

—: પ્રસ્તાવના :—

✽ અંથનું નામ ✽

આ અંથનું નામ ‘યોગસાર-પ્રાભૂત’ છે. જેનો ઉદ્દેશ્ય અંથકર્તાએ અંથના અંતિમ-પદમાં કર્યો છે. આ નામ યોગ, સાર અને પ્રાભૂત એ ત્રણ શબ્દો મળીને બન્યું છે. તેમાં યોગ શબ્દનો ઉપયોગ પ્રકરણ અનુસાર અનેક અર્થોમાં થાય છે, જેના વિસ્તારનું અત્રે પ્રયોજન નથી, પરંતુ આ શાસ્ત્રમાં, શાસ્ત્ર કર્તાએ નવમાં અધિકાર ની ૧૦ મી ગાથામાં ‘યોગ’ શબ્દનો કયા અર્થમાં પ્રયોગ કર્યો છે, તે ઘણું સ્પષ્ટ છે. ગાથા આ પ્રમાણે છે:—

વિવિક્તાત્મ-પરિજ્ઞાનં યોગાત્સંગાયતે ચતઃ ।

સ યાગો યોગિર્મિર્ગતો યોગનિર્મૂતપાતકૈઃ ॥ ૧-૧૦ ॥

અર્થ:—જે યોગથી અર્થોત્ ધ્યાનથી (દ્રવ્યકર્મ અને લાવકર્મથી) વિમુક્ત-ભિન્ન આત્માનું પરિજ્ઞાન (અનુભવ) થાય છે, તે યોગીઓ દ્વારા ‘યોગ’ કહેવામાં આવેલ છે, કે જેમણે-જે યોગીઓએ યોગબળથી પાતકોનો નાશ કર્યો છે.

ઉપરોક્ત-ગાથાના ઉદ્દેશ્ય અનુસાર આ અંથની રચના થઈ છે. ભગવાન કુંઠકુંઠ આચાર્યે પણ નિયમસારમાં આ અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

‘સાર’ શબ્દનો અર્થ-વિપરીતતાનો પરિહાર-થાય છે. (નિયમસાર ગાથા ૩) અર્થોત્ ‘સાર’ શબ્દ યથાર્થપણાનો ઘોતક છે. તેથી યોગસાર નો અર્થ યથાર્થપણે (સમ્યક્-રીતે) યોગ એટલે ‘આત્મસ્વરૂપમાં જોડાણ’ એવો થાય છે. તેથી વિષયનાં પ્રતિપાદન અનુરૂપ શાસ્ત્રનું નામ શાસ્ત્રકર્તાએ રાખેલ છે.

‘પ્રાભૂત’ શબ્દ પ્રાકૃતભાષાના પાહુડ શબ્દનો પર્યાય વાચી છે, જેનો અર્થ ઉપહાર અથવા ભેટણું થાય છે. શ્રી જયસેન આચાર્યે શ્રી સમયસારપ્રાભૂતની ટીકા કરતાં આવો અર્થ કર્યો છે.

આ રીતે આ અંથનો અંથના નામ ઉપરથી સંક્ષિપ્ત પરિચય છે.

✽ અંથકાર અને તેમનો સમય ✽

આ અંથના રચયિતા શ્રી અમિતગતિ નામના આચાર્ય છે. તેમણે પોતાના નામનો ઉદ્દેશ્ય હેતુ અધિકારની ૮૧ અને ૮૩ મી ગાથામાં કર્યો છે.

દિગંબર જૈન પરંપરામાં ‘અમિતગતિ’ નામના બે આચાર્ય થઈ ગયા છે. એક માધવસેનસૂરિ ના શિષ્ય તથા નેમિષેણુઆચાર્યના પ્રશિષ્ય, તેમજ બીજા નેમિષેણુઆચાર્યના

ત્યારબાદ જીવનું ઉપયોગ લક્ષણ ગતાવીને ભેદ-અભેદનું વર્ણન કર્યું છે. તે ઉપરાંત કેવળ-દર્શન અને કેવળજ્ઞાનનું નિરૂપણ કર્યું છે.

નિશ્ચય અને વ્યવહાર આરિચ્યનુ સ્વરૂપ પણ ગતાવ્યુ છે, અને સ્વરૂપનું આરાધન જ સિદ્ધિને ઉપાય છે. આત્માના અનુભવનો ઉપાય અને આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ-કર્મ, નોકર્મથી ભિન્ન, અજર, અમર, અબંધ, સામાન્ય છે, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, શબ્દાદિક આત્માને હોતા નથી. રાગદ્વેષાદિ ઔદયિક બાવો છે, -સ્વભાવ-ભાવ નથી. એ વગેરે નિરૂપણ પ્રથમ અધિકારમાં કર્યું છે.

બીજા અધિકારમાં પાંચેય અજીવ દ્રવ્યને ઉપયોગ લક્ષણથી સ્પષ્ટિત ગતાવ્યા છે. પુદ્ગલો ભૂતિક અને બાકીના ચાર અભૂતિક છે. દ્રવ્યો ગુણપયોય સ્પષ્ટિત હોય છે. -સત્તાત્મક હોય છે અને સત્તા ઉત્પાદ વ્યવ દ્રુવ સ્પષ્ટિત હોય છે. એ વગેરે પ્રકારથી દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમજ બધા દ્રવ્યના ક્ષેત્રનું (પ્રદેશ સંખ્યા) અને સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે. પરસ્પર દ્રવ્યોનો ઉપકાર (નિમિત્ત નૈમિત્તિક) સબંધ ગતાવીને, પરમાર્થે કોઈ દ્રવ્ય બીજા કોઈ દ્રવ્ય પર ઉપકાર-અપકાર કરતાં નથી-તે ગતાવ્યું છે. ત્યારબાદ પુદ્ગલના આજીવ, સ્કંધાદિ ભેદો અને પુદ્ગલકર્મના ભેદોનું વર્ણન કરીને તાત્પર્ય રૂપે, જે જીવ અજીવ તત્વને અર્થાર્થ રૂપે જાણીતો નથી, તે બાદ આરિચ્ય પાળવા છતાં ભિન્ન આત્માને પ્રાપ્ત કરતો નથી. તેમ નિર્દેષ કર્યો છે.

ત્રીજા અધિકારમાં મિથ્યાત્વ આદિ આસ્ત્રવનું સ્વરૂપ ગતાવ્યું છે. અને એક દ્રવ્યના પરિણામ બીજા દ્રવ્યમાં કોઈપણ કરે તેને દોષિત માન્યતા કહી છે, તેમજ ઇન્દ્રિય જનિત સુખને દુઃખરૂપે સ્પષ્ટ કર્યું છે. પરાશ્રિત પરિણામ જ બંધનું મુખ્ય કારણ દર્શાવ્યું છે. શુદ્ધાત્મતત્વને પામવાને લાયક જીવ કેવો હોય ? તેનું સ્વરૂપગતાવ્યું છે.

ચોથા અધિકારમાં બંધનું લક્ષણ અને તે જીવને પરાધિનતા નું કારણ છે. તે ગતાવ્યું છે, તેમજ બંધના પ્રકૃતિ, સ્થિતિ આદિ ભેદો દષ્ટાંત સ્પષ્ટિત ગતાવ્યા છે. ત્યારબાદ જ્ઞાની-અજ્ઞાનીને બંધ હોવા-નહોવા સંબંધમાં વિવેક પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેમજ જ્ઞાન અને વેદન નો તફાવત ગતાવ્યો છે. જ્ઞાની જાણે છે અને અજ્ઞાની વેદે છે.

પાંચમાં અધિકારમાં સંવરનું લક્ષણ ગતાવીને દ્રવ્યસંવર અને ભાવ સંવરનું સ્વરૂપ ગતાવ્યું છે. કપાયના અભાવથી શુદ્ધિ થાય છે. દ્રવ્ય નિવૃત્તિથી સંવર થતો નથી, પણ ભાવ નિવૃત્તિથી સંવર થાય છે. એ રીતે ભાવથી નિવૃત્ત થવાની ગ્રેરણા આપી છે. તેમજ દ્રવ્યલિંગ સુક્તિનું કારણ નથી, તેમ ગતાવ્યું છે. સમસ્ત અચેતન પદાર્થમાં આસક્તિનો નિપેદ કર્યો છે. અંતમાં શીઘ્ર કર્મોના સંવર કરનાર યોગીનું સ્વરૂપ ગતાવ્યું છે.

છઠ્ઠા અધિકારમાં નિર્જરાનું લક્ષણ પૂર્વક સવિપાક અને અવિપાક નિર્જરાનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યું છે. ત્યારબાદ પરમ નિર્જરા કરનાર સાધુનું સ્વરૂપ ગતાવ્યું છે, તેમજ કેવો યોગી કર્મલક્ષ્ય કરે છે, કેવું તપ કાર્યકારી નથી, કોણ શુદ્ધિને પામતા નથી, ભિન્ન આત્માને છોડીને અન્યની આરાધના કરનારની સ્થિતિ, સ્વઆત્મતીર્થ ને છોડીને અન્યની આરાધના કરનારની સ્થિતિ, આત્મશુદ્ધિ નું સાધન આત્મજ્ઞાન, એ વગેરે વિષયનું નિરૂપણ કર્યું છે.

❖ વિષય-સૂચી ❖

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ભાષ્યનું મંગલાચરણ	૨	જ્ઞાન સ્વભાવથી સ્વ-પરને જાણે છે.	૨૬
૧. જીવ અધિકાર	૩ થી ૫૩	ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનોની સ્થિતિ	૨૬
મૂળનું મંગલાચરણ અને ઉદ્દેશ્ય	૩	કેવળજ્ઞાનની ત્રિકાળગોચર બધા સત્-અસત્ પદાર્થોને યુગપદ્ધ જાણવામાં પ્રવૃત્તિ	૨૭
સ્વરૂપ-જિજ્ઞાસાથી જીવાજીવ-લક્ષણ જાણવાની સહેતુક પ્રેરણા	૫	સત્ અને અસત્ પદાર્થો કયા ?	૨૮
જીવાજીવ-સ્વરૂપને વસ્તુતઃ જાણવાનું કળ સ્વરૂપને પરદ્રવ્ય-બહિર્ભૂત જાણવાનું પરિણામ	૬	ભૂત-ભાવી પદાર્થોને જાણવાનું રૂપ	૨૮
જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ અને તેના દર્શન-જ્ઞાન બે ભેદ	૭	જ્ઞાનની સર્વ પદાર્થોમાં યુગપદ્ધ પ્રવૃત્તિ ન થવાથી દોષાપત્તિ	૨૯
દર્શનના ચાર ભેદ અને તેનું લક્ષણ	૮	ઘાતીકર્મ-ક્ષયથી ઉત્પન્ન આત્માના પરમ-રૂપની શ્રદ્ધાનો પાર	૩૧
જ્ઞાનનું લક્ષણ અને તેના આઠ ભેદ	૯	આત્માના પરમરૂપના શ્રદ્ધાનીને અવ્યય-પદની પ્રાપ્તિ	૩૧
કેવળજ્ઞાન-દર્શનાદિના ઉદયમાં કારણ કેવળજ્ઞાન-દર્શનની યુગપદ્ધ અને બાકીના ક્રમશઃ ઉત્પત્તિ	૧૧	આત્માના પરમરૂપની અનુભૂતિનો માર્ગ શ્રુતદ્વારા પણ કેવળજ્ઞાન સમાન આત્મ-બોધની પ્રાપ્તિ	૩૨
મિથ્યાજ્ઞાન-સમ્યક્જ્ઞાનનાં કારણોનો નિર્દેશ મિથ્યાતત્ત્વનું સ્વરૂપ અને તેની લીલાનો નિર્દેશ	૧૨	આત્માને સમ્યક્ ચારિત્ર કયારે થાય છે ?	૩૩
દર્શનમોહના ઉદયજન્ય-મિથ્યાત્વના ત્રણ ભેદ મિથ્યાત્વ-ભાવિત-જીવની માન્યતા	૧૩	જ્ઞાન કપાયને વશ થતાં અહિંસાદિ કોઈ ત્રત ટકતું નથી	૩૪
સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ અને તેની ક્ષમતા સમ્યક્ત્વના ક્ષાયિકાદિ ભેદ અને તેમાં સાધ્ય-સાધનપણું	૧૪	જ્ઞાન આત્મરૂપમાં રત થતાં હિંસાદિક પાપો પલાયન થાય છે	૩૬
આત્મા અને જ્ઞાનનું પ્રમાણ તથા જ્ઞાનનું સર્વગતપણું	૧૫	આત્માના નિર્મળ જ્ઞાનાદિરૂપ ધ્યાનથી કર્મનો નાશ	૩૭
આત્માથી જ્ઞાન-જ્ઞેયને અધિક માનતાં દોષાપત્તિ	૧૬	પરદ્રવ્યરત યોગીની સ્થિતિ નિશ્ચય-ચારિત્રનું સ્વરૂપ	૩૭
જ્ઞેય-ક્ષિપ્ત-જ્ઞાનની વ્યાપકતાનું સ્પષ્ટીકરણ જ્ઞેયને જાણવા છતાં જ્ઞાન જ્ઞેયરૂપ થતું નથી	૧૭	વ્યવહાર-સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું રૂપ સ્વભાવ-પરિણત આત્મા જ વસ્તુતઃ મોક્ષમાર્ગ	૩૮
જ્ઞાન સ્વભાવથી દરવર્તી પદાર્થોને પણ જાણે છે	૨૨	નિશ્ચયથી આત્મા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ આત્મોપાસનાથી ભિન્ન મોક્ષ-સુખ-પ્રાપ્તિ-નો કોઈ ઉપાય નથી	૪૦
	૨૫	આત્મસ્વરૂપની અનુભૂતિનો ઉપાય	૪૧

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કર્મજનિત દેહાદિક સર્વ વિકાર ચૈતન્ય રહિત છે	૮૬	એકનાં કર્મનાં કર્મનું ફળ બીજાએ ભોગવનામાં આપત્તિ	૧૦૫
તેર શુભસ્થાન અને તેમનું પૌદ્ગલિક પાતું	૮૬	કર્મ કેવી રીતે જીવનો આનંદાદક થાય છે	૧૦૬
ઉપા શુભસ્થાનોને જીવ કોણ કહે છે અને કોણ નહિ	૮૭	કપાય-સ્રોતથી આવેલ કર્મ જીવમાં સ્થિર થાય છે.	૧૦૬
પ્રમત્તાદિ-શુભસ્થાનોને વંદન કરવાથી ચેતન મુનિને વંદન થતું નથી	૮૮	નિષ્કપાય-જીવને કર્મસિદ્ધિ માનવામાં દોષાપત્તિ	૧૦૭
વંદનની ઉપયોગિતા	૮૯	એક દ્રવ્યના પરિણામ બીજાને પ્રાપ્ત થવામાં દોષાપત્તિ	૧૦૭
અચેતન દેહની સ્તુતિ કરતા ચેતન આત્માની સ્તુતિ થતી નથી	૯૦	પાંચમી બુદ્ધિ જેનાથી કર્મસિદ્ધિ અટકતા નથી	૧૦૮
વિભિન્નતાને એક સિદ્ધાંત અને તેના વડે ચેતનની દેહથી ભિન્નતા	૯૧	સ્વદેહ અને પરદેહનું અચેતનપાતું ન બાળવાનું ફળ	૧૦૯
જે કાંઈ ઇન્દ્રિયગોચર તે બધું આત્મગાહ્ય	૯૨	પરમાં પોતાપણની બુદ્ધિનું કારણ	૧૦૯
ઇન્દ્રિયગોચર-રૂપનું સ્વરૂપ	૯૩	કોણ કોનાથી ઉત્પન્ન થતું નથી	૧૧૦
રાગ-દ્વેષાદિ વિકાર સર્વ કર્મજનિત	૯૩	કપાય-પરિણામ કોને થાય છે અને અપરિણાતીનું સ્વરૂપ	૧૧૧
જીવ કદી કર્મરૂપ અને કર્મ કદી જીવરૂપ થતું નથી	૯૪	પરિણામ સિવાય જીવ-કર્મને એક બીજાના શુણ્ણનું કર્તૃત્વ નથી.	
આત્માને દ્રવ્યકર્મનો કર્તા માનવામાં દોષાપત્તિ	૯૪	પુદ્ગલની અપેક્ષાવાળા જીવભાવોની ઉત્પત્તિ અને ઔદયિક ભાવોની સ્થિતિ	૧૧૨
કર્મોદયાદિ-સંભવ-શુભ સર્વ અચેતન	૯૫	નિરંતર રજ બ્રહ્મ કરનાર કોણ ?	૧૧૩
અજીવ તત્ત્વને યથાર્થ બાણ્યા વિના સ્વ-સ્વભાવની ઉપલબ્ધિ થતી નથી	૯૬	સ્વ-પર વિવેકને કોણ પામતું નથી ?	૧૧૩
૩. આસ્રવાધિકાર ૯૭ થી ૧૨૦		કર્મ-સંતતિના હેતુ એવા અચારિત્રનું સ્વરૂપ	૧૧૪
આસ્રવના સામાન્ય હેતુ	૯૮	રાગ-દ્વેષથી શુભાશુભ ભાવનો કર્તા અચારિત્રી	૧૧૫
આસ્રવના વિશેષ હેતુ	૯૯	સ્વ-ચારિત્રથી બ્રહ્મ કોણ ?	૧૧૫
મોહને વધારનારી બુદ્ધિ	૧૦૦	સ્વ ચારિત્રથી બ્રહ્મ ચારણતિનાં દુઃખ સહે છે	૧૧૬
તે બુદ્ધિથી મહાકર્મસિદ્ધિ	૧૦૧	દેવેન્દ્રોના વિષયસુખ પણ દુઃખ છે	૧૧૬
એક બીજી બુદ્ધિ કે જેનાથી મિથ્યાત્વ છૂટતું નથી	૧૦૧	ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ દુઃખ કેમ છે ?	૧૧૭
કર્મસિદ્ધિની હેતુભૂત એક ત્રીજી બુદ્ધિ	૧૦૨	સાંસારિક સુખને દુઃખ ન માનનાર અચારિત્રી	૧૧૭
ચાથી બુદ્ધિ કે જેનાથી કર્મસિદ્ધિ શકાતો નથી	૧૦૨	પુણ્ય-પાપનો ભેદ નહિ બાળનાર ચારિત્રબ્રહ્મ	૧૧૮
નિશ્ચય અને વ્યવહારથી આત્માનું કર્તૃત્વ	૧૦૩	સચ્ચારિત્રનું પાલન કરવા છતાં પણ કોણ કર્મોથી છૂટતા નથી	૧૧૮
જીવ-પરિણામાશ્રિત કર્મસિદ્ધિ, કર્મોદયાશ્રિત જીવ-પરિણામ	૧૦૩	બાંધનું કારણ વસ્તુ અથવા વસ્તુથી ઉત્પન્ન દોષ	૧૧૯
કોનો કોની સદૈ કર્મ-કારણભાવ	૧૦૪	શુદ્ધ સ્વાત્માની ઉપલબ્ધિ કોને થાય છે	૧૨૦
ને જીવનો કર્તા માનવામાં આપત્તિ	૧૦૪	૪. બંધાધિકાર ૧૨૧ થી ૧૪૫	
		બંધનું લક્ષણ	૧૨૨

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રકૃતિ સ્થિતિ આદિના લેદથી કર્મબંધના	
ચાર લેદ	૧૨૨
ચારે બંધોનું સામાન્ય રૂપ	૧૨૩
કયો જીવ કર્મબંધો છે અને કયો નથી બંધતો	૧૨૩
પૂર્વકથનનું ઉદાહરણો દ્વારા સ્પષ્ટીકણ	૧૨૪
અમૂર્ત આત્માના મરણાદિ કરવા કોઈ સમર્થ નથી છતાં પણ મરણાદિન પરિણામથી બંધ	૧૨૬
મરણાદિ સર્વ કર્મ-નિર્મિત, અન્ય કોઈ કરવા-હરવામાં સમર્થ નથી	૧૨૭
જીવાડવા-મારવા આદિની બધી બુદ્ધિ મોહ-કલ્પિત	૧૨૭
કોઈ કોઈના ઉપકાર-અપકારના કર્તા નથી, કર્તૃત્વબુદ્ધિ મિથ્યા છે	૧૨૮
ચારિત્રાદિની મલિનતાનો હેતુ મિથ્યાત્વ	૧૨૯
મલિન ચારિત્રાદિ દોષના ગ્રાહક છે	૧૩૦
અપ્રાપ્તક દ્રવ્યને ભોગવવા છતાં પણ વીતરાગી અબંધક	૧૩૧
નહિ ભોગવતાં છતાં પણ સરાગી પાપ-બંધક	૧૩૧
વિષયોનો સંગ હોવા છતાં પણ જ્ઞાની તેમનાથી લેપાતો નથી	૧૩૨
નીરાગી યોગી પરકૃતાદિ આહારાદિથી બંધને પ્રાપ્ત થતા નથી	૧૩૨
પરદ્રવ્યગત-દોષથી નીરાગીને બંધન થવામાં દોષાપતિ	૧૩૩
વીતરાગી યોગી વિષયને જાણવા છતાં પણ બંધાતા નથી.	૧૩૪
જ્ઞાની જાણે છે, વેદતા નથી; અજ્ઞાની વેદે છે, જાણતા નથી.	૧૩૪
જ્ઞાન અને વેદનમાં સ્વરૂપ-લેદ	૧૩૫
અજ્ઞાનમાં જ્ઞાન અને જ્ઞાનમાં અજ્ઞાન-પર્યોય નથી	૧૩૫
જ્ઞાની કલમપનો અબંધક અને અજ્ઞાની બંધક થાય છે	૧૩૬
કર્મક્રમ ભોગવનાર જ્ઞાની-અજ્ઞાનીમાં	

વિષય	પૃષ્ઠ
અંતર	૧૩૬
કર્મચક્રણનો તથા સુગતિ-દુર્ગતિ-ગમ-નનો હેતુ	૧૩૭
સંસાર પરિભ્રમણનો હેતુ અને નિર્વૃત્તિ (મોક્ષ)નો ઉપાય	૧૩૮
રાગાદિથી યુક્ત જીવના પરિણામ	૧૩૯
કયા પરિણામ પુણ્ય, કયા પાપ, બંનેની સ્થિતિ	૧૪૦
પુણ્ય-પાપ ક્રમને ભોગવતાં જીવની સ્થિતિ	૧૪૦
પુણ્ય-પાપને વશ અમૂર્ત પણ મૂર્ત થઈ જાય છે	૧૪૧
ઉદાહરણોદ્વારા સ્પષ્ટીકરણ	૧૪૧
પુણ્ય-બંધનાં કારણ	૧૪૨
પાપબંધનાં કારણ	૧૪૩
પુણ્ય-પાપમાં લેદદંષ્ટિ	૧૪૪
પુણ્ય-પાપમાં અલેદદંષ્ટિ	૧૪૪
નિર્વૃત્તિને પાત્ર યોગી	૧૪૫
પ. સંવરાધિકાર ૧૪૬ થી ૧૪૭	
સંવરનું લક્ષણ અને તેના લેદ	૧૪૬
ભાવ તથા દ્રવ્ય-સંવરનું સ્વરૂપ	૧૪૬
કપાય અને દ્રવ્યકર્મ-બંનેના અસાવથી પૂર્ણશુદ્ધિ	૧૪૭
કપાય-ત્યાગની ઉપયોગિતાનો સહેતુક નિર્દેશ	૧૪૭
કપાય-ક્ષયણમાં સમર્થ યોગી	૧૪૮
મૂર્ત-પુદ્ગલોમાં રાગ-દ્વેષ કરનાર મૂઢબુદ્ધિ	૧૪૯
કોઈમાં રોષ-તોષ ન કરવાની સહેતુક પ્રેરણા	૧૫૦
અપકાર-ઉપકાર બનતાં કોના ઉપર રાગ-દ્વેષ કરવા ?	૧૫૦
શરીરનો નિઝહ અને અનુઝહ કરનારો પ્રત્યે રાગદ્વેષ શા માટે ?	૧૫૧
અદૃશ્ય આત્માનો નિઝહ (અપકાર) અને અનુઝહ (ઉપકાર) કેવી રીતે ?	૧૫૧
શરીરને આત્માના અપકાર-ઉપકાર કરનાર માનવું વ્યર્થ	૧૫૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કોઈના ગુણોને કરવા-હરવામાં કોઈ સમર્થ નથી.	૧૫૨	આત્મા કર્મને બાંધે છે	૧૬૬
જ્ઞાનાદિ ગુણોનું કોઈના દ્વારા હરણ કે સર્જન થતું નથી	૧૫૩	બધાં કર્મકાળને પોષકવિકાસ દ્વારાનાર શુદ્ધાત્મા બને છે	૧૬૬
શરીરાદિ વ્યવહારથી મારાં છે, નિશ્ચયથી નથી	૧૫૪	શુદ્ધજ્ઞાતા પરનાં ભાગ-અંશભાગો પ્રવૃત્ત થતો નથી	૧૬૭
બંને નયોથી સ્વ-પરને જાણવાનું ક્ષણ	૧૫૫	સામાયિકાદિ છ કર્મોમાં ભક્તિસાધિત પ્રવર્તનારને સંવર	૧૬૭
દ્રવ્ય-પર્યોયની અપેક્ષાએ કર્મ-ક્ષણ-ભોગની વ્યવસ્થા	૧૫૫	સામાયિકનું સ્વરૂપ	૧૬૮
આત્મા ઔદયિક ભાવોદ્વારા કર્મનો કર્તા અને ક્ષણનો ભોક્તા	૧૬૭	સ્તુતિનું સ્વરૂપ	૧૬૮
ઈન્દ્રિય-વિષય આત્માનું કાંઈ કરતા નથી	૧૫૮	વન્દનાનું સ્વરૂપ	૧૬૮
દ્રવ્યના ગુણ-પર્યોય સંકટ્ય વિના ઈષ્ટ-અનિષ્ટ થતા નથી	૧૫૮	પ્રતિક્રિયાનું સ્વરૂપ	૧૭૦
નિન્દા-સ્તુતિનાં વચનોથી રોષ-તોષને પ્રાપ્ત થતું વ્યર્થ	૧૫૮	પ્રત્યખ્યાનનું સ્વરૂપ	૧૭૦
મોહના દોષથી બાહ્યવસ્તુ સુખ-દુઃખની દાતા	૧૫૮	કાર્યોત્સર્ગનું સ્વરૂપ	૧૭૧
વચનદ્વારા ખરેખર કોઈ નિન્દા કે સ્તુતિ યોગ્ય થતું નથી	૧૬૦	સમ્યક્જ્ઞાનપરાયણ આત્મજ્ઞ યોગી કર્મોના નિરોધક	૧૭૨
પરના દોષ કે ગુણોને કારણે હર્ષ કે વિષાદ થતા નથી	૧૬૦	કોઈ દ્રવ્યથી ભોક્તા તો ભાવથી અભોક્તા અને બીજા એનાથી વિપરીત	૧૭૩
પરના ચિન્તનથી ઈષ્ટ-અનિષ્ટ થતું નથી	૧૬૧	દ્રવ્ય-ભાવથી નિવર્તનારાઓમાં કોણ કોના દ્વારા પૂજ્ય	૧૭૩
એક બીજાના વિકલ્પથી વૃદ્ધ-હાનિ માનતાં આપત્તિ	૧૬૧	ભાવથી નિવર્તનાર જ વાસ્તવિક સંવરનો અધિકારી	૧૭૪
વસ્તુતઃ કોઈ દ્રવ્ય ઈષ્ટ-અનિષ્ટ નથી	૧૬૨	ભાવથી નિવૃત્ત થવાની વિશેષ પ્રેરણા	૧૭૪
પાવન રતનત્રયમાં જીવનું સ્વયં પ્રવર્તન સ્વયં આત્મા પરદ્રવ્યને શ્રદ્ધાનાદિ ગોચર કરે છે	૧૬૨	શરીરાત્મક લિંગ મોક્ષનું કારણ નથી	૧૭૫
મોહ પોતાના સંગથી જીવને મલિન કરે છે	૧૬૩	સુમુક્ષુને માટે ત્યાજ્ય અને ગ્રાહ્ય	૧૭૬
મોહનો વિવ્રય ઈર્ષ્યાતાં સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ	૧૬૩	કયા યોગી શીઘ્ર કર્મોનો સંવર કરે છે	૧૭૬
જે મોહનોભાગી તે અન્ય સર્વ દ્રવ્યોનો ભાગી	૧૬૫	૬. નિર્જરાધિકાર	૧૭૭ થી ૨૦૫
પર દ્રવ્યમાં રાગદેવ કરનારની તપથી શુદ્ધિ નથી થતી	૧૬૫	નિર્જરાનું લક્ષણ અને જે ભેદ	૧૭૮
કર્મને કરતા અને ક્ષણે ભોગવતો થકો		સંવિપાક અને અવિપાક નિર્જરાનું સ્વરૂપ	૧૭૮
		અવિપાક નિર્જરાની શક્તિનો ઉદાહરણ સહિત નિર્દેશ	૧૭૮
		પરમ નિર્જરા કરનાર ધ્યાન-પ્રક્રમના અધિકારી	૧૭૮
		કયા યોગી બધા કર્મસમૂહની નિર્જરાના કર્તા	૧૮૦
		સંવર વિના નિર્જરા વાસ્તવિક નથી	૧૮૦
		કોનું કયું ધ્યાન કર્મોનો ક્ષય કરે છે	૧૮૧

વિષય	પૃષ્ઠ
કયા યોગી બધા કર્મભજને ધોઈ નાળે છે	૧૮૧
વિશુદ્ધભાવનો ધારક કર્મલ્પને અધિકારી	૧૮૨
શુદ્ધાત્મતત્ત્વને ન જાણનારનું તપ કાર્ય-કારી નથી	૧૮૩
કયા સંયમથી કોનાદ્રારા કર્મની નિર્જરા થાય છે	૧૮૩
કયો યોગી કર્મરજને સ્વયં ઉઠાડી મૂકે છે	૧૮૪
લોકાચારને અપનાવનાર યોગીનો સંયમ ક્ષીણ થાય છે	૧૮૬
અહંતાના વચનની શ્રદ્ધા ન કરનાર સુચારિત્રી પણ શુદ્ધિ પામતો નથી	૧૮૫
જિનાગમને ન જાણનાર સંયમી આંધળા સમાન	૧૮૫
કોનું કયું નેત્ર આગમમાં દર્શાવેલ બધાં અનુષ્ઠાન કોને નિર્જરાના હેતુ	૧૮૭
અજ્ઞાની-જ્ઞાનીને વિષય-સેવનનું ફળ કર્મફળને ભોગવતાં કોને બંધ અને કોને નિર્જરા	૧૮૮
અર્ચિત યોગી પણ નિર્જરાના અધિકારી	૧૮૯
લિંગ આત્મા સિવાય અન્યની ઉપાસના કરનારની સ્થિતિ	૧૮૯
પોતાના શરીરમાં રહેલ પરમાત્માને છોડીને બીજે પરમાત્માની ઉપાસના કરનારની સ્થિતિ	૧૯૦
કોણ કર્મબંધનોથી બંધાય છે અને કોણ છૂટે છે	૧૯૦
પ્રમાદી સર્વત્ર પાપોથી બંધાય છે અને અપ્રમાદી છૂટે છે	૧૯૧
પોતાના નિર્મળ તીર્થને છોડીને અન્યને ભજનારાઓની સ્થિતિ	૧૯૧
પોતાના આત્મજ્ઞાનની ઈચ્છા રાખનારને પરીપક્વ સહેલા આવશ્યક છે	૧૯૨
સુખ-દુઃખમાં અનુબંધનું ફળ આત્મશુદ્ધિનું સાધન આત્મજ્ઞાન છે, અન્ય નહિ	૧૯૩

વિષય	પૃષ્ઠ
પરદ્રવ્યથી આત્મા સ્પર્શાતો નથી અને શુદ્ધ થતો નથી	૧૯૪
સ્વાત્મરૂપની ભાવનાનું ફળ પરદ્રવ્યનો ત્યાગ	૧૯૪
આત્મદ્રવ્યને જાણવા માટે પરદ્રવ્યને જાણવું આવશ્યક	૧૯૫
જગતના સ્વભાવની ભાવનાનું લક્ષ્ય	૧૯૫
એક આશ્ચર્યની વાત	૧૯૬
જ્ઞાનની આરાધના જ્ઞાન આપે છે, અજ્ઞાનની અજ્ઞાન આપે છે	૧૯૭
જ્ઞાન જણાતાં જ્ઞાની જણાય છે	૧૯૭
જ્ઞાનાનુભવ રહિતને અર્થજ્ઞાન થતું નથી જે પરોક્ષજ્ઞાનથી વિષયની પ્રતીતિ થાય છે તેનાથી જ્ઞાનીની પ્રતીતિ કેમ ન થાય ?	૧૯૬
જેનાથી પદાર્થ જણાય તેનાથી જ્ઞાની ન જણાય એ કેવી રીતે ?	૧૯૬
વેદ (ભોગવવા યોગ્ય) ને જાણે અને વેદકને ન જાણે એ આશ્ચર્યકારી	૨૦૦
જ્ઞેયના લક્ષ્યથી આત્માનું શુદ્ધ રૂપ જાણીને ધ્યાવવાનું ફળ	૨૦૦
પૂર્વકથનનું ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ આત્માની ઉપલબ્ધિમાં જ્ઞાનીઓની સુખ સ્થિતિ	૨૦૧
આત્મતત્ત્વરત દ્વારા પરદ્રવ્યનો ત્યાગ	૨૦૨
વિશોદિત જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનની સ્થિતિ	૨૦૨
નિર્મળ ચેતનમાં મોહ દેખાય-તેનો હેતુ	૨૦૩
શુદ્ધિ માટે જ્ઞાનની આરાધનામાં બુદ્ધિને લગાડવાની પ્રેરણા	૨૦૩
નિર્મળતાને પ્રાપ્ત જ્ઞાની અજ્ઞાનને અપનાવતા નથી	૨૦૪
વિદ્વાનનાં અધ્યયન આદિ કાર્યોની દિશાનો નિર્દેશ	૨૦૫
યોગીનો સંક્ષિપ્ત કાર્યક્રમ અને તેનું ફળ	૨૦૫
૭. મોક્ષાધિકાર	૨૦૭ થી ૨૩૬
મોક્ષનું સ્વરૂપ	૨૦૭
આત્મામાં કેવળજ્ઞાનનો ઉદય ક્યારે થાય છે ?	૨૦૮

વિષય	પ્રષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
દોશોથી મલિન આત્મામાં કેવળજ્ઞાન ઉદય પામતું નથી	૨૦૮	આત્મા ધ્યાનવિગિતી ક્યોનાં નિમગ્ન	૨૨૫
મોહાદિ-દંષ્ટોને નાશ શુદ્ધાત્મધ્યાન વિના થતો નથી	૨૦૯	કેવી રીતે ?	૨૨૫
ધ્યાનરૂપી વળથી કર્મઅંશિનો છેદ અત્યંત આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે	૨૦૯	ગિત આત્માનું જ્ઞાન અવિન્યાદિ કૃપાનું	૨૨૬
કયા કેવળીની ક્યારે ધર્મદેશના થાય છે	૨૧૦	હાતા	૨૨૬
જ્ઞાન કઈ રીતે આત્માનો સ્વભાવ છે	૨૧૧	ઉક્ત ધ્યાનથી કામદેવતા મરજ નાશ	૨૨૬
આત્માનું ચિત્તન્યરૂપ સ્વકાર્યમાં કેમ પ્રવૃત્ત થતું નથી	૨૧૨	વાદ-પ્રવાદ છોડીને અધ્યાત્મ-ચિંતનની પ્રેરણા	૨૨૭
પ્રતિબંધક વિના જ્ઞાની જ્ઞેય-વિષયમાં અજ્ઞાની રહેતા નથી	૨૧૨	વિદ્યાનોએ શિદ્ધિમાટે સદુપાય કર્તાવ્ય	૨૨૭
જ્ઞાનીને દેશાદિના વિપ્રકર્ષનો કાંઈ પ્રતિબંધ નથી	૨૧૩	અધ્યાત્મધ્યાનથી ગિત સદુપાય નથી	૨૨૮
જ્ઞાનસ્વભાવને કારણે આત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી	૨૧૪	ઉક્ત ધ્યાનની બાહ્ય સામગ્રી	૨૨૮
કેવળી શેષ કયા કર્મો કેવી રીતે નષ્ટ કરીને નિવૃત્ત (મુક્ત) થાય છે	૨૧૫	ત્રણ પ્રકારની જુદીવડે સંશોધકને ધ્યાનની પ્રાપ્તિ	૨૨૯
શુક્લધ્યાનથી કર્મ છેદાતું નથી એવું વચન અનુચિત	૨૧૮	વિદ્યાનાનું પરમકૃપા આત્મધ્યાનમાં રતિ	૨૩૦
સુખરૂપ થયેલ મુક્ત જીવ ફરી પાછો સંસારમાં આવતો નથી	૨૧૭	મૂઠ ચિત્તવાળા અને અધ્યાત્મરહિત પંડિતોનો સંસાર શું ?	૨૩૧
કર્મનો અભાવ થઈ જવાથી ફરીથી શરીરનું ઝડણુ થતું નથી	૨૧૮	જ્ઞાનથીજાદિને પામીને પણ કોણ સફળધ્યાનની ખેતી નથી કરતા ?	૨૩૧
જ્ઞાનને પ્રકૃતિનો ધર્મ માનવો-એ અસંગત છે	૨૧૮	ભોગ-આસક્તિમાં ધ્યાન-ત્યાગી વિદ્યાનોના મેહને ધિક્કાર	૨૩૨
જ્ઞાનાદિ શુણ્ણના અભાવમાં જીવની વ્યવસ્થિતિ બની શકતી નથી	૨૧૯	મોહી જીવો-વિદ્યાનો આદિની સ્થિતિ	૨૩૩
ઉપાય કયાં વિના બંધને બંધુવા માત્રથી કોઈનો મોક્ષ થતો નથી	૨૧૯	ધ્યાન માટે તત્ત્વ શ્રવણની ઉપયોગિતા	૨૩૪
જીવના શુદ્ધ-અશુદ્ધની અપેક્ષાએ બે ભેદ શુદ્ધ જીવને મુક્ત કહેવાનો હેતુ	૨૨૧	ભોગજુદિ ત્યાજ્ય અને તત્ત્વશ્રવણ બાહ્ય	૨૩૫
મુક્તિમાં આત્મા કયા રૂપે રહે છે	૨૨૨	ધ્યાનનો શત્રુ જે કુતર્ક તે ત્યાજ્ય	૨૩૫
ધ્યાનનું મુખ્ય ફળ અને તેમાં ચત્તની પ્રેરણા	૨૨૩	મોક્ષતત્ત્વનો સાર	૨૩૬
ધ્યાન-મર્મજ્ઞ યોગીઓનાં હિતરૂપ વચન	૨૨૪	૮. આરિત્રાધિકાર	૨૩૭ થી ૨૬૭
પરમપ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિનો ઉપાય	૨૨૫	મુમુક્ષુએ જિનલિંગ ધારણ કરવું યોગ્ય છે	૨૩૮
		જિનલિંગનું સ્વરૂપ	૨૩૮
		જિન-દીક્ષા આપવાને યોગ્ય ગુરુ અને શ્રમણપણની પ્રાપ્તિ	૨૩૯
		શ્રમણના કેટલાક મૂળગુણ	૨૪૦
		મૂળગુણોના પાલનમાં પ્રમાદી મુનિ છેદોપસ્થાપક	૨૪૧
		શ્રમણોના બે ભેદ-સુરિ અને નિર્થાપક	૨૪૨
		આરિત્રમાં છેદોત્પત્તિ થતાં તેની પ્રતિક્રિયા	૨૪૩
		વિહારને પાત્ર શ્રમણ	૨૪૩
		કયા યોગીને શ્રમણપણની પૂર્ણતા થાય છે	૨૪૪

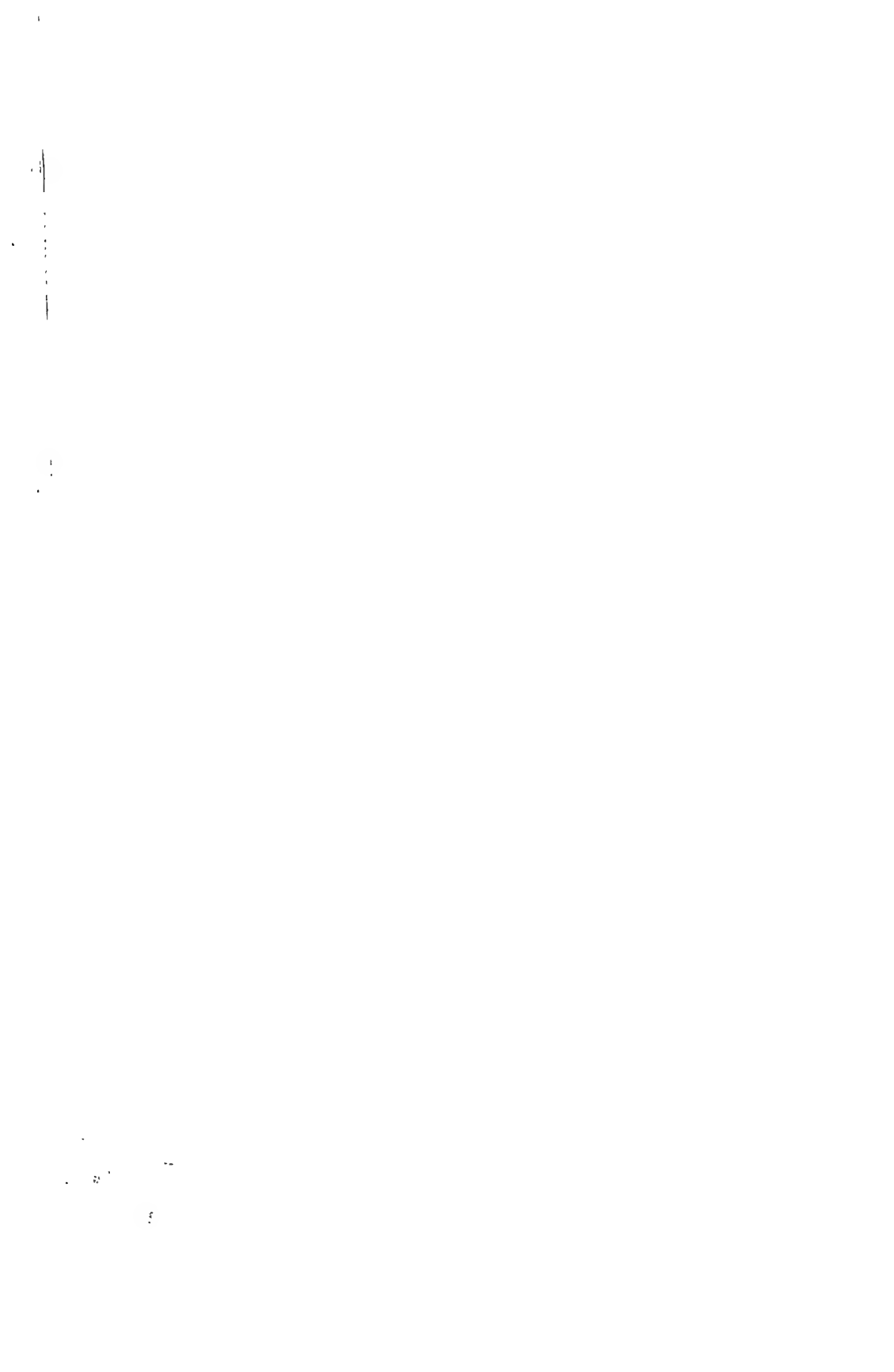
વિષય	પૃષ્ઠ
નિર્મમત્વને પામેલ યોગી કોનામાં રાગ નથી રાખતા	૨૪૪
અશનાદિમાં પ્રમાદ કરનાર સાધુને નિરંતર હિંસા	૨૪૫
ચત્તાચાર રાખનારની ક્રિયાઓ ગુણકારી, પ્રમાદીની દોષકારી	૨૪૬
પર-પીડક સાધુમાં જ્ઞાન હોવા છતાં પણ ચારિત્ર મલિન	૨૪૬
ભવાભિનંદી મુનિઓનું રૂપ	૨૪૭
ભવાભિનંદીઓ દ્વારા આદર પામેલ લોક-પંકિતનું સ્વરૂપ	૨૪૮
ધર્મને અર્થે લોકપંકિત અને લોક-પંકિતને માટે ધર્મ	૨૪૯
મોક્ષમાર્ગમાં તત્પર હોવા છતાં પણ બધાને મોક્ષ થતો નથી	૨૪૯
ભવને અભિનંદનારાઓનો (ભવાભિનંદીઓનો) મુક્તિ પ્રત્યે વિદેષ	૨૫૦
જેમને મોક્ષ પ્રત્યે વિદેષ નથી તે ધન્ય છે	૨૫૦
મોક્ષમાર્ગને મલિનચિત્તવાળા જીવો મલિન કરે છે	૨૫૪
મોક્ષમાર્ગના આરાધન અને વિરાધનનું દુષ્ણ માર્ગની અલિનતાથી થનાર અનર્થનું સૂચન	૨૫૫
હિંસારૂપ પાપનું બંધન કોને થાય અને કોને નહીં	૨૫૫
પૂર્વકથનનું સ્પષ્ટીકરણ	૨૫૬
અંતરંગ પરિચ્છેદ ન છોડતાં બાહ્ય (પરિચ્છેદ) ને છોડનાર પ્રમાદી	૨૫૭
અંતરની શુદ્ધિ વિના બાહ્ય શુદ્ધિ અવિશ્વસનીય	૨૫૮
પ્રમાદી અને અપ્રમાદી યોગીની સ્થિતિ જીવઘાત થતાં બંધ થાય અને ન પણ થાય, પથિચ્છેદથી તેનું (બંધનું) થવું નિશ્ચિત	૨૫૯
એક પણ પરિચ્છેદ ન ત્યાગવાનું પરિણામ	૨૬૦
વચ્ચના હુકાનો ધારક સાધુ નિરાલમ્બ અને નિરાંત્ર થઈ શકતો નથી	૨૬૧

વિષય	પૃષ્ઠ
વચ્ચ-પાત્ર ગ્રહણ કરનાર યોગીને પ્રાણુ-ઘાત અને ચિત્તવિક્ષેપ અનિવાર્ય	૨૬૧
વિક્ષેપની અનિવાર્યતા અને સિદ્ધિનો અભાવ	૨૬૨
જેનાં ગ્રહણ-ત્યાગ કરતાં કોઈ દોષ ન લાગે તેમાં પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થા	૨૬૩
કયા પદાર્થનું ગ્રહણ નહિ કરવું જોઈએ	૨૬૪
કાયથી પણ નિરુપૃહ મુમુક્ષુ કાંઈ ગ્રહણ કરતા નથી	૨૬૪
સ્ત્રીઓનું જિનલિંગ-ગ્રહણ અપેક્ષાસહિત કેમ ?	૨૬૫
પૂર્વપ્રશ્નનો ઉત્તર : સ્ત્રી પર્યાયથી મુક્તિ ન થવી આદિ	૨૬૫
કયો પુરુષ જિનલિંગ-ગ્રહણને યોગ્ય છે	૨૬૬
જિનલિંગ-ગ્રહણમાં બાધક વ્યંગ	૨૭૦
વ્યંગ (ભંગ) નું વાસ્તવિક રૂપ	૨૭૦
વ્યવહારિક વ્યંગ (ભંગ) સંલોચનાના સમયે અવ્યંગ થતો નથી	૨૭૧
કયા શ્રમણ અનાહાર કહેવાય છે	૨૭૨
કેવળદેશ-સાધુનું સ્વરૂપ	૨૭૩
કેવળદેશ-સાધુની ભિક્ષાચર્યાનું રૂપ	૨૭૩
વર્જિત માંસ દોષ	૨૭૪
મધુ-દોષ અને અન્ય અખાદ્ય પદાર્થ હાથમાં આવેલ કોળિયો બીજને આપીને ભોજન કરનાર ચિત્તિ દોષનો ભાગી	૨૭૮
બાલ-વૃદ્ધાદિ ચિત્તિઓને આરિત્રાચરણમાં દિશાબોધ	૨૭૮
સ્વદેહલેપી ચિત્તિ ક્યારે થાય છે ?	૨૭૯
તપસ્વીએ કઈ વ્રતનાં કામ ન કરવાં	૨૭૯
આગમની ઉપયોગિતા અને તેમાં સાદર પ્રવૃત્તિની પ્રેરણા	૨૮૦
સમાન અનુષ્ઠાન હોવા છતાં પણ પરિણામાદિથી દુષ્ણભેદ	૨૮૫
બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહના ભેદથી બધાં કર્મ ભેદરૂપ	૨૮૬

વિષય	પ્રશ્ન	વિષય	પ્રશ્ન
બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંભોધનું સ્વરૂપ	૨૮૬	નંદકાવિ નવે મેળના સિદ્ધાન્ત મના	૩૦૩
બુદ્ધિ આદિ પૂર્વક કાર્યોના કૃણભેદની દિશા-સૂચના	૨૮૭	વિચયનું અપોચરૂપ	૩૦૨
બુદ્ધિપૂર્વક સર્વ કાર્ય સંસારકૃણના દાતા	૨૮૭	આત્મામાં બ્રાહ્મ ક્રમેને મેળી કેવી રીતે	૩૦૩
જ્ઞાનપૂર્વક કાર્ય મુક્તિહેતુક	૨૮૮	કાળમાત્રમાં ઉઠાડી મળે છે	૩૦૩
અસંભોધ-પૂર્વક કાર્ય નિર્વાણસુખના પ્રદાતા	૨૮૮	મેળીના મેળનું તત્ત્વ	૩૦૩
લવાતીતમાર્ગગામીઓનું સ્વરૂપ	૨૮૯	મેળથી ઉત્પન્ન સુખની વિશિષ્ટતા	૩૦૪
લવાતીત માર્ગગામીઓનો માર્ગ સામાન્યની જેમ એક જ	૨૮૯	સુખ-દુઃખનું સંતોષ તત્ત્વ	૩૦૪
શબ્દભેદ હોવા છતાં પણ નિર્વાણ-તત્ત્વ એક જ છે	૨૯૦	ઉક્ત લક્ષણની દ્રષ્ટિથી સુખજન્ય ભોગો અને મેળજન્ય જ્ઞાનની સ્થિતિ	૩૦૫
વિમુક્ત આદિ શબ્દ સાર્થક	૨૯૧	નિર્મળજ્ઞાન સ્થિર થતા ધ્યાન થર્ક જન્ય છે	૩૦૫
નિર્વાણ-તત્ત્વ ત્રણ વિશેષણોથી યુક્ત	૨૯૨	ભોગનું રૂપ અને તેને સ્થિર-વાસ્તવિક સમજનારા	૩૦૬
અસંભોધથી જ્ઞાત-નિર્વાણ-તત્ત્વમાં કોઈ વિવાદ કે ભેદ હોતો નથી	૨૯૨	આ સંસાર આત્માનો મહાન શોભ	૩૦૬
નિર્વાણ માર્ગની દેશના વિચિત્ર હોવાનું કારણ	૨૯૩	સર્વ સંસાર-વિકારોનો અભાવ થતાં મુક્તિ છવની સ્થિતિ	૩૦૭
ઉક્ત ચારિત્ર વ્યવહારથી મુક્તિહેતુ, નિશ્ચયથી ભિન્ન ચેતનનું ધ્યાન	૨૯૪	ઉઠાડરણ-દારા પૂર્વકથનનું સમર્થન	૩૦૮
વ્યાવહારિક ચારિત્રના બે ભેદ	૨૯૫	કોના ભોગ સંસારનું કારણ નથી થતા	૩૦૮
કયું ચારિત્ર મુક્તિને અનુકૂળ અને કયું સંસારને	૨૯૫	ભોગોને ભોગવવા છતાં પણ કોણ પરમ-પદને પામે છે.	૩૦૯
જિન-ભાષિત-ચારિત્ર કેવીરીતે મુક્તિને અનુકૂળ છે	૨૯૬	ભોગોને તત્ત્વ-દૃષ્ટિથી દેખનારાઓની સ્થિતિ	૩૧૦
ઉક્ત વ્યવહાર-ચારિત્ર વિના નિશ્ચય-ચારિત્ર બનતું નથી	૨૯૬	ભોગ-માયાથી વિમોહિત છવની સ્થિતિ	૩૧૦
ઉક્ત ચારિત્રના અનુષ્ઠાતા મેળીની સ્થિતિ	૨૯૭	ધર્મથી ઉત્પન્ન ભોગ પણ દુઃખ-પરંપરાના દાતા	૩૧૧
૯. ચૂલિકાધિકાર	૨૯૮ થી	વિવેકી વિક્ષાનોની દૃષ્ટિમાં લક્ષ્મી અને ભોગ	૩૧૧
મુક્તાત્મા દર્શન-જ્ઞાન-સ્વભાવથી સદા આનંદરૂપ રહે છે.	૨૯૯	ભોગ-સંસારથી સાચો વૈરાગ્ય ક્યારે ઉત્પન્ન થાય છે	૩૧૨
મુક્તાત્માનું ચૈતન્ય નિર્થક નથી	૨૯૯	નિર્વાણમાં પરમા ભક્તિ અને તેને માટે કર્તવ્ય	૩૧૨
ચૈતન્યને આત્માનો નિર્થક સ્વભાવ માનતાં દોષાપત્તિ	૩૦૦	જ્ઞાની પાપોથી કેવી રીતે લેપાતો નથી	૩૧૩
સત્ત્વો અભાવ ન હોવાથી મુક્તિમાં આત્માનો અભાવ થતો નથી	૩૦૧	જ્ઞાનના મહિમાનું કીર્તન	૩૧૪
		કયું તત્ત્વ કોનાદ્વારા વસ્તુતઃ ચિંતન-યોગ્ય છે	૩૧૪
		પરમતત્ત્વ શું અને તેનાથી ભિન્ન શું ?	૩૧૫
		મુમુક્ષુઓએ કોઈ પણ તત્ત્વમાં આગ્રહ ન કરવો	૩૧૫
		આગ્રહ-વર્જિત તત્ત્વમાં કર્તા-કર્મોદ્દિનો વિકલ્પ નથી	૩૧૬

વિષય	પૃષ્ઠ
આત્મામાં સ્થિત કર્મ-વર્ગણાઓ કદી	
આત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થતી નથી	૩૧૭
કર્મજન્ય સ્થાવર વિકાર આત્માના થતા	
નથી	૩૧૭
જીવના રાગાદિ-પરિણામોની સ્થિતિ	૩૧૮
જીવના કપાયાદિ-પરિણામોની સ્થિતિ	૩૧૮
કપાય-પરિણામોનું સ્વરૂપ	૩૧૯
કાલુષ્ય અને કર્મમાંથી એકનો નાશ	
થતાં બંનેનો નાશ	૩૧૯
કલુષપાનો અભાવ થતાં પરિણામોની સ્થિતિ	૩૨૦
કલુષપાનો અભાવ થતાં જીવની સ્થિતિ	૩૨૦
આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપની કેટલીક સૂચના	૩૨૧
આત્માની પરંબોધિતિનું સ્વરૂપ	૩૨૧
સ્વસ્વભાવમાં સ્થિત પદાર્થોને કોઈ અન્યથા-	
કરવામાં સમર્થ નથી	૩૨૨
મળનાર પરદ્રવ્યોથી આત્માને કેવી રીતે	
અન્યથા નથી કરી શકાતો	૩૨૨
ભિન્ન જ્ઞાનોપલબ્ધિથી દેહ અને આત્માને	
લેદ	૩૨૩
કર્મ જીવના અને જીવ કર્મના શુણ્ણને	
ઘાતતો નથી	૩૨૩
જીવ અને કર્મમાં પારસ્પરિક પરિણામનું	
નિમિત્તપણું ન રહેતાં મોક્ષ	૩૨૪
ચુકત-ભાવ સાથે આત્માની સ્ફટિક સમાન	
તન્મયતા	૩૨૪
આત્માને આત્મભાવના અસ્યાસમાં લગાડ-	
વાનું આવશ્યક	૩૨૫
કર્મમળથી પૂર્ણપણે પૃથક્ થયેલ આત્મા	
પછી તે મળથી લેપાતો નથી	૩૨૬
ઘટના ઉપાદાન માટીની જેમ કર્મનું	
ઉપાદાન કલુષતા	૩૨૬
કપાયાદિ કરતો જીવ કપાયાદિરૂપ કેમ	
થતો નથી ?	૩૨૭
સર્વ કર્મોનો કર્તા હોવા છતાં પણ કોણ	
અકર્તા થાય છે	૩૨૮
વિષયમાં સ્થિત રહેવા છતાં પણ કોણ	
લેપાતો નથી	૩૨૯

વિષય	પૃષ્ઠ
દેહ અને ચેતનનો તાત્ત્વિક લેદ જાણ-	
નારની સ્થિતિ	૩૨૯
જીવના ત્રિવિધ ભાવોની સ્થિતિ અને	
કર્તાવ્ય	૩૩૦
જેણે સમસ્ત કદમ્બનો નાશ કર્યો છે તે	
યોગીનું કર્તાવ્ય	૩૩૧
ધન્દ્રિય-વિષયોના સ્મરણ કરનારની સ્થિતિ	૩૩૧
ભોગને ન ભોગવનાર અને ભોગવનાર	
કોઈ બેની સ્થિતિ	૩૩૨
ધન્દ્રિય-વિષયોના સ્મરણ-નિરોધકની સ્થિતિ	૩૩૨
ભોગને ભોગવવા છતાં કોણ બંધને	
પામે છે અને કોણ નહિ	૩૩૩
વિષયોને જાણતા જ્ઞાની બંધને પામતા	
નથી	૩૩૩
મહામૃદ ધન્દ્રિય-વિષયોનું ગ્રહણ ન કરવા	
છતાં પણ બંધ કર્તા	૩૩૪
કોનાં પ્રત્યાખ્યાનાદિ કર્મ વ્યર્થ છે	૩૩૪
દોષોના પ્રત્યાખ્યાનથી કોણ મુક્ત છે	૩૩૫
દોષોના વિષયમાં રાગી-વીતરાગીની સ્થિતિ	૩૩૬
ઔદયિક અને પારિણામિક ભાવોનું કૃણ	૩૩૬
વિષયાનુભવ અને સ્વાત્માનુભવમાં ઉપા-	
દેય કોણ ?	૩૩૬
વૈષયિક જ્ઞાન બધું પૌદ્ગલિક	૩૩૭
માનવોમાં લાઘ્યલેદના કારણે જ્ઞાનમાં	
લેદ નથી થતો	૩૩૭
કયા જ્ઞાનથી જ્ઞેયને જાણીને તેને ત્યાગ-	
વામાં આવે છે	૩૩૮
વિકારના હેતુના દેશચ્છેદ અને મૂળ-	
ચ્છેદનું પરિણામ	૩૩૯
દેશચ્છેદ અને મૂળચ્છેદના વિષયનું સ્પષ્ટી-	
કરણ	૩૪૦
કોનાં જન્મ અને જીવન સફળ છે	૩૪૨
અંત્ર અને અંત્રકારના અભિપ્રેતરૂપ પ્રશ-	
સ્તિ	૩૪૩
નું અંત્ય	૩૪૬

શ્રી સદ્ગુરુદેવાય નમઃ
સ્વ. શ્રી મુળજીભાઈ ખારા પ્રત્યે,

❧ સ્મરણાંજલિ ❧

પરમકૃપાળુ ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી પ્રત્યે આપની પરમ ભક્તિ એ આપના ઉત્તર જીવનની અમુલ્ય મુઠી હતી.

ઈ. સ. ૧૯૪૨માં ધંધામાથી નિવૃત્ત થઈ આપ સુવર્ણપુરીમાં શ્રી હીરાભાઈ ભગતના ખંગલામાં (Star of India) રહ્યા હતા, અને બધાજ કુટુંબીજનો તથા સ્નેહીઓને ત્યાં આમંત્રી પુ. શ્રીની વાણી સંભળાવી, અને પુ. ગુરુદેવના પવિત્ર મુખેથી નીકળતી જ્ઞાન ગંગામાં પાવન થઈને જીવનનો એક નવોજ રાહ દેખાડ્યો હતો તે આપનો ઉપકાર કેમ ભુલી શકાય ? આ એજ મકાન હતું જ્યાં પુ. ગુરુદેવે પંથ પરીવર્તન કર્યું હતું અને ત્યાંજ એ દિન વહેલી સવારે આપને દમની વ્યાધિથી ઉત્પન્ન થયેલ અન્યંત કષ્ટમાં એકા એક શાંતી થઈ ગઈ અને એવો ભાસ થયો કે પુ. શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય દેવે આપના મસ્તક પર હાથ મુક્યો હતો. આ સ્વપ્નવાર્તા સાંભળી પુ. ગુરુદેવે પણ આપના આ ભાવની અનુમોદના કરી હતી તે સર્વ સ્મૃતિ આજે પણ અમોને આપનો ધાર્મિક ઉલ્લાસ યાદ કરાવે છે.

જીવનના છેલ્લા વર્ષોમાં આપનો શાસ્ત્ર અભ્યાસ પણ ચાલુ જ હતો-લૌકિક રીતે એક ઉત્તમ સદ્ગુહસ્થને છાજે એવું જીવન જીવ્યા પછી પણ જ્યારે આપ પુ. ગુરુદેવના ફેટા સામે ખેંચીને આંખમાં અશ્રુધારા સાથે ભક્તિ કરતાં કે

“અહો ! અહો શ્રી સદ્ગુરુ કંઠે સીંધુ અપાર.

આ...પા...મ...ર પર પ્રભુ કર્યો અહો અહો ઉપકાર”

ત્યારે સમન્તતું ન હતું કે આપને આપની જાત પામર કેમ લાગતી હતી ? પણ આપની નિરંતર ગુરુસેવાની પ્રેરણા દ્વારા જ્યારે અમોને જણાયું કે સંત પુરૂષ શું છે ! અને તેના પ્રત્યે મુમુક્ષુને કેવો ભાવ આવે છે !! ત્યારે જ લૌકિક જીવનની સફળતા અને ઉત્તમતા કેટલા ક્રીકાં છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવ્યો.

આજે પણ આપની પ્રેરણાથી વિતરાગી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની અહોરાત્ર રસસભર ભક્તિ કરીએ અને જીવનને સફળ બનાવીએ એજ આપને અર્પેલી સ્મરણાંજલિ છે.

દી. સમરતબહેન મુળજીભાઈ ખારા (પત્ની)
તથા કુટુંબીજનો

योगસાર-પ્રાભુત

અહીં

ભાષ્યનું મંગલાચરણ

યોગાનલમાં બાળી કર્મભળ, કર્યો જેમણે આત્મવિકાસ,
ભવબંધનથી છૂટી નિરાકુળ કરતા જે લોકાગ્ર નિવાસ;
તે સિદ્ધોને સિદ્ધિ અર્થ હું વંદુ ધારી હૃદય ઉદ્દાસ,
મંગળકારી ધ્યાન જેમનું, મહાગુણોના જે આવાસ. ૧

મોહ-વિદન-આવરણ નાશી જે પામ્યા કેવળજ્ઞાન અપાર,
સર્વ જીવોને મોક્ષમાર્ગને દીધો પરમ ઉપદેશ ઉદાર;
જેની દિવ્ય-ધ્વનિથી જગમાં તીર્થ પ્રવર્તન થયું સુધાર,
તે અહીંતોને પ્રણમું હું ભક્તિભાવથી વારંવાર. ૨

યોગસાર-પ્રામૃત છે અનુપમ, સિદ્ધિ-સૌખ્યનો જે આધાર,
તત્ત્વોનું-અનુશાસન જેમાં, કહ્યો જેને ‘પરમાગમ-સાર’;
યોગિરાજ-નિઃસંગ-અમિતગતિ-રચિત જિનાગમને અનુસાર,
વ્યાખ્યા સુગમ કરું હું તેની, નિજ-પરનું હિત હૃદયે ધાર. ૩

નમઃ શ્રી સિદ્ધેભ્યઃ
શ્રીસદ્ અમિતગતિ આચાર્ય વિરચિત

યોગસાર-પ્રાભૃત

૭૫ અધિકાર

મૂળતું મંગળાચરણ અને ઉદ્દેશ્ય

વિવિક્તમવ્યયં સિદ્ધં સ્વ-સ્વભાવોપલઙ્ઘયે ।

સ્વ-સ્વભાવ-મયં વુદ્ધં ધ્રુવં સ્તૌમિ વિકલ્મપમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—(સ્વ-સ્વભાવોપલઙ્ઘયે) હું પોતાના સ્વભાવની ઉપલબ્ધિ માટે-જ્ઞાન અને સમ્યક્ પ્રાપ્તિ માટે-(સિદ્ધં) તે સિદ્ધની-સિદ્ધિને પામેલ સિદ્ધસમૂહની-(સ્તૌમિ) સ્તુતિ કરું છું-મારી ઉપાસનાના વિષય બનાવું છું-(વિવિક્ત) જે શુદ્ધ અને નિર્મળ છે-(વિકલ્મપમ્) કષાયાદિ મળથી રહિત છે, (વુદ્ધં)-બોધ પ્રાપ્ત છે, (અવ્યયં)-અવિનાશી છે, નિત્ય છે અને (સ્વ-સ્વભાવ-મયં)-સ્વસ્વભાવમય છે-સદા પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત છે. ૧

વ્યાખ્યાઃ—આ પદ્ય સિદ્ધ-સમૂહની સ્તુતિરૂપ છે. એકત્રયનાત્મક ‘સિદ્ધં’ પદ અહીં સિદ્ધસમૂહનું વાચક છે; કેમ કે સિદ્ધ કોઈ એક નથી, અનેકાનેક છે; કે જે પૂર્વાચાર્યોનાં ‘વંદિતુ સર્વસિદ્ધે,’ સિદ્ધાનુદ્યતકર્મપ્રકૃતિસમુદયાન્’ જેવા બહુવચનાન્ત-પદોના પ્રયોગથી જણાય છે. તે સિદ્ધસમૂહમાં પ્રત્યેક સિદ્ધ, જેમનું ‘વિવિક્તં’ વગેરે છ વિશેષણ-પદો

૧. સમયસાર.

૨. સિદ્ધલક્ષિ

દ્વારા અહીં સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે. તે વિશેષણમાં 'તિત્તિ-ક્ત' વિશેષણ પ્રમુખ તથા શૂદ્ધ-ગંભીર છે, સર્વ પ્રકારના મિત્રાણ-વેપારેણ અને સંઘર્ષથી રહિત શુદ્ધ અને સ્વચ્છ આત્માનું દ્યોતક છે. 'ચિત્તમય' વિશેષણ રાગ-દેવ-કામ-રોષ-માન-માયા-લોભાદિરૂપ વિકારો-મળેતા અભાવનું સૂચક છે અને આ રીતે સિદ્ધાત્માની તે શુદ્ધતાને સ્પષ્ટ કરે છે. 'વુદ્ધ' વિશેષણ તે રાગ રહિત શુદ્ધ આત્માને જ્ઞાનરૂપ પ્રગટ કરે છે કે જે મળતા અભાવનું ક્ષણ છે-જ્ઞાનથી ભિન્ન શુદ્ધ-આત્માનું કોઈ બીજું રૂપ નથી, તેથી જ આત્માને જ્ઞાન તથા જ્ઞાનપ્રમાણ કહેવામાં આવ્યો છે.^૧ 'અન્ય' વિશેષણ અન્યુતનું વાચક છે અને એ વાત બતાવે છે કે તે સિદ્ધાત્મા પોતાના આ શુદ્ધ-શુદ્ધ સ્વરૂપથી કદી અન્યુત થતા નથી-સિદ્ધ-પર્યાયને છોડી ભવ અથવા અવતાર ધારણાદિ રૂપો કદી સંસારી બનતા નથી અને તેમાં કદી કોઈ વિક્રિયાય ઉત્પન્ન થતી નથી. ૨. 'દ્રવ્ય' વિશેષણ એ વાત પ્રગટ કરે છે કે સિદ્ધનો આત્મા સદા સ્થિર રહે છે-કદી તેનો અભાવ થતો નથી. અને 'સ્વભાવમય' વિશેષણ, સિદ્ધાત્માના ઉપર કહેલ સર્વ રૂપ તે તેનો (સિદ્ધનો) સ્વભાવ છે એમ પ્રગટ કરે છે કે જે રૂપ કર્મમળના સંઘર્ષથી ઢંકાઈ રહ્યું હતું અને જેને સિદ્ધ કરીને જ આ આત્મા સિદ્ધિને પ્રાપ્ત સિદ્ધાત્મા બને છે. તેથી જ સિદ્ધિનું લક્ષણ 'સ્વાત્મોપલબ્ધિ' ^૩ કહેવામાં આવ્યું છે. આ સર્વ વિશેષણો જેનામાં ઘટિત થતાં નથી તે સિદ્ધ અથવા સિદ્ધ-સમૂહ અહીં વિવક્ષિત નથી,

'સ્તૌમિ' પદ દ્વારા સ્તુતિ-વંદના રૂપે જે ઉપાસનાનો અહીં ઉદ્દેશ છે તેનો ઉદ્દેશ પણ 'સ્વસ્વભાવોપલબ્ધયે' પદ દ્વારા સાથે આપી દેવામાં આવ્યો છે, જે એમ પ્રગટ કરે છે કે સ્વસ્વભાવમાં સ્થિત સિદ્ધ-સમૂહની મારી આ ઉપાસના સ્વસ્વભાવની-આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપની-પ્રાપ્તિને માટે છે. અને એ યોગ્ય જ છે કે જે આત્મસાધન વડે પોતાના શુદ્ધશુદ્ધ સ્વરૂપને પામી ચુક્યા છે તેની જ ઉપાસના-આરાધનાથી તે વિષયની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જ ભાવ સાથે મોક્ષશાસ્ત્રના 'મોક્ષમાર્ગસ્ય નેતારં' ઇત્યાદિ મંગળ-પદ્યમાં 'વન્દે તદ્ગુણલબ્ધયે' આ વાક્યની રચના થઈ છે.

અહીં એ પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે સ્વભાવનો કદી અભાવ થતો નથી, તે સદા વસ્તુમાં વિદ્યમાન રહે છે; તો પછી એ સ્વભાવની ઉપલબ્ધિ કેવી? અને તેને માટે પ્રયત્ન કેવો?

૧. પ્રવચનસાર

૨. કે જે સ્વામી સમંતભક્તના આ વચનથી પ્રગટ છે—

કાલે કલ્પશતેડપિ ચ ગતે શિવાનાં ન વિક્રિયા લક્ષ્યા ।

ઉન્નાતોડપિ યદિ સ્યાત ઘિલોકસંપ્રાન્તિકરણપદુઃ ॥ સમી. ધર્મ. ૧૩૩ ॥

૩. સિદ્ધિઃ સ્વાત્મોપલબ્ધિઃ—સિદ્ધભક્તિ ૧.

એના જવાબમાં હું એટલું જ કહેવા ઇચ્છું છું કે સ્વભાવનો કદી અભાવ થતો નથી એ ખરાબર છે પરંતુ તેના તિરોભાવ (આચ્છાદન) થાય છે તથા થઈ શકે છે અને તે તે જ જીવ-પુદ્ગલ નામનાં બે દ્રવ્યોમાં થાય છે કે જે વૈભાવિક પરિણમનવાળા હોય છે. આત્માનું વૈભાવિક પરિણમન સદાને માટે દૂર કરી તેને તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિત કરવો તે જ ‘સ્વ-સ્વભાવોપલબ્ધિ’ કહેવાય છે, જેને માટે પ્રયત્ન હોવો જરૂરી છે.

આ પદ્યમાં અન્યનિર્મોણની કોઈ પ્રતિજ્ઞા નથી, આગળના પદ્યમાં પણ તે આપવામાં આવી નથી. છતાં પણ ‘સ્વસ્વભવોપલબ્ધિ’ પદ્યમાં સિદ્ધ-સમૂહની ઉપાસનાનો જે ઉદ્દેશ્ય રહેલો છે તે જ આ અન્યના નિર્મોણનું પણ લક્ષ્યભૂત છે અને તે છે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની જ્ઞાપ્તિ (જ્ઞાન) અને સંપ્રાપ્તિ, જેને બતાવવા માટે અન્યના અંતસુધી પૂરો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અન્યના અંતે લગ્નું છે કે જે આ યોગસારપ્રાભુતને એકચિત્ત થઈને એકાગ્રતાથી વાંચે છે તે પોતાનું સ્વરૂપ જાણીને અને પ્રાપ્ત કરીને તે પરમપદને પામે છે કે જે સાંસારિક દોષોથી રહિત છે. અને તેથી ઉક્ત ઉદ્દેશ્યાત્મક પદ્યમાં અન્યના વિષયના નિર્મોણની પ્રતિજ્ઞા પણ સામેલ છે. અન્યના નામમાં, જેને છેવટના બે પદ્યોમાં વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે, જે ‘યોગ’ શબ્દ પડ્યો છે તેનાં લક્ષણ અથવા સ્વરૂપ નિર્દેશથી પણ એનું સમર્થન થાય છે, જેમાં બતાવ્યું છે કે, ‘જે યોગથી-સંબંધ-વિશેષરૂપ ધ્યાનથી-ભિન્ન આત્માનું પરિજ્ઞાન થાય છે તેને તે યોગીઓએ ‘યોગ’ કહ્યો છે.’ કે જેમણે યોગ દ્વારા પાપોને-કષાયોને મળને-આત્મામાંથી ઘેઈ નાખ્યા છે,^૧ અને તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને અહીં ‘યોગસાર’ નામ શુદ્ધાત્મરૂપ સમયસારનું પણ વાચક છે. ૧.

સ્વરૂપ-જિજ્ઞાસાથી જીવ અને અજીવનાં લક્ષણ જાણવાની
સહેલુંક પ્રેરણા.

जीवाजीवं द्वयं त्यक्त्वा नापरं विद्यते यतः ।

तल्लक्षणं ततो ज्ञेयं स्व-स्वभाव-बुभुत्सया ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—(યતઃ) કારણકે (જીવાજીવં) જીવ અને અજીવ (દ્વયં ત્યક્ત્વા) એ બે મૂળ તત્ત્વો સિવાય (અપરં) બીજું કંઈ પણ (ન વિદ્યતે) વિદ્યમાન નથી-બધું

૧. વિવિક્તાત્મપરિજ્ઞાનં યોગાન્તંજાયતે યતઃ ।

સ યોગો યોગિભિર્ગીતો યોગનિધૃતપાતકઃ ॥ (૯-૧૦)

એમાં જ સમાયેલું છે. એનો જ વિસ્તાર છે (જનો) તેથી જ (જન-જનમાન-જનમયા) પોતાનું સ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છાથી (તલ્લક્ષણં) આ બન્નેનું જીવ-અજીવનું તારણ (રેયં) જાણવું જોઈએ. ૨.

પહેલા પદમાં સિદ્ધ-સમૂહની સ્તુતિપ્રકારાન્તરથી વંદનારૂપ ઉપાસનાનો અને ણીઝ પ્રકારે અન્યતા વિષય-પ્રતિપાદનરૂપ નિર્માણનો ઉદ્દેશ્ય સ્વસ્વભાવની ઉપલબ્ધિ બતાવ્યો હતો. સ્વસ્વભાવની ઉપલબ્ધિનો પ્રયત્ન સ્વભાવને જાણ્યા-ઓળખ્યા વિના બની શકતો નથી, તેથી આ પદમાં સ્વસ્વભાવને જાણવા માટે જીવ તથા અજીવનાં લક્ષણ જાણ્યાં જોઈએ એમ જાણવાના ઉપાયરૂપે નિર્દેશ કર્યો છે; કેમકે જીવ અને અજીવ એ બે મૂળ તત્ત્વો સિવાય અંશાન્તરમાં અન્ય કંઈ પણ વિદ્યમાન નથી. સંસારની બધી વસ્તુ-વ્યવસ્થા આ જ બે મૂળ તત્ત્વોમાં સમાયેલ છે અથવા એનો જ વિસ્તાર છે; જેને આત્મા-અનાત્મા તથા ચેતન-અચેતન પણ કહેવામાં આવે છે અને અચેતનને ‘ જડ ’ નામથી પણ જાણાવવામાં આવે છે,

અહીં જીવ અને અજીવના ગુણોને જાણવાની વાત ન કહેતાં તેમનાં લક્ષણો જાણવાની જે વાત કહેવામાં આવી છે તે પોતાની વિશેષતા રાખે છે. કેમકે ગુણ સામાન્ય અને વિશેષ બે પ્રકારના હોય છે, જેમાં અસ્તિત્વ-વસ્તુત્વાદિ સામાન્ય ગુણ એવા હોય છે જે જીવ-અજીવ બન્ને તત્ત્વોમાં સમાનરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમને જાણવાથી બન્નેની ભિન્નતાનો યોગ્ય થતો નથી. વિશેષ ગુણ પ્રાયઃ અનેક હોય છે, તે બધાને જાણીને વસ્તુતત્ત્વનો નિર્ણય કરવો બહુધા મુશ્કેલ પડે છે-સહજ યોગ્ય થઈ શકતો નથી. વિશેષ ગુણોમાં જે ગુણ વ્યાવર્તક કોટિના હોય છે અર્થાત્ પરસ્પર મળેલી વસ્તુઓમાં એક બીજાની ભિન્નતાનો સહજ યોગ્ય કરાવવામાં સમર્થ હોય છે-તેમને જ લક્ષણ^૨ કહેવામાં આવે છે, તેમને જ જાણવા તરફ અહીં ‘ લક્ષણ ’ શબ્દના પ્રયોગ-દ્વારા સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. ૨.

જીવાજીવ-સ્વરૂપને વાસ્તવિકરીતે જાણવાનું રૂઝ.

યો જીવાજીવયોર્વેત્તિ સ્વરૂપં પરમાર્થતઃ ।

સોઽજીવ-પરિહારેણ^૩ જીવતત્ત્વે નિલીયતે ॥ ૩ ॥

૧. જીવોઽન્ય, પુદ્ગલદ્વાચન્ય હત્યસૌ તત્ત્વસંગ્રહઃ ।

યદન્યદુચ્યતે કિંચિત્સોઽસ્તુ તસ્યૈવ વિસ્તરઃ ॥ ૫૦ ॥

૨. વ્યુત્કીર્ણવસ્તુ-વ્યાવૃત્તિ-દેતુર્લક્ષણમ્ । પરસ્પર વ્યતિકરે સતિ યેનાન્યત્ત્વં લક્ષ્યતે તલ્લક્ષણમ્ । (રાજવાર્તિક).

જીવ-તત્ત્વ-નિલીનસ્ય^૩ રાગ-દ્વેષ-પરિક્ષયઃ ।

તતઃ કર્માશ્રયચ્છેદસ્તતો નિર્વાણ-સંગમઃ ॥૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યો) જે (પરમાર્થનઃ) વાસ્તવિક રીતે (જીવા જીવયોઃ) જીવ અને અજીવ બન્નેના (સ્વરૂપ) સ્વરૂપને-લક્ષણાત્મક ગુણોને (વેત્તિ) જાણે છે (સોઽજીવ-પરિ-હારેણ) તે અજીવના પરિહાર દ્વારા-અજીવતત્ત્વ છોડીને-(જીવતત્ત્વે નિલીયતે) જીવતત્ત્વમાં નિમગ્ન થાય છે. ૩. (જીવ-તત્ત્વ-નિલીનસ્ય) જે જીવતત્ત્વમાં નિમગ્ન થાય છે તેને (રાગ-દ્વેષ-પરિક્ષયઃ) રાગ દ્વેષનો નાશ કરે છે; (તતઃ) રાગ દ્વેષના નાશથી (કર્માશ્રયચ્છેદ) કર્માશ્રવ-નો-આશ્રવ અને બંધનો-વિધ્વંસ થાય છે; (તતો) કર્માશ્રવના (આશ્રવ અને બંધના) વિધ્વંસથી (નિર્માણ-સંગમઃ) મોક્ષનો સમાગમ થાય છે. ૪.

વ્યાખ્યાઃ—આ બે પદોમાં જીવ અને અજીવ તત્ત્વોના લક્ષણો જાણવાથી, તે ‘સ્વ-સ્વભાવોપલબ્ધિ’ રૂપ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે, તે સંક્ષેપમાં બતાવ્યું છે અને આ રીતે ઉક્ત બન્ને તત્ત્વોના જુદા જુદા લક્ષણ જાણવાની ઉપયોગિતાનો નિર્દેશ કર્યો છે. ‘લક્ષણ’ પદને બદલે અહીં ‘સ્વરૂપ’ પદનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે લક્ષણના ‘આત્મભૂત’ અને ‘અનાત્મભૂત’ એવા બે ભેદોમાંથી પ્રથમ ભેદનો ઘોતક છે, જેનો વસ્તુના સ્વભાવની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય છે.

પ્રથમ પદમાં ચોનેલું ‘પરમાર્થથી’ પદ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક અથવા શુદ્ધ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિનું વાચક છે. તે દૃષ્ટિએ જે જીવ તથા અજીવનું સ્વરૂપ જાણે છે તે અજીવતત્ત્વથી ભિન્ન પોતાને જીવરૂપે અનુભવ કરે છે અને તેની અજીવતત્ત્વમાં આત્મજીવિ રહેતી નથી, આત્મ-જીવિ ન રહેવાથી પરપદાર્થ અજીવ પ્રત્યે તેની ઉત્સુકતા તથા આસક્તિ મટી જાય છે, એ જ તેનો પરિહાર અથવા પરિત્યાગ છે, જેથી આત્મલીનતા થાય છે. આત્મલીનતા થવાથી રાગ-દ્વેષ થતા નથી, રાગ-દ્વેષના અભાવમાં કર્મોનો આશ્રય-આધાર નાશ પામે છે કે જે કર્મોના આવવા અને ટકવારૂપ આશ્રવ-બંધની વ્યવસ્થા કરે છે. કર્મોનો આશ્રય નાશ પામતાં-આશ્રવ અને બંધ ન રહેતાં-નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેને મોક્ષ, મુક્તિ તથા નિવૃત્તિ પણ કહે છે, અને એ જ સ્વસ્વભાવની ઉપલબ્ધિ છે. ૩. ૪.

સ્વરૂપને પરદ્રવ્ય-બહિર્ભૂત જાણવાનું પરિણામ

પરદ્રવ્ય-વહિર્ભૂત સ્વ-સ્વભાવમવૈતિ યઃ ।

પરદ્રવ્યે સ કુત્રાપિ ન ચ દ્વેષિ ન રજ્યતિ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યઃ) જે (સ્વ-સ્વભાવ) પોતાના સ્વાભાવને (પર-દ્રવ્ય-વહિર્ભૂત) પર-દ્રવ્યથી બહિર્ભૂત રૂપે (અવૈતિ) જાણે છે-સમસ્ત પરદ્રવ્ય-સમૂહથી પોતાને ભિન્ન અનુભવે

છે(સ) તે (પર-દ્રવ્ય) પરદ્રવ્યમાં (કતાવિ) કયાંય પણ પરદ્રવ્યની યોગ્યતા અવરણમાં (ન રજ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ) રાગ નથી કરતો અને દ્રેષ નથી કરતો. પ.

વ્યાખ્યા:—આગળના પદમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે જીવતત્ત્વમાં હીન થાય છે તેને રાગદ્રેષનો ક્ષય થઈ જાય છે. તેજ વાત આ પદમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે—જે જીવતાવવામાં આવ્યું છે કે જે આત્મહીન થઈને પોતાના સ્વભાવને પરદ્રવ્યોથી અધિર્ભૂતરૂપે જાણે છે—એવો અનુભવ કરે છે કે પર મારારૂપે નથી. હું પરરૂપ નથી, પર મારામાં નથી, હું પરમાં નથી; પર મારું નથી, હું પરનો નથી; આ રીતે પરને પોતાની સાથે અસંગ્રહ રૂપે દેખે છે—તો તે પરદ્રવ્યની કોઈ પણ અવસ્થામાં રાગ કરતો નથી અને દ્રેષ કરતો નથી; કારણ કે પરદ્રવ્યના સંગ્રહથી અને તેને ઇષ્ટ-અનિષ્ટ માનીને જે રાગ-દ્રેષની પ્રવૃત્તિ થાય છે. પ.

જીવનું લક્ષણ, ઉપયોગ અને તેના દર્શન-જ્ઞાન બે ભેદ.

‘ઉપયોગો વિનિર્દિષ્ટસ્તત્ત્વ લક્ષણમાત્મનઃ ।

દ્વિવિધો દર્શન-જ્ઞાન-પ્રમેદન જિનાધિપૈઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—(તત્ત્વ) તે બે મૂળ તત્ત્વોમાં (લક્ષણમાત્મનઃ) આત્માનું લક્ષણ (જિનાધિપૈઃ) જિનેન્દ્રદેવે (ઉપયોગો વિનિર્દિષ્ટઃ) ઉપયોગ જતાવ્યું છે. (દર્શન-જ્ઞાન પ્રમેદન દ્વિ-વિધો) અને તે ઉપયોગ દર્શન-જ્ઞાનના ભેદથી બે પ્રકારનો જતાવ્યો છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં ‘આત્મનઃ’ પદ દ્વારા જીવનો ‘આત્મા’ શબ્દથી ઉદ્ભવ કર્યો છે અને તેથી એ જણાય છે કે આત્મ જીવનું નામાન્તર અથવા પર્યાપનામ છે. જીવનું બે લક્ષણ જાણવાની વાત પહેલાં કહેવામાં આવી છે તે લક્ષણ ‘ઉપયોગ’ છે કે જે આત્માને ચૈતન્યાનુવિધાયી પરિણામ છે, જેના મૂળ વિભાગ દર્શન અને જ્ઞાનના ભેદથી બે પ્રકારના છે અને આ ભેદોની દૃષ્ટિએ દેખવા તથા જાણવારૂપ ચૈતન્યાનુવિધાયી પરિણામને ‘ઉપયોગ’ સમજવો જોઈએ,^૨ જેમાં આ પરિણામન વાસ્તવિક રીતે જણાય છે તે જ લક્ષ્યભૂત ‘જીવ’ તત્ત્વ છે; કેમકે એ જીવનો સદાનો અનન્યભૂત પરિણામ છે. જે જીવથી પૃથક્ બીજે કયાંય કદી લક્ષિત થતો નથી; જે શ્રી કુંઠકુંઠાચાર્યના નીચેના વાક્યથી એમ જ જણાય છે:—

૧ સવ્યગુણાદિહો જીવો ઉપજોગ લક્ષણો મિત્ત્વં । (સમયસા ૨૨૭)
ઉપજોગો સ્વલુ દુવિહો ણાણેય વંસણેણ સંજુતો ॥

જીવસ સવ્યકાલં અણ્ણભૂદં વિદાણીહિ ॥ પંચાસ્તિકાય
ઉપયોગો લક્ષણમ્ ॥ ૮ ॥ સ દ્વિવિધોઽષ્ટ ચતુર્ભેદાઃ ॥ ૯ ॥ (ભોક્ષશાસ્ત્ર અ. ૨)

૨ આત્મનર્યૈત્ત્યાનુવિધાયી પરિણામ ઉપયોગઃ (અમૃતચન્દ્રસુરિ)

ઉવઓગો સ્વલુ દુવિહો ગાણેણ ય દંસણેણ સંજુતો ।

જીવસ્સ સન્વકાલં અણ્ણભૂદં વીયાણીં હિ ॥ (૫^૧થા. ૪૦)

દર્શનના ચાર ભેદ અને તેનું લક્ષણ

ચતુર્ધા દર્શનં તત્ર ચક્ષુષોઽચક્ષુષોઽવધેઃ ।

કેવલસ્ય ચ વિજ્ઞેયં વસ્તુ-સામાન્ય-વેદકમ્ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—(તત્ર દર્શનં ચતુર્ધા ચક્ષુષોઽચક્ષુષોઽવધેઃ, કેવલસ્ય ચ) તે ઉપયોગ લક્ષણમાં દર્શન ઉપયોગ ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શનરૂપ ચાર પ્રકારનો છે અને તેને (વસ્તુ-સામાન્ય-વેદકમ્) વસ્તુસામાન્યનો વેદક-વસ્તુના અસ્તિત્વ જેવા સામાન્યરૂપનો જ્ઞાતા-(વિજ્ઞેય) બાબતો બોધાયે. એજ તેનું લક્ષણ છે, જે તેના ચારેય ભેદોમાં વ્યાપેલું છે.

વ્યાખ્યાઃ—ઉપયોગના જે બે ભેદોનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેમાંથી દર્શનોપયોગ અહીં ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શનરૂપ ચાર પ્રકારનો બતાવ્યો છે અને તેનું લક્ષણ ‘વસ્તુ-સામાન્યવેદક’ આપ્યું છે, જેને આકારાદિ-વિષયક કોઈ વિશેષ, પૃથક્ અને ભેદકલ્પના વિના વસ્તુના સામાન્ય રૂપનો ગ્રાહક સમજવો બોધાયે. તેથી જ સર્વોર્થસિદ્ધિકાર શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યે દર્શનને ‘નિરાકાર’ અને જ્ઞાનને સાકાર બતાવેલ છે. ૧

તેજ ઇન્દ્રિયદ્વારા વસ્તુના સામાન્ય અવલોકનને ‘ચક્ષુદર્શન’, અન્ય ઇન્દ્રિયો તથા મનદ્વારા વસ્તુના સામાન્ય અવલોકનને ‘અચક્ષુદર્શન’, અવધિજ્ઞાનની પહેલાં થનાર સામાન્ય અવલોકનને ‘અવધિદર્શન’ અને કેવળજ્ઞાનની સાથે થનાર સામાન્ય અવલોકનને ‘કેવળ-દર્શન’ કહે છે. ૭

જ્ઞાનનું લક્ષણ અને તેના આઠ ભેદ.

‘મતિઃ શ્રુતાવધી જ્ઞાને ‘મનઃપર્યય-કેવલે ।

સજ્જ્ઞાનં પઞ્ચધાવાચિ વિશેષાકારવેદનમ્ ॥ ૮ ॥

મત્યજ્ઞાન-શ્રુતાજ્ઞાન-વિભક્તજ્ઞાન-મંદતઃ ।

મિથ્યાજ્ઞાનં ત્રિધેત્યેવમષ્ટધા જ્ઞાનમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—જ્ઞાનોપયોગમાં (મતિઃ શ્રુતાગ્રામી જ્ઞાને મતઃ પર્મય-અર્થજ્ઞે મત્જ્ઞાનં તથા ધાવાચિ) મતિજ્ઞાન, શ્રુતિજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મતપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનને ત્રિધેત્યેવ સમ્યજ્ઞાન કહ્યું છે અને તે (ત્રિરોપાકાર નેવનમ) વસ્તુના વિશેષાકાર-વેદન રૂપ છે-એજ તેનું લક્ષણ છે જે તેના પાંચ ભેદોમાં વ્યાપ્ત છે. ૮

(મત્યજ્ઞાન-શ્રુતાજ્ઞાન-વિભક્તજ્ઞાન-મંદતઃ) મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન અને વિભંગ-જ્ઞાનના ભેદથી (મિથ્યાજ્ઞાનં ત્રિધેત્યેવમષ્ટધા જ્ઞાનમુચ્યતે) મિથ્યાજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે. આ રીતે જ્ઞાનોપયોગ (પાંચ સમ્યજ્ઞાનઅને ત્રણ મિથ્યા જ્ઞાન રૂપ) આઠ પ્રકારનો કહેવાય છે. ૯.

વ્યાખ્યાઃ—આ બંને પદોમાં જ્ઞાનોપયોગને આઠ ભેદરૂપ બતાવતાં તેના મુખ્ય બે ભેદ કયાં છે.—એક સમ્યજ્ઞાન, બીજું મિથ્યાજ્ઞાન. સમ્યક્ જ્ઞાનના મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મતપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એવા પાંચ ભેદ બતાવ્યા છે અને મિથ્યાજ્ઞાન મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાનના ભેદથી ત્રણ ભેદરૂપ પ્રગટ કર્યું છે. સાધો-સાથ જ્ઞાનોપયોગનું લક્ષણ વસ્તુનું વિશેષાકારવેદન છે એમ સૂચિત કર્યું છે, કે જે વસ્તુ માત્ર સામાન્ય-ગ્રહણનું પ્રતિપક્ષી છે.

મતિજ્ઞાનને અભિનિબોધિક, મતિ-અજ્ઞાનને કુમતિ અને શ્રુત-અજ્ઞાનને કુશ્રુત પણ કહે છે; કે જે પૂર્વે ઉદ્ધૃત કરેલ પંચાસ્તિકાયની ગાથા ૪૧ થી બાણી શકાય છે. વિભંગ-જ્ઞાનને સામાન્ય રીતે કુઅવધિજ્ઞાન પણ કહેવામાં આવે છે. આત્મા જે સ્વભાવથી સર્વોત્તમ-પ્રદેશબ્યાપી શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તે અનાદિકાળથી જ્ઞાનાવરણથી પ્રદેશે આચ્છાદિત થયો છે અને તે આવરણ ના મતિજ્ઞાનાવરણાદિ પાંચ મુખ્ય ભેદ છે. મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપ-શમથી ઉત્પન્ન થયેલ સ્પર્શનાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોમાંથી કોઈ ઇન્દ્રિય તથા મનના અવલંબન-સહયોગથી યુક્ત જે જ્ઞાનદ્વારા કોઈક ભૂર્ત-અભૂર્ત દ્રવ્યને વિશેષ રૂપે જાણવામાં આવે છે તેને ‘મતિજ્ઞાન’ તથા ‘અભિનિબોધિક જ્ઞાન’ કહે છે. શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી

૨. આમિણિસુદોધિમળકેવલાણિ જાણાણિ પંચમેયાણિ ।

કુમદિસુદોધિમંગાણિ ય તિણિ ચિ જાણેદિ સંજુતે (૪૧-પંચાસ્તિક)

૩. ડયા ત્રિધેત્યેવકેવલં ।

૪. ડયા મજ્ઞાનં ।

ઉત્પન્ન થયેલ અને અતિન્દ્રિય મનના અવલંબન-સહયોગથી યુક્ત જે જ્ઞાનદ્વારા કોઈક મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને વિશેષરૂપે જાણવામાં આવે છે તેને 'શ્રુતજ્ઞાન' કહે છે. અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ જે જ્ઞાન દ્વારા કોઈક મૂર્ત દ્રવ્યોને વિશેષરૂપે સાક્ષાત્ જાણવામાં આવે છે તેનું નામ 'અવધિજ્ઞાન' છે. મનઃપર્યય જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ જે જ્ઞાન દ્વારા બીજાના મનમાં રહેલ કોઈક મૂર્તદ્રવ્યોને વિશેષરૂપે સાક્ષાત્ જાણવામાં આવે છે તેને 'મનઃપર્યયજ્ઞાન' કહે છે જ્ઞાનાવરણ કર્મના સંપૂર્ણ આવરણના અત્યંત ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ જે જ્ઞાનથી સંપૂર્ણ મૂર્ત-અમૂર્તરૂપ દ્રવ્યસમૂહને વિશેષરૂપે જાણવામાં આવે છે તેને 'કેવળજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે અને તે સ્વાભાવિક હોય છે. મિથ્યા-દર્શનના ઉદયસહિત જે અભિનિબોધિક જ્ઞાન છે તેને જ 'કુમતિજ્ઞાન,' જે શ્રુતજ્ઞાન છે તેને જ 'કુશ્રુતજ્ઞાન' અને જે અવધિજ્ઞાન છે તેને જ 'વિભંગજ્ઞાન' કહે છે. ૯

કેવળજ્ઞાન દર્શનાદિના ઉદયમાં કારણ.

उदेति केवलज्ञानं तथा केवलदर्शनम् ।

कर्मणः क्षयतः सर्वं क्षयोपशमतः परम् ॥ १० ॥

શબ્દાર્થઃ—(કેવલજ્ઞાનં તથા કેવલદર્શનમ્) કેવળજ્ઞાન તથા કેવળદર્શન (કર્મણઃ ક્ષયતઃ) કર્મના ક્ષયથી-જ્ઞાનાવરણ તથા દર્શનાવરણ અથવા વિવક્ષિત કર્મસમૂહના ક્ષયથી પ્રગટ થાય છે-પૂર્ણરૂપે વિક્ષિપ્ત થાય છે. (પરં સર્વં ક્ષયોપશમતઃ) બાકીના બધાં જ્ઞાન તથા દર્શન ઉક્ત આવરણ અથવા વિવક્ષિત કર્મસમૂહના ક્ષયોપશમથી-ક્ષય અને ઉપશમ-રૂપ મિશ્ર અવસ્થાથી-પ્રગટ થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—પૂર્વના બે પદોમાં ઉપયોગના જે બાર ભેદોના નામનો ઉલ્લેખ છે તેમાંથી કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બે ઉપયોગ પોતપોતાના પ્રતિપક્ષી કર્મના ક્ષયથી-આત્મામાં પ્રકટ અથવા વિક્ષિપ્ત થાય છે. કેવળજ્ઞાનને આચ્છાદિત કરનાર પ્રતિપક્ષી કર્મ કેવળજ્ઞાનાવરણ અને કેવળદર્શનને આચ્છાદિત કરનાર પ્રતિપક્ષી કર્મ કેવળદર્શનાવરણ છે. આ બંને આવરણોનો ક્ષય મોહકર્મનો ક્ષય થયા વિના બનતો નથી અને આવશ્યક ક્રમોના ક્ષય સાથે અંતરાય કર્મનો ક્ષય પણ અવિનાશી છે, તેથી મોહ અને અંતરાય કર્મનો ક્ષય પણ અહીં 'કર્મણઃ ક્ષયતઃ' પદો દ્વારા વિવક્ષિત છે. તેથી જ મોક્ષ-શાસ્ત્રમાં (તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં) 'મોહક્ષ્યાન્ જ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયાચ્ચ કેવલં' આ સૂત્ર

દ્વારા મોહના ક્ષયપૂર્વક જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અવધિરૂપ મોહના રાત પાણી કેવળ જ્ઞાન તથા કેવળદર્શનની પ્રગટતાનો નિર્દેશ કર્યો છે. બાકીના અવધિરૂપતાને દશ અયોગોના 'પરં સર્વં' પદો દ્વારા ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આગામાં વિવક્ષિત કર્મોના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થાય છે, તે વિવક્ષિત કર્મ અનુદર્શનાવરણ, અનુદર્શનાવરણ, અવધિ દર્શનાવરણ, મતિ-જ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણ છે. આ રીતે 'કર્મણઃ' પદ અહીં ઉપયોગોના વિપક્ષભૂત બાર કર્મોના અપાત-અવગ્રહ વાનાક અર્થે અર્થોને નિર્વિ-રોધરૂપે બતાવવા માટે છે. આ બધી રચનાની ખાતરી છે કે એક જ પદમાં આટલા અર્થોના સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. 'પરં સર્વં' પદોમાં પણ દશ ઉપયોગોનો સમા-વેશ કરવામાં આવ્યો છે.

જેવી રીતે કેવળજ્ઞાનાવરણાદિના ક્ષય સાથે મોહ અને અંતરાય કર્મોના ક્ષય પણ વિવક્ષિત છે તેવી જ રીતે અનુદર્શનાદિના ક્ષયોપશમ સાથે પણ મોહ તથા અંતરાય કર્મોના ક્ષયોપશમ વિવક્ષિત છે. કર્મોના ક્ષયથી પ્રગટનારા જ્ઞાન-દર્શન 'દ્વાયિક જ્ઞાન-દર્શન' અને કર્મોના ક્ષયોપશમથી પ્રગટનારા જ્ઞાન-દર્શન 'દ્વાયોપશમિક જ્ઞાન-દર્શન' કહેવાય છે. ૧૦

કેવળજ્ઞાન-દર્શનની યુગપત્ત અને બાકીનાની ક્રમશઃ ઉત્પત્તિ.

યૌગપદ્યેન જાયંતે કેવલ-જ્ઞાન-દર્શને ।

ક્રમેણ દર્શનં જ્ઞાનં પરં નિઃશેષમાત્મનઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—(આત્મનઃ) આત્માના (કેવલ-જ્ઞાનદર્શને) કેવળજ્ઞાન અને કેવળ-દર્શન (આ બંને ઉપયોગ) (યૌગપદ્યેન જાયંતે) યુગપદ્ પ્રગટ થાય છે (નિઃશેષ પરં દર્શનં જ્ઞાનં ક્રમેણ) બાકીના બધા દર્શન અને જ્ઞાન-અશુ, અચશુ, અવધિરૂપ તથા દર્શન, મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યયરૂપ ચાર સમ્યજ્ઞજ્ઞાન અને કુમતિ-કુશુતિ તથા કુઅવધિરૂપ તથા મિથ્યાજ્ઞાન-કર્મપૂર્વક પ્રગટ થાય છે. એમાંથી કોઈ પણ દર્શન વિવક્ષિત જ્ઞાન સાથે યુગપદ્ પ્રગટ થતું નથી, સદા દર્શનપૂર્વક જ્ઞાન થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—પૂર્વ પદમાં વિવક્ષિત કર્મોના ક્ષય-ક્ષયોપશમથી જે ઉપયોગોના ઉદ-યની વાત કહેવામાં આવી છે તેમના ઉદયની કાળક્રમ-વ્યવસ્થાને આ પદમાં દર્શીવતાં બતાવ્યું છે કે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બે ઉપયોગો તો યુગપદ્-કાળભેદ રહિત એક

સાથે પ્રગટ થાય છે, બાકીના સર્વ જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગોનો ઉદ્ધત આત્મામાં ક્રમથી થાય છે—એક સાથે થતો નથી—જ્ઞાન પહેલાં દર્શન થાય છે. ૧૧.

મિથ્યાજ્ઞાન-સમ્યજ્ઞાનનાં કારણોનો નિર્દેશ.

મિથ્યાજ્ઞાનં મતં તત્ર મિથ્યાત્વસમવાયત^૧ ।

સમ્યજ્ઞાનં પુનર્જનૈઃ સમ્યક્ત્વસમવાયતઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—(તત્ર) જ્ઞાનોપયોગમાં (જનૈઃ) જૈનોએ (મિથ્યાજ્ઞાનં) મિથ્યાજ્ઞાનને (મિથ્યાત્વસમવાયતઃ) મિથ્યાત્વના સમવાયથી અને (સમ્યજ્ઞાનં) સમ્યજ્ઞાનને (સમ્યક્ત્વસમવાયતઃ) સમ્યક્ત્વના સમવાયથી ઉત્પન્ન થતું માન્યું છે.

વ્યાખ્યાઃ—આગળના પદ્ય નં. ૮, ૯માં જ્ઞાનોપયોગના આઠ ભેદોમાં પાંચને સમ્યજ્ઞાન અને ત્રણને મિથ્યાજ્ઞાન બતાવ્યા છે. આ પદ્યમાં એક બતાવવાનાં કારણોને સૂચિત કરતાં લખ્યું છે કે મિથ્યાત્વના સંબંધથી મિથ્યાજ્ઞાન અને સમ્યક્ત્વના સંબંધથી સમ્યજ્ઞાન થાય છે, એવી જૈનોની માન્યતા છે. જૈનોની માન્યતા અનુસાર ‘સમવાય’ શબ્દ સંબંધનો વાચક છે, વૈશેષિકોની માન્યતા અનુસાર તે (સમવાય) પદાર્થ-વિશેષનો વાચક નથી કે જે એક છે અને સર્વથા ભિન્ન પદાર્થોનો, સ્વયં અલગ-અલગ રહીને, સંબંધ કરાવે છે. ‘સમવાય’ શબ્દના પ્રયોગથી અહીં વિવક્ષિત સંબંધને કોઈ વૈશેષિક મત અનુસાર સમવાય પદાર્થના સહયોગથી થનાર મિથ્યાત્વ તથા સમ્યક્ત્વનો સંબંધ ન સમજી લે તેથીજ ‘જનૈઃ મતં’—જૈનોએ માન્યું છે—આમ સ્પષ્ટ વાક્યનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. મિથ્યાત્વનો સંબંધ પામનાર જ્ઞાન ત્રણ છે—મતિ, શ્રુત અને ગ્રાવધિ; જે પ્રમાણુ હોતા નથી. ૧૨.

મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ અને તેની લીલાનો નિર્દેશ.

વસ્ત્વન્યથા પરિચ્છેદો જ્ઞાને સંપદ્યતે યતઃ ।

તન્મિથ્યાત્વં મતં સદ્મિઃ કર્માશમોદયોદકમ્ ॥ ૧૩ ॥

૧. મતિઃ શ્રુતાવધિ ચૈવ મિથ્યાત્વ-સમવાયિનઃ ।

સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ અને તેની શક્તિ.

यथा वस्तु तथा ज्ञानं संभवत्यात्मनो यतः ।

जिनैरभाणि सम्यक्त्वं तत्क्षमं सिद्धिसाधनं ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ:—(યતઃ) જે કારણે (આત્મનઃ) આત્માનું (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (ગળા યમ્નુ તથા) જે સ્વરૂપે વસ્તુ સ્થિત છે તે જ સ્વરૂપે સારી રીતે (સંભવતિ) થાય છે તેને (જિનૈઃ) જિનેન્દ્રદેવે (સમ્યક્ત્વં) 'સમ્યક્ત્વ' (અભાણિ) કાળું છે (તત) તે (સિદ્ધિસાધનં) સિદ્ધિના-સ્વાત્મોપલબ્ધિના-સાધનમાં (ક્ષમં) સમર્થ છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં ૧૨મા પદ્યમાં ઉદ્દેશ્યાયેલ સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે જેના સંબંધથી જ્ઞાન સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપ પરિણમે છે. તે લક્ષણ આ છે—'જે વસ્તુ જે રૂપે સ્થિત છે તેનું તેજ રૂપે આત્માને જે કારણે જ્ઞાન થાય છે તેને 'સમ્યક્ત્વ' કહે છે. અહીં સમ્યક્ત્વને સ્વાત્મોપલબ્ધિના સાધનમાં સમર્થ બતાવેલ છે. અને ચોનાથી સમ્યક્ત્વનું મહત્ત્વ પ્રગટ થાય છે કે જે બધા જ આત્મવિકાસનો મૂળ આધાર છે. ૧૬.

સમ્યક્ત્વના ક્ષાયિકાદિ ભેદ અને તેમાં સાધ્ય-સાધનપણું.

‘મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-સમ્યક્ત્વ-સંયોજન-ચતુષ્ટયે ।

ક્ષયં શમં દ્વયં પ્રાપ્તે સસધા મોહકર્મણિ ॥ ૧૭ ॥

ક્ષાયિકં શામિકં^૩ જ્ઞેયં ક્ષાયોપશમિકં ત્રિધા ।

તત્રાપિ ક્ષાયિકં સાધ્યં સાધનં દ્વિતયં પરમ્ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—તે સમ્યક્ત્વ (મિથ્યાત્વ) મિથ્યાત્વ, (મિશ્ર) સમ્યક્ મિથ્યાત્વ, (સમ્યક્ત્વ) સમ્યક્ પ્રકૃતિ મિથ્યાત્વ અને (સંયોજન ચતુષ્ટયે) સંયોજન ચતુષ્ટયઅનંતા

૧. નેકાન્તિકં સાંશયિકં વિપરીતં તથૈવ ચ ।

અજ્ઞાનિકં ચ મિથ્યાત્વં તથા વૈતથિકં ભવેત્ ॥ —તત્ત્વાર્થસાર.

૨. વ્યા. સમં ।

૩. વ્યા. સામિકં ।

નુબ'ધી કોધ-માન-માયા-લોભ-આ સાત ભેદરૂપ (સપ્તધા મોહકર્મણિ ક્ષયં શમં દ્વયં પ્રાપ્તં) મોહકર્મ ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમને પ્રાપ્ત થતાં (ક્ષાયિકં શામિકં ક્ષાયોપશમિકં ત્રિધા જ્ઞેયં) અનુક્રમે ક્ષાયિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક એ રીતે ત્રણ પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ બાણુવું. (તથાપિ) એ ત્રણે સમ્યક્ત્વમાં પણ (ક્ષાયિકં સાધ્યં) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ સાધ્ય છે અને (દ્વિતીયં પરમ સાધનં) બાકીનાં બે તેનાં સાધન છે.

વ્યાખ્યા:—જે સમ્યક્ત્વના સ્વરૂપનો પાછળના પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેના ત્રણ ભેદોનો, તેના કારણે સહિત આ પદ્યોમાં નિર્દેશ છે. સમ્યક્ત્વના તે ત્રણ ભેદ ક્ષાયિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક છે. દર્શનમોહની ત્રણમિથ્યાત્વ, મિથ્ર અને સમ્યક્પ્રકૃતિ તથા ચારિત્ર-મોહની ચાર-અનંતાનુબ'ધી કોધ-માન-માયા-લોભ, આ રીતે મોહકર્મની સાત પ્રકૃતિ-ઓના ક્ષયથી ક્ષાયિક, ઉપશમથી ઔપશમિક અને ક્ષયોપશમથી ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ નો ઉદય થાય છે. આ ત્રણેમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મુખ્ય છે, સ્થાયી છે અને તેથી સાધ્ય તેમજ આરંભ્ય છે. બાકીના બન્ને સમ્યક્ત્વ સાધનની કોટિમાં રહેલ છે—તેમના સહારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ૧૭-૧૮.

આત્મા અને જ્ઞાનનું પ્રમાણ તથા જ્ઞાનનું સર્વગતપણું.

જ્ઞાનપ્રમાણમાત્માનં જ્ઞાનં જ્ઞેયપ્રમં વિદુઃ ।

લોકાલોકં યતો જ્ઞેયં જ્ઞાનં સર્વગતં તતઃ ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—જિનેન્દ્રદેવ (આત્માનં) આત્માને (જ્ઞાન પ્રમાણં) જ્ઞાનપ્રમાણ અને (જ્ઞાનં) જ્ઞાનને (જ્ઞેયપ્રમં) જ્ઞેયપ્રમાણ (વિદુઃ) બતાવે છે. (યતઃ) કારણકે (જ્ઞેયં) જ્ઞેય (લોકાલોકં) લોકાલોકરૂપ છે (તતઃ) તેથી (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (સર્વગતં) સર્વગત છે —આખા વિશ્વમાં ફેલાવાના સ્વભાવવાળું છે.

વ્યાખ્યા:—‘સમ-ગુણ-પર્યાયં દ્રવ્યમ’ આ સૂત્ર પ્રમાણે દ્રવ્ય, શુણ તથા પર્યાય સમાન હોય છે. પર્યાયદષ્ટિએ આત્મા જેમ સ્વ-દેહપરિમાણ છે તેવી જ રીતે શુણદષ્ટિએ આત્મા સ્વજ્ઞાનપરિમાણ છે. જ્ઞાનને અહીં કોઈ વિશેષણ વિના પ્રયોજ્યું છે અને તેથી જ્ઞાન જે ક્ષાયિક છે તો આત્મા ક્ષાયિકજ્ઞાન જેવડો છે, જ્ઞાન જે ક્ષાયોપશમિક છે તો આત્માને તે ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાન-પરિમાણ સમન્વેદો ભેદીએ. પરંતુ અહીં ‘જ્ઞાન’ પદ દ્વારા મુખ્યપણું

તે જ્ઞાન વિવક્ષિત છે જે પૂર્ણપણે વિક્ષિપ્ત અથવા દ્વિગિત (દ્વેષ) જ્ઞાન જે ત્યારે જ તે લોકલોકને પોતાનો સાદાત્ વિષય કરનાર 'અવલોકન' થઈ શકે છે. પરંતુ આ લોકલોકને વિષય કરવાની દૃષ્ટિથી સ્વદ્વાદત્વ-સંસ્કૃત જ્ઞાનજ્ઞાનને પણ પડણું પડી શકાય છે. આત્માને જ્ઞાન-પ્રમાણ કહ્યો છે. જ્ઞાનથી મોટો કે નાનો આત્મા હોતો નથી. અને એ યોગ્ય જ છે; કારણ કે જ્ઞાનથી આત્માને મોટો માનતાં આત્માનો તે (જ્ઞાનથી) વધારાનો અંશ જ્ઞાન રહિત જડ કરશે અને તોપણ આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ જે અથવા જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે કે જે ગુણી (આત્મા)માં વ્યાપક હોવો જોઈએ એમ કહેવાનું જાની શકશે નહિ. અને જ્ઞાનથી આત્માને નાનો માનતાં આત્મપ્રદેશથી બધાર રહેલ જ્ઞાન ગુણ ગુણી (દ્રવ્ય) ના આશ્રય વિનાનો કરશે પણ ગુણ ગુણી (દ્રવ્ય)ના આશ્રય વિના ક્યાંય રહેતો નથી; જેમ કે 'દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ'। ગુણના આ મોક્ષશાસ્ત્ર - (તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર -)માં વર્ણવેલ લક્ષણથી પ્રગટ છે. મોટે આત્મા જ્ઞાનથી મોટો કે નાનો ન હોતાં જ્ઞાન-પ્રમાણ છે એમાં આપત્તિનું જરા પણ સ્થાન નથી,

જે અનંત આકાશના બહુમધ્ય-ભાગમાં સ્થિત અને આંતરે ત્રણ મહાવાતવલયોથી વેદિત હોવાદિ છ દ્રવ્યોનો સમૂહ છે તેને 'લોક' કહે છે અથવા જ્યાં હવ-પુદ્ગલાદિ છ પ્રકારના દ્રવ્યનું અવલોકન કરવામાં આવે-દેખવામાં આવે-તે બધો લોક છે, અને તેના ઉર્ધ્વ, મધ્ય, અધઃલોકના લેહથી ત્રણ લેહ છે, જેની 'ત્રિલોક' સંજ્ઞા છે. આ ત્રિભાગરૂપ લોકથી બહારનું જે ક્ષેત્ર છે અને જેમાં સર્વતઃ અનંત આકાશ સિવાય બીજું કોઈ દ્રવ્ય નથી તેને 'અલોક' કહે છે. લોક-અલોકમાં સંપૂર્ણ જ્ઞેય-તત્ત્વોનો સમાવેશ થઈ જવાથી તેમાં જ જ્ઞેય-તત્ત્વની પરિસમાપ્તિ કરવામાં આવી છે. અર્થાત્ એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે 'જ્ઞેય-તત્ત્વ લોક-અલોક છે'—લોક-અલોકથી સિદ્ધ અથવા બહાર બીજો કોઈ 'જ્ઞેય' પદાર્થ છે જ નહિ. સાથોસાથ જ્ઞેય જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી અને જ્ઞાનની સીમા બહાર જ્ઞેયનું કોઈ અસ્તિત્વ ન જાની શકવાથી એવું પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે 'જ્ઞાન જ્ઞેય-પ્રમાણ' છે. જ્ઞેય લોક-અલોક પ્રમાણ છે તો જ્ઞાન પણ લોક-અલોકપ્રમાણ હતું અને તેથી જ્ઞાન લોક-અલોકની જેમ સર્વગત (વ્યાપક) હોવું જોઈએ. તેથી જ

૧. જૈનવિજ્ઞાન અનુસાર હવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ અને આકાશ એ છ દ્રવ્ય છે. એના સિવાય બીજું કોઈ દ્રવ્ય નથી. બીજા જે દ્રવ્યોની લોકમાં કલ્પના કરવામાં આવે છે તે બધાનો સમાવેશ આમાં જ થઈ જાય છે. એ નિત્ય અને અવસ્થિત છે—પોતાની છતી સંખ્યાનો કદી પરિત્યાગ કરતા નથી. એમાં પુદ્ગલ સિવાયના બાકીના બધા દ્રવ્ય અરૂપી છે અને આ બધાની ચર્ચાથી પ્રાયઃ બધા જૈન સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થો ભરેલા છે.

પ્રાચીન આચાર્ય શ્રી કુન્દકુંદાચાર્યદેવે પણ પ્રવચનસારની ‘આદા જાણવમાણં ગાથામાં’
‘તમ્હા જાણં તુ સત્ત્વ ગયં’ આ વાક્ય દ્વારા જ્ઞાનને ‘સર્વગત’ જતાવ્યું છે.

જ્યારે આત્મા જ્ઞાન-પ્રમાણ છે અને જ્ઞાન જ્ઞેય-પ્રમાણ હોવાથી લોકલોક-પ્રમાણ તથા સર્વગત છે ત્યારે આત્મા પણ સર્વગત થયો. અને એથી એ નિષ્કર્ષ નીકળ્યો કે આત્મા પોતાના જ્ઞાન-ગુણ સહિત સર્વગત (સર્વવ્યાપક) હોવાથી લોકલોકને બાણ છે અને તેથી લોકલોકના જ્ઞાતા જે જે સર્વજ્ઞ અથવા કેવળજ્ઞાની (કેવળી) છે તે સર્વગત હોવાથી જ લોકલોકને બાણ છે. પરંતુ આત્મા સદા સ્વાત્મપ્રદેશોમાં સ્થિત રહે છે-સંસાર અવસ્થામાં આત્માનો કોઈ પ્રદેશ પગથી માથા સુધી આ આત્મદેહમાંથી બહાર જતો નથી અને મુક્ત અવસ્થામાં શરીરનો સંબંધ સદાને માટે છૂટી જતાં આત્માના પ્રદેશ લગભગ અતિમ શરીરના આકાર સહિત લોકના અગ્રભાગે જઈને સ્થિત થઈ જાય છે ત્યાંથી પછી કોઈ પણ પ્રદેશ કોઈ પણ સમયે સ્વાત્મામાંથી બહાર નીકળીને અન્ય પદાર્થોમાં જતો નથી. તેથીજ આવા શુદ્ધાત્માઓ અથવા મુક્તાત્માઓને ‘સ્વાત્મસ્થિત’ કહેવામાં આવ્યા છે અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સર્વવ્યાપક માનવામાં આવ્યા નથી; સાથોસાથ ‘સર્વગત’ પણ કહેવામાં આવ્યા છે; જેમ કે ‘સ્વાત્મસ્થિતઃ સર્વગતઃ સમસ્તવ્યાપારવેદી વિનિવૃત્તસંગઃ’ આ વાક્યોમાં પ્રગટ છે. તો પછી તેમના આ સર્વગતપણાનું શું રહસ્ય છે અને તેમનું જ્ઞાન એક જગ્યાએ સ્થિત હોવા છતાં સર્વ જગતના પદાર્થોને યુગપદ્મ કેવી રીતે બાણ છે? એ એક સમ્મતિ વાત છે, જેને સમન્તભદ્ર સ્વામીએ સમીચીન-ધર્મશાસ્ત્રના મંગળપદ્યમાં શ્રી વર્ધમાન સ્વામી માટે ચોક્કસ નીચેના વિશેષણ વાક્યદ્વારા થોડામાં જ વ્યક્ત કરી દીધું છે—

સાલોકાનાં ત્રિલોકાનાં યદ્વિધા દર્પણાયતે ।

આ વાક્યમાં જ્ઞાનને દર્પણરૂપે બતાવીને અથવા દર્પણની ઉપમા આપીને એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે દર્પણ પોતાના સ્થાનેથી બસીને પદાર્થોની પાસે જતું નથી કે તેમાં પ્રવેશ પામતું નથી અને ન તો પદાર્થ પણ પોતાના સ્થાનમાંથી બસીને દર્પણ પાસે આવે છે અને તેમાં પ્રવેશ પામે છે; છતાં પણ પદાર્થ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થઈને પ્રવેશ્યા હોય તેમ લાગે છે અને દર્પણ પણ તે પદાર્થોને પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત કરતું થકું, તદ્દગત અને તે પદાર્થોના આકારરૂપ પરિણમેલું જણાય છે, અને આ બધું દર્પણ તથા પદાર્થોની ઇચ્છા વિના જ વસ્તુ-સ્વભાવથી થાય છે. તેવી જ રીતે વસ્તુ-સ્વભાવથીજ શુદ્ધાત્મા કેવળીના કેવળજ્ઞાનરૂપ દર્પણમાં અલોક સહિત સર્વ પદાર્થ પ્રતિબિંબિત થાય છે અને આ દષ્ટિએ તેમનું તે નિર્મળ જ્ઞાન આત્મપ્રદેશોની અપેક્ષાએ સર્વગત ન

અગ્નિ મોલુદ્ધ હોય. દાદા-ધન્ધન પણ મોલુદ્ધ હોય. તેને આગવામાં અગ્નિને કોઈ પ્રકારનો પ્રતિબંધ પણ ન હોય અને છતાં પણ તે અગ્નિ તે આગની લાક્ષણિકતા ન હોય એમ બની શકતું નથી, તેવી જ રીતે ઉક્ત અપ્રતિબંધ જ્ઞાનજ્યોતિના પ્રારંભ કેળવણી હોય અને તે કોઈ પણ જ્ઞેયના વિષયમાં અજ્ઞાની રહી શકે એમ પણ બની શકતું નથી. એજ આશય શ્રી સમન્તભદ્ર સ્વામી કૃત આસમીમાંસાની અપ્રવર્ણ દીક્ષા અપ્રસન્નસ્વીમાં શ્રી વિદ્યાનન્દ સ્વામી-એ નીચેના પ્રાચીન વાક્ય દ્વારા વ્યક્ત કર્યો છે—

“જ્ઞો જ્ઞેયે કથમજ્ઞઃ સ્યાદસતિ પ્રતિવન્ધને ।

દાલેઽગ્નિર્દાહકો ન સ્યાદસતિ પ્રતિવન્ધને ॥”

માટે કેવળજ્ઞાની શ્રી વર્દ્ધમાન સ્વામીના જ્ઞાનદર્શનમાં અલોક સહિત ત્રણે લોક પ્રતિભાસિત થવામાં બાંધાતું કોઈ સ્થાન નથી; કારણ કે તેઓ ધ્યાની-કર્મમગ્ન દૂર કરીને નિર્ધૂતકલિદાતા થયા છે. ૧૯.

આત્માથી જ્ઞાન-જ્ઞેયને અધિક માનવાથી દોષાપત્તિ.

યદ્યાત્મનોઽધિકં જ્ઞાનં જ્ઞેયં વાપિ પ્રજાયતે ।

લક્ષ્ય-લક્ષણભાવોઽસ્તિ તદાનીં કથમેતયોઃ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યદિ) જો (આત્મનઃ) આત્માથી (જ્ઞાનં જ્ઞેયં વાપિ) જ્ઞાન અથવા જ્ઞેય પણ (અધિકં) અધિક (પ્રજાયતે) હોય છે એમ માનવામાં આવે (તદાનીં) તો (ઇતયોઃ) આ બંનેમાં-આત્મા અને જ્ઞાનમાં-(લક્ષ્ય-લક્ષણ-ભાવો) લક્ષ્ય-લક્ષણભાવ (કથં અસ્તિ) કેવી રીતે બની શકે?—બની શકતો નથી.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં આત્માથી જ્ઞાન તથા જ્ઞેય પણ અધિક હોય તો બંનેમાં લક્ષ્ય-લક્ષણ ભાવ ઘટે નહિ એ વાત કહેવામાં આવી છે. જેનું લક્ષ કરવામાં આવે-અનેક મળેલા પદાર્થોમાંથી ભુદાપણના જ્ઞાનનો વિષય બનાવવામાં આવે- તેને ‘લક્ષ્ય’ કહે છે અને જેના વડે લક્ષ કરવામાં આવે તે વ્યવર્તક (લિખતા-અતાવનાર) હેતુને ‘લક્ષણ’ કહે છે. લક્ષણ અવ્યાપ્તિ, અતિ-વ્યાપ્તિ અને અસંભવ એ ત્રણ દોષથી રહિત હોવું જોઈએ; ત્યારે જ તે લક્ષ્યને સારી રીતે ઓળખાવી શકે, અન્યથા નહિ. લક્ષ્યના એકદેશમાં રહેનાર લક્ષણ અવ્યાપ્તિ દોષથી, લક્ષ્યની બહાર અલક્ષ્યમાં પણ પ્રાપ્ત થનાર લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ દોષથી અને લક્ષ્યમાં જેનું રહેવું બાધિત છે તે અસંભવ દોષથી દૂષિત કહેવાય છે. અહીં જ્ઞાન આત્માનું લક્ષણ

છે જેનો સામાન્ય વેદન તથા વિશેષ-વેદન રૂપ દર્શનોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગના નામે આ જ અધિકારના ૭મા-૮મા પદોમાં નિર્દેશ થયો છે. આત્માથી (લક્ષ્યથી) જ્ઞાન (લક્ષણ) અધિક હોતાં જ્ઞાન-લક્ષણ ‘અતિવ્યાપ્તિ’ દોષથી દૂષિત થાય છે અને તેથી તેમાં લક્ષણ-ભાવ ઘટિત થતો નથી. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માથી જેય અધિક હોતાં જ્ઞાન જેયપ્રમાણ ન રહેતાં જેયથી ઓછું થયું અને તેથી ‘અવ્યાપ્તિ’ દોષથી દૂષિત થયું; આત્મા પણ જેય છે એ સિવાય જેય હોય અને જ્ઞાન ન હોય એ વાત અસંગત જણાય છે; કારણ કે જે જ્ઞાનનો વિષય હોય તે તે જ ‘જેય’ કહે છે. જ્ઞાન વિના જેયનું અસ્તિત્વ બનતું નથી તે બાધિત ઠરે છે. ૨૦.

જેય-ક્ષિપ્ત જ્ઞાનની વ્યાપકતાનું સંપટ્ટીકરણ

‘ક્ષીરંક્ષિપ્તં યથા ક્ષીરમિન્દ્રનીલં સ્વતેજસા ।

જ્ઞેયક્ષિપ્તં તથા જ્ઞાનં જ્ઞેયં^૨ વ્યાપ્નોતિ સર્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(યથા) જેમ (ક્ષીરક્ષિપ્તં) દૂધમાં પડેલ (મિન્દ્રનીલં) ઇન્દ્રનીલમણિ (સ્વતેજસા) પોતાના તેજથી (ક્ષીરં) દૂધમાં (વ્યાપ્નોતિ) ચારે તરફ વ્યાપી જાય છે—પોતાના તેજ જેવું નીકું બનાવી લે છે—(તથા) તેવીજ રીતે (જ્ઞેયક્ષિપ્તં) જેયની મધ્યમાં રહેલ (જ્ઞાનં) જ્ઞાન પોતાના પ્રકાશથી (જ્ઞેયં) જેય સમૂહને (સર્વતઃ) સર્વ તરફથી વ્યાપીને તેને પ્રકાશિત કરે છે—પોતાનો વિષય બનાવી લે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં ‘મિન્દ્રનીલં’ પદ તે સાતિશય મહાનીલ રતનનું વચક છે જે જૂળ તેજસ્વી હોય છે. તેને જ્યારે કોઈ દૂધથી ભરેલ કડાઈ જેવા વાસણમાં મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તે દૂધના વર્તમાન રૂપનો તિરસ્કાર કરી તેને ચારે તરફથી પોતાના તેજ દ્વારા નીકું બનાવી દે છે. તેવીજ રીતે જેયોની વચ્ચે સ્થિત કેવળજ્ઞાન પણ પોતાના તેજથી અજ્ઞાન અંધકારને દૂર કરી સમસ્ત જેયોમાં જેયાકાર રૂપે વ્યાપ્ત થયું થકું તેમને પ્રકાશિત કરે છે.

૧. રચનમિદ્દં ઇન્દ્રનીલં દુઃસ્વચ્છસિતં જહા સમાસાપ ।

અમિમૂયં તં પિ દુઃસ્વચ્છં વદ્વદિ તદ્દ ગાણમત્યેસુ ॥ ૩૦ ॥—પ્રવચનસાર

જહ પરમરાયરચણં ચિત્તં સ્ત્રીરે પમાસ્યદિ સ્ત્રીરં ।

તદ્દ દેહી દેહત્યો સદેહં સંપમાસ્યદિ ॥—૫’આસ્તિકાય. ૩૩

૨. મુ. જ્ઞેયં જ્ઞાનં ।

હૃદયની ભરિલા જે મોટા પાવમાં ધન્ડની પ્રસ્થ પડેલું હોય તે તેના પોતાના જાનમાં ને કે તે સ્થિત હોય છે અને તેનો કોઈ પણ પરમાણુ તેમાંથી નીકળીને બીજે જતો નથી છતાં પણ એના તેજમાં એવી વિગિચતા છે કે તે બધાજ દર્પણને પોતાના રંગ રંગી દે છે અને હૃદયનો કોઈ પણ પરમાણુ વાસ્તવમાં નીસો મધ્જ જતો નથી. એનો નીકળણને દર્પણમાંથી કાઢી લેવામાં આવે તો હૃદય જેમનું તેમ પોતાના આત્મવિશ્વ રંગમાં રહેતું દેખાય છે. નીકળણની પ્રલાના સંસર્ગથી ક્યાંય પણ તેમાં કોઈ વિધાર દેખાતો નથી. એવી જ ક્ષણત્ સ્થાન તથા જોયોની છે, જોયોની મધ્યમાં સ્થિત કેવળજ્ઞાન ને કે વાસ્તવમાં પોતાના આત્મપ્રદેશોમાં જ સ્થિત હોય છે અને આત્માનો કોઈ પણ પ્રદેશ આત્માથી અલગ થઈને બાહ્ય પદાર્થોમાં જતો નથી; છતાં પણ તેના કેવળજ્ઞાનમાં તેજનું એવું મહાત્મ્ય છે કે તે બધા પદાર્થોને પોતાની પ્રભાથી જોયાકાર રૂપે વ્યાપ્ત કરી તે પદાર્થોમાં પોતાના પ્રદેશો સાથે તાદાત્મ્ય પામ્યું હોય એવું બહુાય છે; બ્યારે દર્પણમાં તેની સ્વચ્છતાને વશે પ્રતિબિંબિત પદાર્થોની જેમ તેવું કાંઈ પણ નથી. માટે વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનનું જોયોમાં અને જોયો (પદાર્થો) નું જ્ઞાનમાં અસ્તિત્વ કહેવામાં આવે છે.

શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યે આ વાતને અધિક સ્પષ્ટ કરતાં પ્રવચનસારમાં લખ્યું છે—

જદિ તે જ સંતિ આદ્ઝ જાણે જાણં જા હોદિ સવ્વગયં ।

સવ્વગયં વા જાણં કહં જ જાણદ્વિયા અદ્ઝા ॥ ૩૧ ॥

‘જે તે પદાર્થ કેવળજ્ઞાનમાં અસ્તિત્વ ન રાખતા હોય— ન ગણકતાં હોય—તો કેવળજ્ઞાનને સર્વગત કહી શકાતું નથી અને જ્ઞાન જે સર્વગત છે તો પદાર્થોને જ્ઞાનમાં સ્થિત કેવી રીતે ન કહેવાય ?— કહેવા જ પડે.’

આ રીતે આ જ્ઞાનમાં જોયોની અને જોયોમાં જ્ઞાનની સ્થિતિ વ્યવહારનયની દૃષ્ટિથી છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિથી જ્ઞાન પોતામાં અને જોય પોતામાં સ્થિત છે. દર્પણમાં પ્રતિબિંબ અને પ્રતિબિંબમાં દર્પણની જેમ એકના અસ્તિત્વ નો બીજામાં વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. ૨૧.

જોયને જાણતું જ્ઞાન જોયરૂપ થતું નથી.

‘ચક્ષુર્ગૃહ્ણત્થારૂપં રૂપરૂપં ન જાયતે ।

જ્ઞાનં જાનન્તથા જ્ઞેયં જ્ઞેયરૂપં ન જાયતે ॥ ૨૨ ॥

૧. જાણી જાણસદાચો અદ્ઝા જોયપ્પગા હિ જાણિસ્સ ।

રૂપાણિ વ ચક્ષુર્ગ્ગં જોવાણ્ણેણ્ણેસુ વટ્ઠંતિ ॥ ૨૮ ॥—પ્રવચનસાર

શબ્દાર્થ:—(ચથા) જેવી રીતે (ચક્ષુઃ) આંખ (રૂપં) રૂપને (ગૃહાન્) ચડાવું કરતી થકી (રૂપરૂપં) રૂપમય (ન જાયતે) થઈ જતી નથી (તથા) તેમ (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (જ્ઞેયં) જ્ઞેયને (જ્ઞાનન્) જાણતું થકું (જ્ઞેયરૂપં) જ્ઞેયરૂપ (ન જાયતે) થઈ જતું નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં આંખના ઉદાહરણ દ્વારા એ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે જે પદાર્થને જ્ઞાન જાણે છે તે પદાર્થરૂપે થઈ જતું નથી; જેવી રીતે આંખ જે રંગ-રૂપને જુએ છે તે રૂપે સ્વયં થઈ જતી નથી. સારાંશ એ છે કે દેખવા-જાણવાનું કામ તદ્રૂપ પરિણમનું નથી. ૨૨

જ્ઞાન સ્વભાવથી દૂરવર્તી પદાર્થોને પણ જાણે છે.

દ્રવીયાંસમપિ જ્ઞાનમર્થં વેત્તિ નિર્ગતઃ ।

‘અયસ્કાન્તઃ સ્થિતં દૂરે નાકર્ષતિ કિમાયસમ્’ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(જ્ઞાનં) જ્ઞાન (દ્રવીયાંસમપિ અર્થ) દૂરવર્તી પદાર્થોને-ક્ષેત્ર-કાળાદિની દૃષ્ટિએ દૂરસ્થિત પદાર્થ-સમૂહને-પણ (નિર્ગતઃ) સ્વભાવથી (વેત્તિ) જાણે છે. (કિમ્ અયસ્કાન્તઃ) શું લોહચુંબક (દૂરે સ્થિતં) દૂર રહેલ (અયસમ્) લોહને (ન આકર્ષતિ) પોતાની તરફ ખેંચતું નથી ?-ખેંચે જ છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં લોહચુંબકના ઉદાહરણ દ્વારા એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જેમ લોહચુંબક દૂર રહેલ જીજ્ઞ લોહને સ્વભાવથી પોતાની તરફ ખેંચી લે છે તેવી જ રીતે કેવળજ્ઞાન પણ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અને કાળની અપેક્ષાએ દૂરવર્તી પદાર્થોને પોતાની તરફ આકર્ષિત કરીને તેમને નિકટમાં રહેલા વર્તમાનની જેમ જાણે છે, એ તેનો સ્વભાવ છે. આમાં કોઈ એ શંકા કરી શકે કે ચુંબકની શક્તિ તો સીમિત છે, તેની શક્તિ-સીમામાં જ્યારે લોહું સ્થિત હોય ત્યારે જ તે તેને ખેંચીને પોતાની સાથે ચોંટાડી દે છે, જ્યારે લોહું સીમાથી બહાર હોય છે ત્યારે તેને ખેંચી શકતું નથી; તો શું કેવળજ્ઞાન પણ સીમિત ક્ષેત્રકાળના પદાર્થોને જ પોતાનો વિષય બતાવે છે ? એનું સમાધાન એટલું જ છે કે દૃષ્ટાન્ત

૧. આ અયઃ સ્કાન્તઃ ।

૨. વ્યા. કિમાયસાં ।

દેહત સમજવા માટે એકદેવ તેવું કે, નહિ પણ નહિ એવું જાણવાની જેમ સમજી શકિત સમજી લેવી ન હોય. તેમાં પણ અર્થસંગત સ્વભાવ વર્તે, જાણી શકાવી જતા અંતરિત જ નહિ પણ સૂર્ય પદાર્થોને પોતાની તરફ આકર્ષિત કરવાની બળવાનતા વિગત જાણવાની-અતંતાનંત શક્તિ છે-તેની અપાર ક્રોધ પણ પદાર્થોના વિના અસંબંધે શકે નથી. તેથી જ જ્ઞાનને 'સર્વજન' કહે છે. તે પોતાના આગમનિષ્ઠાની અપેક્ષા નહિ પરંતુ પ્રકાશની અપેક્ષાએ સર્વજન છે. ૨૩

જ્ઞાન સ્વભાવથી સ્વ-પરને જાણે છે.

જ્ઞાનમાત્માનમર્થ ચ પરિચ્છિન્તે સ્વભાવતઃ ।

દીપ ઉદ્યોતપત્યર્થ સ્વસ્મિન્નાન્યમપેક્ષતે ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—(જ્ઞાનં) જ્ઞાન (આત્માનમ) આત્માને (પોતાને) (ચ અર્થ) અને પદાર્થ સમૂહને (સ્વભાવતઃ) સ્વભાવથી જ (પરિચ્છિન્તે) જાણે છે. જેમ (દીપઃ) દીપક સ્વભાવથી (અર્થ) અન્ય પદાર્થ સમૂહને (ઉગોતયતિ) પ્રકાશિત કરે છે તેમ (સ્વસ્મિન્) પોતાના પ્રકાશનમાં (અન્યં) અન્ય પદાર્થની (ન અપેક્ષતે) અપેક્ષા રાખતો નથી-પોતાને પણ પ્રકાશિત કરે છે. ૨૪

વ્યાખ્યાઃ—પાછળના પદ્યમાં એ જતાવવામાં આવ્યું છે કે કેવળજ્ઞાન દ્વરવર્તી પદાર્થોને પણ જાણે છે, ભલે તે દ્વરપણું ક્ષેત્રસંજ્ઞાથી હોય કે કાળસંજ્ઞાથી. ત્યાં એ ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે કે જ્ઞાન પરનેજ સ્વભાવથી જાણે છે કે પોતાને પણ જાણે છે? આ પદ્યમાં દીપકતા ઉદાહરણ દ્વારા એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે દીપક પર પદાર્થોનું ઉદ્યોતન કરે છે તેવી જ રીતે પોતાનું પણ ઉદ્યોતન (પ્રકાશન) કરે છે-પોતાના પ્રકાશનમાં કોઈ પ્રકારે પરની અપેક્ષા રાખતો નથી-તેવી જ રીતે જ્ઞાન પણ પોતાને તથા પર પદાર્થ સમૂહને સ્વભાવથી જ જાણે છે-પોતાને અથવા આત્માને જાણવામાં કોઈ બીજાની અપેક્ષા રાખતું નથી. ૨૪

ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનોની સ્થિતિ

ક્ષાયોપશમિકં જ્ઞાનં કર્માપાયં નિવર્તતે ।

પ્રાદુર્ભવતિ જીવસ્ય નિત્યં ક્ષાયિકમુજ્જ્વલમ્ ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થ:—(જીવસ્ય ક્ષાયોપશમિકં જ્ઞાનં) આત્માનું ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન (કર્મોપાયે) કર્મોનો-જ્ઞાનાવરણાદિ વિવક્ષિત કર્મ પ્રકૃતિઓનો-નાશ થતાં (નિવર્તતે) નાશ પામે છે અને (ક્ષાયિકમુજ્જ્વલમ) જે નિર્મળ ક્ષાયિકજ્ઞાન-કેવળજ્ઞાન છે તે (નિત્યં) સદા (પ્રાદુર્ભવતિ) ઉદયને પ્રાપ્ત રહે છે-અથવા કર્મોનો નાશ થઈ જવા છતાં પણ તેનો કદી નાશ થતો નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક અને પ્રકારનાં જ્ઞાનોના ઉદય-અસ્તનો નિયમ બતાવ્યો છે—લગ્યું છે કે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન તો જે કર્મ પ્રકૃતિઓના ક્ષય-ઉપશમાદિરૂપ નિમિત્તને પામીને ઉદય પામે છે તે કર્મ પ્રકૃતિઓનો નાશ થતાં અસ્ત પામે છે; પરંતુ કેવળજ્ઞાન એક વાર ઉદય પામ્યા પછી કદી અસ્ત પામતું નથી, સદા ઉદયમાન જ રહે છે, એ બંનેમાં મોટું અંતર છે. ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનની સ્થિતિ નિમિત્ત-ભૂત કર્મોની સ્થિતિ બદલવાથી બદલતી રહે છે પરંતુ કેવળજ્ઞાનની સ્થિતિમાં કોઈ પરિવર્તન થતું નથી-તે ત્રણકાળ અને ત્રણલોક-વિષયક સમસ્ત જોયોને યુગપદ્મ બણ્યા કરે છે. ૨૫.

કેવળજ્ઞાનની ત્રિકાળગોચર બધા સત્-અસત્ પદાર્થોને યુગપદ્મ બણવામાં પ્રવૃત્તિ.

‘સન્તમર્થમસન્તં ચ કાલ-ત્રિતય-ગોચરમ્ ।

અવૈતિ યુગપજ્ઞાનમ વ્યાધાતમનુત્તમમ્ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થ:—(જ્ઞાનમવ્યાધાતમનુત્તમમ્) (ક્ષાયિક) જ્ઞાન કે જે અવ્યાધાતી છે-પોતાના વિષયમાં કોઈ પણ પરપદાર્થથી બાધિત થતું નથી, રોકાતું નથી—અને અનુત્તમ છે-જેનાથી અધિક શ્રેષ્ઠ બીજી કોઈ વસ્તુ કે જ્ઞાન નથી-તે (કાલ-ત્રિતય ગોચરમ્) ત્રિકાળ વિષયક (સન્તમ્ અર્થ અસન્તં) સત્-અસત્ બધા પદાર્થો ને (યુગપદ્મ) એકી સાથે (અવૈતિ) બણે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં જે જ્ઞાનને અવ્યાબાધ અને અનુત્તમ બતાવવામાં આવ્યું છે તે તેજ ક્ષાયિકજ્ઞાન છે જેને પાછળના પદમાં ઉજ્જ્વળ (પરમ નિર્મળ) અને કદી અસ્ત

૧. તત્કાલિંગેવ સત્ત્વે મદસદ્મદા દિ પજ્જયા તાસિ ।

વદન્તે તે જાણે ચિત્સદો દ્વવજાદીર્ણ ॥ ૨૭ ॥—પ્રવચનચાર

ન થતાં સદા ઉદિત રહેતાર અને રૂઢા પદમાં 'ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન' એ ત્રણ જાન્યોને મહિમા અથવા વિશેષતા છે કે એ ત્રિવિધ જાન્યો જતા વિષયમાં અને અવિદ્યમાન પદોથી એકી સાથે પોતાનો વિષય બતાવે એ પોતાના અન્યથાના અન્યતા કારણે સદા અપ્રાપ્ત વિષયવાળું છે—કોઈ પણ પરપદાર્થ તેને તેના ત્રિવિધ-જાન્યો અપ્રાપ્ય પદોથીને જાણવામાં કદી બાધક બનતા નથી. ૨૬

સત્ અને અસત્ પદોર્થ કયા !

‘અસન્તસ્તે મતા દક્ષેરતીતા ભાવિનશ્ચ યે ।

વર્તમાનાઃ પુનઃ સન્તસ્ત્રેલોક્યોદરવર્તિનઃ ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—(ત્રેલોક્યોદરવર્તિનઃ) ત્રણ લોકની ગંધમાં (યે) જે પદોથી (અતીતાઃ) અતીત છે—ભૂતકાળમાં તત્કાલીન પર્યાય-દૃષ્ટિથી જેમનું અસ્તિત્વ હતું—(ચ ભાવિનઃ) અને જે ભાવી છે—ભવિષ્યકાળમાં તત્કાલીન પર્યાય-દૃષ્ટિએ જેમનું અસ્તિત્વ હશે—તેને (દક્ષેઃ) વિવેકમાં નિપુણ પુરુષોદ્ધારા (અસન્તઃ મતાઃ) અસત્—અવિદ્યમાન માનવામાં આવ્યા છે (પુનઃ વર્તમાનાઃ સન્તઃ) અને જે વર્તમાન છે—પોતાની વર્તમાન સમય-સંબંધી પર્યાયમાં સ્થિત છે—તેમને સત્—વિદ્યમાન—માનવામાં આવ્યા છે.

વ્યાખ્યાઃ—પાછલા પદમાં જે સત્ (વિદ્યમાન) તથા અસત્ પદોથીને યુગપદ્મ જાણવાની વાત કહેવામાં આવી છે તેને આ પદમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. જે અતીત (ભૂત) તથા અનાગત (ભવિષ્ય) કાળનો વિષય છે તેને અસત્ બતાવ્યા છે અને જે વર્તમાન કાળનો વિષય છે તે સત્ છે. ત્રણેય કાળના આ વિષય ત્રણે લોકના ઉદરમાં રહેતાર છે—કોઈ પણ લોક એવો નથી જ્યાં ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનરૂપે પદોથીનું અસ્તિત્વ ન હોય. ૨૭

ભૂત—ભાવી પદોથીને જાણવાનું રૂપ.

અતીતા ભાવિનશ્ચાર્યાઃ સ્વે સ્વે કાલે યથાશિલાઃ ।

વર્તમાનાસ્તતસ્તદ્વદેતિ તાનપિ કેવલમ્ ॥ ૨૮ ॥

૨. જે જેવ દિ સંજાયા જે સ્વલુ જન્ય ભવીયપજ્જાયા ।

તે દેતિ અસન્નમૂદા પજ્જાયા જાણ પચ્ચક્ખા ॥ ૩૮ ॥—પ્રવચનસાર

શબ્દાર્થ:—(તતઃ) તેથી-સત્-અસત્ની ઉક્ત લક્ષણ દિગ્દિશી-(અર્ચિત્વાઃ અતીતાઃ માત્રિનઃ ચ અર્થાઃ) સર્વ અતીત અને અનાગત પદાર્થ (સ્વે સ્વે કાલે) પોત પોતાના કાળે (યથા વર્તમાનાઃ) જે રૂપે વર્તે છે (તાનપિ) તેમને પણ (કેવલમ્) કેવળજ્ઞાન (તદ્વત્ત્વે વેત્તિ) તે જ રૂપે જાણે છે.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં જે અતીત-અનાગત પદાર્થોને યુગપદ્ જાણવાની વાત કહેવામાં આવી છે તેને કેવળજ્ઞાન કેવા રૂપે જાણે છે તે આ પદ્યમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે-લગ્યું છે કે અતીત-અનાગત પદાર્થ પોત પોતાના કાળે જે પ્રકારે વર્તતા હોય છે તેમને પણ કેવળજ્ઞાન તેમના તત્કાલીન વર્તમાન રૂપની જેમ જાણે છે, નહિ કે ફક્ત વર્તમાન કાળના પદાર્થોને વર્તમાનની જેમ જાણે છે. જે આજે ભૂત છે તે કાલે વર્તમાન હતું અને જે આજે વર્તમાન છે તે કાલે ભૂત થઈ જશે. ભૂતને સ્મૃતિદ્વારા અને ભવિષ્યને કોઈ નિમિત્તની સહાયથી કેવળજ્ઞાન જાણતું નથી, તેની સામે દ્રવ્યોની બધી પર્યાયો વર્તમાનની જેમ સ્પષ્ટ ખુલેલી હોય છે, તેથી જ તે તેમને યુગપદ્ જાણનાર બની શકે છે. ૨૯

જ્ઞાન સર્વ પદાર્થોમાં યુગપદ્ પ્રવૃત્ત ન થવાથી દોષાપત્તિ.

सर्वेषु यदि न ज्ञानं यौगपद्येन वर्तते ।

तदेकमपि जानाति पदार्थं न कदाचन ॥ २९ ॥

एकत्रापि यतोऽनन्ताः पर्यायाः सन्ति वस्तुनि ।

क्रमेण जानता सर्वे ज्ञायन्ते कथ्यतां कदा ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ:—(યદિ) જો (જ્ઞાનં) (કેવળ) જ્ઞાન (સર્વેષુ) સર્વ પદાર્થોમાં (યૌગપદ્યેન) યુગપદ્ રૂપે (ન વર્તતે) વર્તતું ન હોય-બધાને એકસાથે જાણતું ન હોય-તો (દત્ત) તે (એકમપિ પદાર્થ) એક પણ વસ્તુને (કદાચન ન જાનાતિ) કદી જાણતું નથી; (યતઃ) કારણ કે (એકત્રાપિ વસ્તુનિ) એક વસ્તુમાં પણ (અનન્તાઃ પર્યાયાઃ સન્તિ) અનંત પર્યાયો હોય છે (ક્રમેણ જ્ઞાનતા) ક્રમથી જાણતાં (સર્વે) તે બધી પર્યાયો (કદા જ્ઞાયન્તે કથ્યતાં) ક્યારે જાણાય તે બતાવે. પર્યાયોના જ્ઞાનનો અંત ન આવવાથી કદી પણ એક વસ્તુને પૂરું જાણવાતું બની શકતું નથી.

વ્યાખ્યા:—પાછળના પદ્યોમાં ત્રિકોણ-સ્થિત ત્રિકાળગત સર્વ પદાર્થોને યુગપદ્ જાણવાની વાત કહેવામાં આવી છે. આ પદ્યોમાં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે કેવળજ્ઞાન

તે બધા પદાર્થોને યુગપદ્મ ન જાણતા હોય તો એમ કહેવા પડે કે તે એક પદાર્થને પણ પૂરું જાણતું નથી; કારણકે એક પદાર્થમાં પણ અનંત પર્યાયો હોય છે. અને કહે તેમને જાણતાં બધા પર્યાયોને તે ક્યારે જાણી શકે? કહી શકે નહિ. એ પણ રીતે એક દ્રવ્યની અનંત પર્યાયો કદી પણ પૂરી જાણવામાં ન આવે તો એક દ્રવ્યને પૂરું જાણવાનું કેવી રીતે કહી શકાય? ન કહી શકાય. અને એ એક મોટો દોષ આવશે. એ એક દ્રવ્યની પર્યાયોને ક્રમેક્રમે જાણતાં તેમને જાણવાનો અંત માનવામાં આવે તો ત્યારપછી દ્રવ્યને પર્યાય રહિત માનવું પડશે અને પર્યાય રહિત માનવું પડશે અને પર્યાય રહિત માનવાનો અર્થ થાય દ્રવ્યનો અભાવ; કારણ કે 'ગુણ પર્યાયનદ દ્રવ્યમ' આ રાત વાક્ય અનુસાર ગુણ પર્યાયવાન ને 'દ્રવ્ય' કહે છે, ગુણ અને પર્યાય બન્નેમાંથી કોઈ નહિ તો દ્રવ્ય નહિ, અને દ્રવ્ય સત્ સદાજીવ હોય છે તેથી તેનો કદી અભાવ થઈ શકતો નથી. ૨—બધે પર્યાયો જળ કલોલોની પેઠે સમયે સમયે બદલાતી રહે. આવી સ્થિતિ માં કેવળજ્ઞાનનું યુગપદ્મ સર્વ પદાર્થોને જાણવું જ બરાબર બાંધેલું છે—ક્રમેક્રમે જાણવું નહિ. સમસ્ત બાધક કારણોનો અભાવ થઈ જવાથી કેવળજ્ઞાન જાણવાની અનંતાનંત શક્તિથી સંપન્ન છે, તેમાં સર્વદ્રવ્ય પોતપોતાની અનંત પર્યાયોની સાથે એવી રીતે અગ્રકે છે જેમ દર્પણમાં પદાર્થોનો સમૂહ અગ્રકયા કરે છે. ૩

જે જ્ઞાન પદાર્થોને ક્રમથી જાણે છે તે ન તો નિત્ય હોય છે, ન દ્વાયિક અને ન સર્વગત; જે માત્ર શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યે પ્રવચનસારની નીચેની ગાથામાં વ્યક્ત કરી છે—

અપ્પજ્ઞદિ જદિ ણાણં કમસોં અટ્ટે પહુચ્ચ ણાણિસ્સ ।

તં ણેવ હવદિ ણિચ્ચં ણ સ્વાહં ણેવ સવ્વગદં ॥ ૫૦ ॥

તે ક્રમવર્તી જ્ઞાન એટલા માટે નિત્ય નથી કે તે એક પદાર્થનું અવલંબન લઈને ઉત્પન્ન થાય છે, બીજા પદાર્થનું ગ્રહણ થતાં નષ્ટ થઈ જાય છે; દ્વાયિક એટલા માટે નથી કે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમને આધીન પ્રવર્તે છે અને સર્વગત એટલા માટે નથી કે તે અનંત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-સાવને યુગપદ્મ જાણવામાં અસમર્થ છે. તેથી આવા ક્રમવર્તી પરાધીન જ્ઞાનનો સ્વામી આત્મા સર્વજ્ઞ થઈ (હોઈ) શકતો નથી. ૨૮-૩૦

૧ સદ્દ્રવ્યલક્ષણમ્ ।—ત. સૂત્ર ૫-૨૯

૨ નૈવાસતો જન્મ સતો ન નાશો ।—(સમન્તભદ્ર)

૩ તજ્જયતિ પરં વ્યોત્તિઃ સમં સમસ્તૈરનન્તપર્યાયિઃ ।

દર્પણતલ દ્વય સકલ પ્રતિફલતિ ચદાર્થમાલિકા યત્ર-અમૃતચન્દ્ર (પુરુ, સિ.) ॥૧૧॥

આત્માના ધાતીકર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન પરમ રૂપની શ્રદ્ધાનો પાત્ર.

‘ધાતિકર્મક્ષયોત્પન્નં યદ્રૂપં પરમાત્મનઃ ।

શ્રદ્ધત્તે ભક્તિતો ભવ્યો નાભવ્યો ભવવર્ધકઃ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—(ધાતિકર્મક્ષયોત્પન્નં) ધાતી કર્મોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ (પરમાત્મનઃ) આત્માનું (યદ્રૂપં) જે પરમ રૂપ છે તેને (ભવ્યો) ભવ્ય જીવ (ભક્તિતો) ભક્તિથી (શ્રદ્ધત્તે) શ્રદ્ધાન કરે છે, (નાભવ્યો) અભવ્ય જીવ નહિ; કારણકે તે (ભવવર્ધકઃ) ભવવર્ધક હોય છે—સ્વભાવથી સંસાર-પથોયોને વધારતો રહે છે—અને તેથી આત્માના તે પરમ રૂપની શ્રદ્ધાથી સદા વિમુખ રહે છે.

વ્યાખ્યા:—અંતરના ૧૦મા પદ્યમાં એ જતાવવામાં આવ્યું હતું કે કેવળજ્ઞાન તથા કેવળદર્શન કર્મના ક્ષયથી ઉદયને પ્રાપ્ત થાય છે. તે કર્મ કયાં છે? અહીં તેમને ‘ધાતી’ વિશેષણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યાં છે. ધાતી કર્મ ચાર છે— ૧ જ્ઞાનાવરણ, ૨ દર્શનાવરણ, ૩ મોહનીય અને ૪ અંતરાય. તેથી કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન, કેવળજ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ કર્મોના ક્ષયથી જ ઉત્પન્ન નથી થતાં પણ મોહનીય અને અંતરાય કર્મોના ક્ષયની પણ સાથે અપેક્ષા રાખે છે. આ ચારે કર્મો મૂળમાંથી નષ્ટ થાય ત્યારે જ આત્માનું તે પરમરૂપ વિકાસ પામે છે જે અનંત દર્શન-જ્ઞાન-સુખ-વીર્ય ચતુષ્ટયાત્મક ‘સર્વજનું’ રૂપ છે. ૨ આ રૂપ પ્રત્યે ભવ્યજીવને ખૂબ લક્ષિભાવપૂર્વક શ્રદ્ધા હોય છે; કારણકે તે પોતાનું પણ એ રૂપ સમજે છે અને જ્યારે અવસર મળે છે ત્યારે તેના વિકાસનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ અભવ્ય જીવ તેની શ્રદ્ધા કરતો નથી; કેમ કે સ્વભાવથી જ ભવવર્ધક-સંસાર ચક્રને વધારનાર ભવાલિનન્દી હોય છે. ૩૧.

આત્માના પરમરૂપની શ્રદ્ધા કરનારને અવ્યય પદની પ્રાપ્તિ.

યત્સર્વાર્થવરિષ્ઠં યત્ક્રમાતીતમતીન્દ્રિયસ્ ।

શ્રદ્ધધાત્યાત્મનો રૂપં સ યાતિ પદમવ્યયસ્ ॥ ૩૨ ॥

૧ જેણે વિજ્ઞાનદિ સર્વને પેચ્છદિ સો તેણે સોવચ્ચમણુહવદિ ।

દ્વિદિ તે જાણદિ ભવિષ્યો અભવસ્તત્તો ન સદ્દદિ ॥ ૧૬૩ ॥—૫^મઆસ્તિકાવ

૨ અન્તિ વાસ્તવ સર્વજ્ઞઃ સર્વગીર્વાણવન્દિતઃ યાતિ કર્મક્ષયોત્પન્નં સ્પષ્ટનન્ત

ચતુરદયઃ ॥ —૨મસૂત્ર, તત્ત્વતુશાસન.

૩. મ શ્રદ્ધધ્યાત્મનો ।

શબ્દાર્થઃ—(યત્સર્વગીયનિર્મલં) જે સર્વ પદાર્થોમાં મેલ ને, (યત્નમાત્રીય) જે ક્રમાતીત છે—ક્રમવર્તી નથી અથવા આપણે મગ્ય અત્માની રહિત જે-વળ (જાતિનિર્મલ) અતીન્દ્રિય છે—ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ગોચર નથી—(પદ્મપાદમયમો મયં) તે આત્માના (પરમ) રૂપને જે શ્રદ્ધે છે (સ) તે (પદ્મમયમય) અપિતાદી પાદ-મોહને (માત્રિ) પામે છે.

વ્યાખ્યા:—પાછળના પદમાં આત્માના પાતીકર્મના દાગથી દૂરતા જે પરમ રૂપનું શ્રદ્ધાન કરનાર અવ્યયવત્તે ઉદ્દેશ્ય છે તે વિગતમાં અર્થો જોવાનું તમારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે તે આત્માના રૂપને સર્વ પદાર્થોમાં મેલ, કમરહિત અને અતીન્દ્રિય શ્રદ્ધે છે અને આવું શ્રદ્ધાન કરનાર અવ્યયપદ જે મોહાગ્રહ જે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૨.

આત્માના પરમ રૂપની અનુભૂતિનો માર્ગ.

નિર્વ્યાપારીકૃતાક્ષસ્ય ચત્ક્ષણં ભાતિ પશ્યતઃ ।

તદ્વરૂપમાત્મનો જ્ઞેયં શુદ્ધં સંવેદનાત્મકમ્ ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—(નિર્વ્યાપારીકૃતાક્ષસ્ય) ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારને શેકીને (ચત્ક્ષણં પશ્યતઃ) ક્ષણ ભર અંતર્મુખ થઈને દેખનાર યોગીને (ભાતિ) જે રૂપ દેખાય છે (તદ્વરૂપમાત્મનો શુદ્ધ સંવેદનાત્મક જ્ઞેયં) તેને આત્માનું શુદ્ધ સંવેદનાત્મક (જ્ઞાનાત્મક) રૂપ જાણવું જોઈએ.

વ્યાખ્યા:—આ પદમાં આત્માને સાક્ષાત્ રૂપે અનુભવવાની પ્રક્રિયાનો ઉદ્દેશ્ય છે અને તે એ કે બધી ઇન્દ્રિયોને વ્યાપાર રહિત કરીને—ઇન્દ્રિયોની પોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ શેકીને—સાથે મનને પણ નિર્વિકલ્પ કરીને—જે થોડી ક્ષણો માટે અંતરંગમાં દેખાય છે તે આત્માનું રૂપ છે કે જે શુદ્ધ સાચકસ્વરૂપ છે. અહીં મનને નિર્વિકલ્પ કરવાની વાત જો કે મૂળમાં નથી પરંતુ ઉપલક્ષણથી ફક્ત થાય છે; કારણ કે મન ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિમાં સમર્થ છે. ૨ મન સવિકલ્પ અથવા અચળ રહે અને ઇન્દ્રિયો પોતાના વ્યાપારથી નિવૃત્ત થઈ ત્યજ એમ ધ્યાન કરીને યતન નથી. શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યે પણ સમાધિતંત્રમાં સ્તિમિતેનાન્ત

૧ સર્વેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય સ્તિમિતેનાન્તરાત્મના ।

ચત્ક્ષણં પશ્યતો ભાતિ તત્તત્ત્વં પરમાત્મનઃ ॥ ૩૦ ॥—સમાધિતંત્ર.

૨. ઈન્દ્રિયાણાં પ્રવૃત્તૌ ચ નિવૃત્તૌ ચ મનઃ પ્રમુ ।

મન પય જયેત્તસ્માઞ્જિતે તસ્મિન્ જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૭૬ ॥—રામસેન, તત્ત્વાનુશાસન.

રાત્મના' અને ઇંદ્રોપદેશમાં 'ષ્કામ્યત્વેન ચેતસઃ' પદદ્વારા આજ વાત વ્યક્ત કરી છે. એટલું જ નહિ, પ્રકૃત ગ્રંથમાં પણ તેનો આગળ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે—

નિપિધ્ય સ્વાર્થતોઽક્ષાણિ વિકલ્પાતીત ચેતસઃ ।

તદ્રૂપં સ્પષ્ટમાભાતિ કૃતાભ્યાસસ્ય તત્ત્વતઃ ॥૪૫॥

આ પદ્યમાં 'કૃતાભ્યાસસ્ય' પદદ્વારા એક વાત વિશેષપણે કહેવામાં આવી છે અને તે એ કે એ આત્મદર્શન (એમજ સહજ-સાધ્ય નથી) અભ્યાસદ્વારા સિદ્ધ થાય છે તેથી ઇન્દ્રિયોને વ્યાપાર રહિત અને મનને નિર્વિકલ્પ કરવાનો અભ્યાસ બરાબર વધારતા રહેવું જોઈએ. મનમાં જ્યારે રાગ-દ્વેષાદિની-કામ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-મોહ-શોક-ભયા-દિની-લહેરો ન હોય ત્યારે જ મન નિર્વિકલ્પ (સ્થિર) થાય છે અને આવા સ્થિર મનવાળો યોગી સાધક જ આત્મતત્ત્વના દર્શનનો અધિકારી થાય છે—બીજો કોઈ નહિ. પૂજ્યપાદા-આર્ય ના સમાધિતંત્રમાં આવેલ નીચેના વાક્યથી એ વાતનો બોધ થાય છે—

રાગદ્વેષાદિકલ્લોલૈરલોલં યન્મનોજલમ્ ।

સ પश्यत्याત્મનન્તત્ત્વં તત્ત્વં નેતરો જનઃ ॥૩૫॥

શ્રુતદ્વારા પણ કેવળ-સમ આત્મબોધની પ્રાપ્તિ.

આત્મા સ્વાત્મવિચારજ્ઞેર્નીરાગી ભૂતચેતનૈઃ ।

નિરવધશ્રુતેનાપિ કેવલેનેવ બુધ્યતે ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—(સ્વાત્મવિચારજ્ઞઃ) પોતાના આત્માના વિચારમાં નિપુણ (નીરાગીભૂત-ચેતનૈઃ) રાગ-રહિત હોયે દ્વારા (નિરવધશ્રુતેનાપિ) નિર્દોષ શ્રુતજ્ઞાનથી પણ (આત્મા) આત્મા (કેવલેનેવ) કેવળજ્ઞાન સમાન (બુધ્યતે) જાણવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં આત્મા એક બીજા ઉપાયથી પણ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જાણવામાં આવે છે એનો નિર્દેશ છે. તે ઉપાય છે નિર્દોષ શ્રુતજ્ઞાનનો અને તે ઉપાયથી વ્યયુ-

વાના અધિકારી છે તે આત્મનિર્ણયમાં નિયત થતા નથી. તેઓને પણ તેઓ જાણે રાગાદિથી રહિત થઈ ગયે છે. આવી રીતે જ જ્ઞાનના આધારે જ્ઞાનના પ્રવચનને માટે રાગ દ્વેષાદિથી રહિત થવાની વાત સુખ્યપણે કોઈમાં આવી છે. જો મન રાગ દ્વેષાદિથી આચ્છાદિત હોય તો મને તેટલો અભ્યાસ કર્યો ત્યાંસુ પણ તેના દ્વારા જા માર્ગને પારી જાય છે નહિ. આત્મદર્શનની પાતતા માટે રાગ-દ્વેષાદિથી રહિત થવું આવશ્યક છે. માર્ગ કોઈ પણ કોઈ શકે; ઇન્દ્રિય મનનો વ્યાપાર કોઈને દેખે આત્મા નિર્મળ આવતાજ્ઞાનદ્વારા દેખે.

જે ભાવ શ્રુતજ્ઞાનદ્વારા આત્માના કેવળ જ્ઞાન અર્પણને અનુભવ કરે છે તેમને ‘શ્રુત કેવળી’ કહેવામાં આવે છે-જે શ્રી કુન્દકૃન્દનાચાર્યના નીચેના વાક્યથી ખબર છે.

જો હિ સુણહિગચ્છઙ્ગ અપ્પાણમિણં તુ કેવલં સુદં ।

તં સુયકેવલિમિસિણો મણંતિ લોયપ્પદીવરરા ॥ ૮ ॥—પ્રવચનસાર

આ ગાથામાં જેને ‘કેવળ સુદં’ કહેવામાં આવ્યા છે તેને જ પ્રવચનસારની ૩૩મી ગાથામાં ‘જ્ઞાયકસ્વભાવ’^૧ રૂપે બતાવ્યા છે.

જિનેન્દ્ર ભગવાનના જે શ્રુતનો-સૂત્ર રૂપ આગમનો-આદી નિર્દેશ કર્યો છે તે પોદ્ગલિક વચનો દ્વારા નિર્દિષ્ટ હોવાથી ‘દ્રવ્ય શ્રુત’ છે-સ્વતઃ જ્ઞાનરૂપ ન હોતાં પુદ્ગલના રૂપમાં છે. તેની જે સ્થિતિ-બદલાયથી તે ‘ભાવ-શ્રુતજ્ઞાન’ કહેવાય છે. ભાવ-શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કારણ થવાથી તે દ્રવ્ય-શ્રુતને પણ ઉપચારથી-વ્યવહારનયથી શ્રુતજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. સૂત્ર તો ઉપાધિરૂપ હોવાથી છૂટી બંધ છે, સ્થિતિ જ બાંધી રહી બંધ છે. તે સ્થિતિ કેવળજ્ઞાનીની અને શ્રુતજ્ઞાનીની આત્માના સમ્યક્ અનુભવમાં સમાન જ હોય છે, વાસ્તવમાં જ્ઞાનનો શ્રુત-ઉપાધિરૂપ ભેદ નથી. આમ શ્રી અમૃતચન્દ્રાચાર્યે^૨ પ્રવચનસારની ૩૪મી ગાથાની ૨ શીકામાં વ્યક્ત કરેલ છે—

“અથ સ્વરૂપાધિત્વાન્નાદિયતે જ્ઞાપિરેવાવશિષ્યતે । સા ચ કેવલિનઃ શ્રુતકેવલિન-
આત્મસંચેતને તુલ્યૈવેતિ નાસ્તિ જ્ઞાનસ્ય શ્રુતોપાધિભેદઃ ।”

૧ જો હિ રૂદ્ધેણ વિજ્ઞાણદિ અપ્પાણં જાણં સદ્ધાવેણ ।

તં સુયકેવલિમિસિણો મણંતિ લોયપ્પદીવરરા ॥ ૩૩ ॥—પ્રવચનસાર

૨ શ્રુતં જિણોવદિદ્ધં પોગ્ગલદવ્વપ્પગેહિં વચણે હિં ।

તં જાણણા હિ જાણં સુત્તસ્સ ય જાણણા મણિયા ॥ ૩૪ ॥

સ્વામી સમન્તભદ્રના શબ્દોમાં સ્યાદ્વાદરૂપ શ્રુતજ્ઞાન અને કેર્ણવજ્ઞાન બન્નેનાં સર્વ-તત્ત્વ-પ્રકાશનમાં સાક્ષાત્-અસાક્ષાત્નો-પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષનો-લેહ છે-જીવાજીવાદિ તત્ત્વોને ચથાર્થરૂપે જાણવામાં કોઈ અંતર નથી; કે જે દેવાગમની નીચેની કારિકાથી પ્રગટ છે-

સ્યાદ્વાદ-કેવલજ્ઞાને સર્વતત્ત્વ પ્રકાશને ।

મેદઃ સાક્ષાદસાક્ષોચ હ્યવસ્ત્વન્યતમં ભવેત્ ॥ ૧૦૫ ॥ ૩૪.

આત્માને સમ્યક્ ચારિત્ર ક્યારે થાય છે.

રાગદ્વેષાપરાધીનં યદા જ્ઞાનં પ્રવર્તતે ।

તદામ્બધાયિ ચારિત્રમાત્મનો મલસૂદનમ્ ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યદા) જ્યારે (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (રાગદ્વેષાપરાધીનં) રાગદ્વેષની પરાધીનતાથી રહિત થઈને (પ્રવર્તતે) પ્રવર્તે છે (તદા) ત્યારે (આત્માનઃ) આત્માને (ચારિત્રં અમ્બધાયિ) તે ચારિત્ર થાય છે કે જે (મલસૂદનમ્) મળનો-કર્મ-કાલિમાનો-નાશક છે.

વ્યાખ્યા:—જે વળતે જ્ઞાન રાગ-દ્વેષને આધીન પ્રવર્તતું નથી જે જ્ઞેયને જાણે છે તેમાં રાગ-દ્વેષ રૂપે પ્રવૃત્ત ન થતાં મધ્યસ્થ ભાવ ટકાવી રાખે છે-તે વળતે સમ્યક્ ચારિત્રની પ્રાકૃતિ આત્મામાં સ્વતઃ ધર્મ જાય છે, તેને માટે કોઈ વિશેષ પ્રયત્નની જરૂર પડતી નથી. અને આ સત ચારિત્ર જ આત્મામાં લાગેલા કર્મમળને ઘોઘ નાળવામાં સમર્થ થાય છે-કર્મમળ આ ચારિત્રના પ્રભાવથી સ્વતઃ ઘોવાઈ જાય છે, તેને આત્માથી પૃથક્ થવું જ પડે છે. એથી સાર એ નીકળ્યો કે જો પોતાના આત્માને નિર્મળ કરવો અથવા રાળવો હોય તો પોતાના જ્ઞાનને રાગ-દ્વેષરૂપ કપાયને આધીન ન થવા દેવું જોઈએ, મોહ-જનિત રાગ-દ્વેષમાં ગંધા કપાયોનો સમાવેશ છે. રાગમાં માયા, લોભ આ બે કપાયો અને હાસ્ય, રતિ તથા કામ (વેદ) આ ત્રણ નોકપાયોનો સમાવેશ છે અને દ્વેષમાં ક્રોધ, માન આ બે કપાયો તથા અરતિ, શોક, લય, જુગુપ્સા આ ચાર નોકપાયોનો સમાવેશ છે. જે રાગ મિથ્યાદર્શન સહિત હોય છે તેને 'મોહ' કહે છે. ૧ ૩૫

૧ રાગઃ પ્રેમ રતિર્નાયા તોમં દાસ્યં ચ પદ્મચયા ।

મિવ્યાન્વભેદયુક્તોડપિ મોહો દ્વેષઃ ક્રુધાદિપટ ॥—અધ્યાત્મસૂત્ર-૨૭

સ્વભાવરૂપ પરિણમેત આત્માજી વારતવર્મા મોક્ષમાર્ગ છે.

સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-ચારિત્ર-સ્વભાવઃ પરમાર્થતઃ ।

આત્મા રાગ-વિનિર્મુક્તો મુક્તિ-માર્ગો વિનિર્મલઃ ॥ ૪૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—(પરમાર્થતઃ) પરમાર્થ-નિર્લેપ નગની અમેલાતો- (રાગ-વિનિર્મુક્તો) રાગરહિત (વિનિર્મલઃ) કર્મભળ સ્થિત અને (સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-ચારિત્ર-સ્વભાવઃ) સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્ર-સ્વભાવમાં સ્થિત (આત્મા) આત્મા (મુક્તિ-માર્ગો) મોક્ષમાર્ગ છે.

વ્યાખ્યાઃ—પરમાર્થ દૃષ્ટિએ આત્મા સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સ્વભાવ સ્થિત છે. આ સ્વભાવને જ ‘વત્સુસદ્ધાવો ધર્મો’ આ રૂપ અનુસાર ‘ધર્મ’ કહેવામાં આવે છે; કે જે સમંતલદ્રસ્વામીના ‘સદ્દૃષ્ટિ-જ્ઞાન-વૃત્તાનિ ધર્મ ધર્મેષ્વરાઃ મિત્રુઃ’ વાક્યદ્વારા જાણી શકાય છે. આ સ્વભાવ બ્યારે વિલાવ-પરિણમનમાં કારણભૂત કર્મભળ દૂર ધરાથી નિર્મળતા પામે છે ત્યારે આત્મા સ્વયં રાગથી વિગુરુ થઈ મુક્તિ માર્ગરૂપે પરિણમે છે.

મુક્તિનો માર્ગ અથવા કારણ આત્માથી વિદ્ય કોઈ પર-પદાર્થ નથી. આત્માનો સ્વભાવ અહીં સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર બતાવ્યો છે અને એને જ ‘સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’ ઇત્યાદિ આગમ વાક્યો દ્વારા મોક્ષમાર્ગનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેથી બન્ને અલિપ્ત છે એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આત્મા પોતાની મુક્તિ સ્વયં ન કરે અને કોઈ બીજો તેને મુક્ત કરવા આવશે એ ધારણા બિલકુલ જૂઠી અને બ્રમણવાળી છે. તેથી મુમુક્ષુ આત્મા પોતાના બંધનની સ્થિતિ સારી રીતે જાણીને તેનાથી છૂટવાનો આય ઉપાય કરે છે. આ છૂટવાનો ઉપાય જેને ‘મોક્ષમાર્ગ’ કહે છે, તે પોતાના આત્મ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ સિવાય બીજો કોઈ નથી. જે વખતે આ સ્વરૂપસ્થિતિ પૂર્ણ થાય છે તેની ઉત્તરશક્ષમાં જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

જે કર્મભળના નિમિત્તથી આત્માનું પોતાની વૈસાવિક શક્તિને કારણે વિલાવ-પરિણમન થાય છે તે મુખ્યપણે દ્રવ્ય અને ભાવમળના ભેદથી એ પ્રકારનો છે. જ્ઞાનાવરણાદિ

૧ નિદચયનયેન મર્ષિરૂપે તમિરેમિર્યઃ સમાહિતો । મિશ્ર

નૈવાદ્યો કિંચિત્ત મુચ્ચતિ મોક્ષહેતુરસૌ ॥—તત્ત્વતુશાસન ૧૨

સમ્મર્હસણાણં ચરણં મોક્ષસ્ત્ત કારણં જાણ ।

વચદ્વારા જિજ્ઞાસ્યદો તત્તિયમદ્વો જિજ્ઞો અપ્પા ॥—દ્વયસંગ્રહ ૩૯

દ્રવ્યકર્મરૂપે પરિણમીને આત્માની સાથે સંબંધ પામેલ જે પુદ્ગલપરમાણુ છે તેમને ‘દ્રવ્યકર્મમળ’ કહે છે. અને દ્રવ્યકર્મમળના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને જે રાગ-ક્રોધ-મોહાદિરૂપ વિકારભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તથા નવીન કર્મબંધનું કારણ બને છે તેને ‘ભાવ-કર્મમળ’ સમજવું જોઈએ. ૪૨

નિશ્ચયથી આત્મા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ.

‘યશ્ચરત્યાત્મનાત્માનમાત્મા જાનાતિ પશ્યતિ ।
નિશ્ચયેન સ ચારિત્રં જ્ઞાનં દર્શનમુચ્યતે ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(યઃ) જે (આત્માનં) આત્માને (નિશ્ચયેન) નિશ્ચયથી-નિશ્ચય-નયની દૃષ્ટિથી (આત્મના) અત્માવડે પોતાવડે (જાનાતિ પશ્યતિ ચ ચરતિ) દેખે, જાણે અને આચરે છે (સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે) (સ આત્મા) તે આત્મા જ (દર્શનં) (પોતે) દર્શનરૂપ (સ્વયં) (જ્ઞાનં) જ્ઞાનરૂપ અને (સ્વયં) (ચારિત્ર) ચારિત્રરૂપ (ઉચ્યતે) કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા:—પાછળના પદમાં મુક્તિમાર્ગને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ત્રિતયાત્મક બતાવવામાં આવ્યો છે; આ પદમાં બતાવ્યું છે કે આ ત્રણ રૂપ ત્રણ લિન્ન વસ્તુઓનો કોઈ સમૂહ નથી, નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ આ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર ત્રણે એક જ આત્માના રૂપ છે; કેમકે નિશ્ચયનય અલિન્ન-કર્તૃ-કર્માદિ-વિષયક હોય છે. ૨—જે આત્મા જેને દેખે, જાણે અથવા જે રૂપે આચરે છે તે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ સ્વથી લિન્ન કોઈ બીજી વસ્તુ હોતી નથી. ૪૩

આત્મોપાસનાથી ભિન્ન શિવ-સુખપ્રાપ્તિનો કોઈ ઉપાય નથી.

તસ્માત્સેવ્યઃ પરિજ્ઞાય શ્રદ્ધયાત્મા મુમુક્ષુભિઃ ।
લઘ્યુપાયઃ પરો નાસ્તિ યસ્માન્નિર્વાણશર્મણઃ ॥ ૪૪ ॥

૧ જો ચર્ચાદિ જ્ઞાદિ પેચ્છદિ અપ્પાણં અપ્પાણા અણ્ણમયં ।

સો ચારિત્રં જ્ઞાનં ધેમ્મણમિદિ ણિચ્છિદ્ધો દોદિ ॥ ૧૬૨ ॥—૧. ચારિત્રાર્થ.

૨ અભિન્નકર્તૃ-કર્માદિવિષયો નિશ્ચયો નયઃ ।

વ્યવહારનયો ભિન્નકર્તૃકર્માદિ ગોચરઃ ॥—૧૮૨૫. ૨૯

શબ્દાર્થ:—(તસ્માન્) તેથી (મુમુક્ષુઃ) મુમુક્ષુને એવા પાપર (નિર્ગુણ) આત્માને બાણીને (અદ્વૈતા) મહાપર્યંક (માત્રા મેઘાઃ) તેનાં એવન કરવું એમણે (યસ્માન્) કારણ કે (નિર્વાણજર્મણઃ) પાપો અભ્યુપાસ્ય નામ્નિ) મોક્ષરુપની પ્રાપ્તિને બીજે કોઈ ઉપાય નથી.

વ્યાખ્યા:—જે દર્શન-જ્ઞાન-નારિત ને મોક્ષના માર્ગ કહેવામાં આવ્યો છે તે જે પૂર્વ પદ્ય અનુસાર સ્વાત્માથી જિત કોઈ બીજી વસ્તુ નથી તો સમુદયભાગ્યે-મુક્તિપ્રાપ્તિના ઇચ્છુકોએ-સ્વાત્માને તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સારી રીતે બાણીને મહત્ત્વ સંવિત તેનું એવન કરવું જોઈએ; કેમ કે શુદ્ધ-સ્વાત્માનું એવન છાંડીને મુક્તિરુપની પ્રાપ્તિને બીજે કોઈ પણ ઉપાય નથી. મુક્તિની પ્રાપ્તિ મુક્તિરુપને માટે જ ઇચ્છવામાં આવે છે, જે સર્વ પ્રકારે નિરાકુળ અબાધિત અને પરતંત્રતા રહિત હોય છે. જો તે રુપનું લક્ષ્ય ન હોય તો મોક્ષ પ્રાપ્તિની ઇચ્છાને કોઈ અર્થ જ નથી. ૪૪.

આત્મસ્વરૂપની અનુભૂતિનો ઉપાય.

‘નિષિધ્ય સ્વાર્થતોઽક્ષાણિ વિકલ્પાતીત-ચેતસઃ ।

તદ્રૂપં સ્પષ્ટમાભાતિ કૃતાભ્યાસસ્ય તત્ત્વતઃ ॥ ૪૫ ॥

શબ્દાર્થ:—(અક્ષાણિ) ઇન્દ્રિયોને (સ્વાર્થતો) પોતાના વિષયોથી (નિષિધ્ય) રોકીને (કૃતાભ્યાસસ્ય વિકલ્પાતીત-ચેતસઃ) આત્મધ્યાનનો અભ્યાસ કરનાર નિર્વિકલ્પ ચિત્તવાળા ધ્યાતાને (તદ્રૂપં) આત્માનું તે રૂપ (તત્ત્વતઃ) વાસ્તવિક પણે (સ્પષ્ટમાભાતિ) સ્પષ્ટ પ્રતિભાસે છે-સાક્ષાત્ અનુભવમાં આવે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં આત્માના તે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કેવી રીતે કરવો તેના ઉપાયની સૂચના વધારે સ્પષ્ટપણે કરી છે કે જે આચાર્ય મહોદયે અંથના ૩૩મા પદ્યમાં બતાવી છે અને તેથી તેને ઉક્ત પદ્યની વ્યાખ્યામાંથી બાણીવી જોઈએ. આ પદ્યમાં ‘તદ્રૂપં સ્પષ્ટમાભાતિ’ આ વાક્ય દ્વારા એ ખાસ ઘોષણા કરવામાં આવી છે કે ઉક્ત ઉપાયથી સારા અભ્યાસીને આત્માનું તે શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ-સાક્ષાત્ પ્રતિભાસિત થાય છે-તેમાં કંઈ પરોક્ષ રહેતું નથી, ભલે પછી તે એક ક્ષણ માટે જ કેમ ન હોય.

૧. સર્વેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય સ્તિમિતેનાન્તરાત્મના ।

ચક્ષુર્ણં પશ્યતો ભાતિ તત્ત્વં પરમાત્મનઃ ॥ ૩૦ ॥ —સમાધિતંત્ર

૨. આ નિષિધ્યઃ, વ્યા નિષિધ્યઃ ।

શ્રી દેવસેનાચાર્યે^૧ તો આરાધનાસારમાં આ વિષયની વિશેષ સ્પષ્ટતા કરતાં લખ્યું છે કે ‘મનમંદિર ઉજ્જડ થતાં-તેમાં કોઈ પણ સંકલ્પ-વિકલ્પનો વાસ ન રહેતાં-અને સમસ્ત ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર નષ્ટ થઈ જતાં આત્માનો સ્વભાવ અવશ્ય પ્રગટ થાય છે અને તે સ્વભાવ પ્રગટ થતાં આ આત્મા જ પરમાત્મા બની જાય છે:—

ઉચ્ચસિંધ મળગેહે ણટ્ટે ગિસેસ-કરણ-વાવારે ।

વિસ્ફુરિણ સસહાવે અપ્પા પરમપ્પઓ હવદિ ॥ ૮૫ ॥

વિવક્ષિત કેવળજ્ઞાનથી ભિન્ન આત્માનું કોઈ પરમરૂપ નથી.

‘સ્વસંવિદિતમત્યક્ષમવ્યભિચારિ કેવલમ્ ।

નાસ્ત જ્ઞાનં પરિત્યજ્ય રૂપં ચેતયિતુઃ^૨ પરમ્ ॥ ૪૬ ॥

શબ્દાર્થ:—આમાં (અત્યક્ષ) જે અતીન્દ્રિય છે-ઇન્દ્રિયોની સહાય રહિત છે- (અવ્યભિચારિ) અવ્યભિચારી છે-જેનું કદી પણ સંશય-વિપર્યયાદિરૂપ અન્યથા પરિણુ-મન થતું નથી-અને (સ્વસંવિદિત) સ્વતઃ સંવિદિત છે-સ્વયં પોતાના દ્વારા પોતાને બાળે છે-(કેવલ જ્ઞાનં પરિત્યજ્ય) તે કેવળજ્ઞાન સિવાય (ચેતયિતુઃ પરમ્ રૂપં નાસ્તિ) આત્માનું બીજું કોઈ પરમરૂપ નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં આત્માના તે પરમરૂપ વિષયમાં એ ઘોષણા કરવામાં આવી છે કે તે કેવળજ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ નથી. સાથોસાથ કેવળજ્ઞાનને સ્પષ્ટ કરવા માટે તેના ત્રણ વિશેષણ આપવામાં આવ્યા છે-૧ અત્યક્ષ, ૨ અવ્યભિચારી, ૩ સ્વસંવિદિત. અત્યક્ષ અતીન્દ્રિયને કહે છે-જે જ્ઞાન સ્પર્શનાદિ કોઈ પણ ઇન્દ્રિયની સહાય વિના બાળે છે તે અત્યક્ષ (અતીન્દ્રિય) જ્ઞાન કહેવાય છે. જે જ્ઞાનમાં કદી પણ અન્યથા પરિણામરૂપ વ્યભિચાર-દોષ આવતો નથી તેને ‘અવ્યભિચારી’ સમજવું જોઈએ. અને જે જ્ઞાન સ્વયં પોતાના જ દ્વારા સમ્યક્ જણાય છે-ભાનુ-મંડળની જેમ પરદારા અપ્રકાશિત હોય છે-તેને ‘સ્વસંવિદિત’ કહેવામાં આવે છે. ૪૬.

૧. આ સ્વમંચેષ્ઠમત્યક્ષ ।

૨. વ્યા નયન્ ।

વિના બીજ કોઈ પણ ઉપાય વડે આત્મામાં પોતાના આગમન વ્યાપ્તિની શક્યતા નથી. એ નિઃશંક છે. તેથી મોક્ષ પામવાની યોગ્ય સાધનાસાધનાએ કોના આગમન અંગેની કલ્પના માટે પરદ્રવ્યોની ઉપાસના છોડીને આત્માજ્ઞાનમાં સ્થિત રહી જોઈએ. ૪૨

પરદ્રવ્યના ઉપાસક ગુમુક્ષુઓની સ્થિતિ.

ये मूढा लिप्सवो मोक्षं परद्रव्यमुपासते ।

ते यान्ति सागरं मन्ये हिमवन्तं पियासवः ॥ ૫૦ ॥

શબ્દાર્થ:—(યે મોક્ષં લિપ્સવઃ) જેઓ મોક્ષની ઇચ્છા રાખીને (પરદ્રવ્યમુપાસતે) પરદ્રવ્યની ઉપાસના કરે છે-પરદ્રવ્યના ભક્ત અને સેવક બની તેમની જ પાછળ ડોકે છે—(મૂઢાઃ) તે મૂઢજનો (હિમવન્તં પિયાસવઃ) હિમવાન પર્વતપર ચઢવાની ઇચ્છા ધરાવતાં (સાગરં યાન્તિ) સમુદ્ર તરફ ચાલ્યા જાય છે. (મન્યે) એમ હું માનું છું.

વ્યાખ્યા:—અહીં એવા લોકોને મૂઢ-મહામૂર્ખ મિથ્યાદષ્ટિ-ગ્રાણીઓ છે જેઓ લાલસા તો રાખે છે મોક્ષની અને ઉપાસના કરે છે પરપદાર્થોની. પરપદાર્થોના અંધનથી સર્વથા છૂટવાનું નામ જ 'મોક્ષ' છે, હવે જો પરપદાર્થોમાં અનુરાગ રાખવામાં આવે તો તેમના અંધનથી છૂટવાનું કેવી રીતે બને? આવા લોકોની સ્થિતિ તે યાત્રીઓ જેવી છે જેઓ જવા તો ઇચ્છે છે હિમાલય પર્વત પર અને ચાલી રહ્યા છે સમુદ્રની તરફ. ૫૦

પરદ્રવ્યના ચિંતક અને શુદ્ધાત્માના ચિંતકની સ્થિતિ.

परद्रव्यीभवत्यात्मा परद्रव्यविविचिन्तकः ।

क्षिप्रमात्मत्वमायाति विविक्तात्मवિचिन्तकः ॥ ૫૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(પરદ્રવ્યવિચિન્તકઃ) પરદ્રવ્યની ચિંતામાં મગ્ન રહેનાર (આત્મા) આત્મા (પરદ્રવ્યી ભવતિ) પરદ્રવ્ય જેવો થઈ જાય છે અને (વિવિક્તાત્મવિચિન્તકઃ) શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનમાં મગ્ન આત્મા (ક્ષિપ્રમાત્મત્વમ) શીઘ્ર આત્મભત્તરવને-પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને—(આયાતિ) પ્રાપ્ત કરી લે છે.

૧. આ ક્ષિપ્રમાત્મત્વ ।

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં પરપદાર્થોના ચિંતનનો દોષ અને સ્વાત્મચિંતનનો ગુણ બતાવ્યો છે: લખ્યું છે કે જે નિરંતર પરદ્રવ્યોના ચિંતનમાં રત રહે છે તે પરદ્રવ્ય જેવો થઈ જાય છે અને જે શુદ્ધ આત્માના ચિંતનમાં લીન રહે છે તે શીઘ્ર પોતાનું આત્મસ્વરૂપ પામે છે-પરદ્રવ્યરૂપ અથવા બહિરાત્મા રહેતો નથી. ૫૧.

શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ

કર્મ-નોકર્મ-નિર્મુક્તમમૂર્તમજરામરમ્ ।

‘નિર્વિશેષમસંવદ્ધમાત્માનં યોગિનો વિદુઃ ॥ ૫૨ ॥

શબ્દાર્થ:—(યોગિન:) યોગીજનો (આત્માનં) આત્માને (કર્મ-નોકર્મ નિર્મુક્તમ) કર્મ-નોકર્મથી રહિત-જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મો, રાગદ્વેષાદિ ભાવકર્મો અને શરીરાદિ નોકર્મોથી રહિત-(અમૂર્તમ)-અમૂર્તિક-સ્પર્શ, રસ-ગંધ-વર્ણ-વિહીન-(અજરામરમ્) અજર-અમર-જન્મ-જરા-મરણથી રહિત (નિર્વિશેષમ) નિર્વિશેષ-વિશેષ અથવા ગુણભેદથી રહિત સામાન્ય સ્વરૂપ-અને (અસંવદ્ધમ) સર્વ પ્રકારના સંબંધો અને બંધનોથી રહિત સ્વતંત્ર (સ્વાધીન) -(વિદુઃ) બતાવે છે.

વ્યાખ્યા:—જે શુદ્ધાત્માના ચિંતનનો પાછળના પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેને અહીં એક ખીજી જ રીતે સ્પષ્ટ કરેલ છે. એમ બતાવ્યું છે કે તે આત્મા (દ્રવ્યભાવરૂપ) કર્મોથી, (શરીરાદિ રૂપ) નોકર્મોથી રહિત છે, (સ્પર્શ-રસ, ગંધ-વર્ણની વ્યવસ્થારૂપ, મૂર્તિ રહિત) અમૂર્તિક છે (કદી વૃદ્ધાવસ્થાથી ઘસત ન થનાર) અજર છે, (કદી મરણને પ્રાપ્ત ન થનાર) અમર છે, સર્વ વિશેષો રહિત અવિશેષ અને સર્વ પ્રકારના બંધનોથી રહિત અસંબદ્ધ છે. યોગીઓએ આ રૂપે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરીને તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. ૫૨

૧. જો પન્મદિ અપ્પાણં અવદ્ધપુદ્ગલં અણ્ણયં જિયદ્મં ।

અવિશેષમસંજુતં તં સુદ્ધણ્યં વિચાણીદિ ॥ ૬૨ ॥—સમયસાર

આત્માને સ્વભાવથી વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ-શબ્દ-દેહેન્દ્રિયાદય.

‘વર્ણ-ગન્ધ-રસ-સ્પર્શ-શબ્દ-દેહેન્દ્રિયાદય: ।

चेतनस्य न विद्यन्ते निगमेण कदाचन ॥ ५३ ॥

શબ્દાર્થ:—(ચેતનસ્ય) ચેતન આત્માને (વર્ણ-ગન્ધ-રસ-સ્પર્શ-શબ્દ-દેહેન્દ્રિયાદય:) સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, શબ્દ, દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરે (નિગમેણ) સ્વાભાવથી (કદાચન) કદીપણ (ન વિદ્યન્તે) વિદ્યમાન હોતા નથી.

વ્યાખ્યા:—પાછળના પદ્યમાં શુદ્ધાત્માને જે ‘કર્મનોકર્મનિર્મીત’ અને ‘અમૂર્ત’ વિશેષણ આપ્યાં છે તેનો વિષય અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે: વર્ણ છે કે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ, દેહ અને ઇન્દ્રિયો વગેરે એ બધા કદી પણ સ્વભાવથી ચેતનાત્માનાં રૂપ નથી, કારણકે એ બધાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનાં પરિણામ છે. ‘આદિ’ શબ્દથી રૂપ, સંસ્થાન, સંહનન, રાગ, દ્રેષ, મોહ, માર્ગણ તથા કર્મવર્ગણાદિ શુભસ્થાન પર્યંત તે બધા ભાવોનું શ્રદ્ધણ છે જેનો સમયસારમાં (ગાથા ૫૦ થી ૫૫ સુધી) ઉલ્લેખ છે. આ બધું ક્યત નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ છે, જેનું સૂચન ‘નિગમેણ’ પદથી થાય છે, જે સ્વભાવનું વાચક છે- વિભાવનું નહિ. પુદ્ગલ દ્રવ્યના સંબંધથી જે કાંઈ પરિણામ આત્મામાં થાય છે તે બધા વિભાવ પરિણામ છે અને તેથી જીવને વર્ણાદિનું હોવું એ બધું વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ છે, નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ નહિ. કે જે શ્રી કુન્દકુંડાચાર્યના સમયસારની નીચેની ગાથામાં પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે.

૧ જીવસ્સ જતિય વળ્લો જવિ ગંધો જવિ રસો જવિ ચ ફાસો ।

જવિ રૂવં જ સરીરં જવિ સંઠાણં જ સંઠણણં ॥ ૫૦ ॥

જીવસ્ય જતિય રાગો જવિ દોસો જેવ ચિજ્જદે મોહો ।

જો પચ્ચયા જ કમ્મં જોકમ્મં ચાવિ સે જતિય ॥ ૫૧ ॥

જીવસ્ય જતિય વગ્ગો જ વગ્ગણા જેવ ફહ્હયા કેઈ ।

જો અજ્ઞપ્પટ્ટાણા જેવ ચ અણુભાય ટ્ટાણાણિ ॥ ૫૨ ॥

જીવસ્સ જતિય કેઈ જોયટ્ટાણા જ વંધટ્ટાણા વા ।

જેવ ચ ઉદયટ્ટાણા જ મગ્ગણટ્ટાણયા કેઈ ॥ ૫૩ ॥

જો ટિદિવંધટ્ટાણા જીવસ્ય જ સંકિલેસમણા વા ।

જેવ વિસોદિટ્ટાણા જો સંજમલહિ-ટ્ટાણા વા ॥ ૫૪ ॥

જેવ ચ જીવટ્ટાણા જ ગુણટ્ટાણા ચ અતિય જીવસ્ય ।

જેણ હુ પદે સવ્વે પુગ્ગલદવ્વસ્સ પરિણામા ॥ ૫૫ ॥—સમયસાર

ચવહારેણ દુણ્દે જીવસ્સ ઇવંતિ વણ્ણમાઈયા ।

ગુણઢાળંતા ભાવા ણ દુ કેઈ ણિચ્છયણ યસ્સ ॥ ૫૩ ॥

શરીરના યોગે વર્ણાદિની સ્થિતિનું સ્પષ્ટીકરણ.

શરીર-યોગતઃ સન્તિ વર્ણ-ગન્ધ-રસાદયઃ ।

સ્ફટિકસ્યેવ શુદ્ધસ્ય રક્ત-પુષ્પાદિ-યોગતઃ ॥ ૫૪ ॥

શબ્દાર્થઃ— (શુદ્ધસ્ય) શુદ્ધ આત્માને (વર્ણ-ગન્ધ-રસાદયઃ) વર્ણ, ગંધ, રસાદિ (શરીર-યોગતઃ) શરીરના સંબંધથી હોય છે; (સ્ફટિકસ્યેવ) જેમ શુદ્ધ-શ્વેત સ્ફટિકને (રક્ત-પુષ્પાદિ-યોગતઃ) લાલ, પીળા, લીલા વગેરે પુષ્પોના સંબંધથી લાલ-પીળા લીલો વગેરે રંગ હોય છે.

આખ્યાઃ— આ પદ્યમાં આત્માને વર્ણાદિક વિકારરૂપ વિભાવ-પરિણમન નિશ્ચયથી નથી થતું પરંતુ વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે, એ વાત એક ઉદાહરણ દ્વારા દર્શાવવામાં આવી છે. લગ્ન છે કે જેવી રીતે લાલ-પીળા-લીલા વગેરે પુષ્પોના સંબંધથી શુદ્ધ સ્ફટિકને લાલ, પીળા લીલા આદિ રંગવાળું કહેવાય છે તેવી જ રીતે જીવાત્માને શરીરના સંબંધથી વર્ણ-ગંધ-રસાદિ રૂપ કહેવામાં આવે છે— વાસ્તવમાં આ તેનું રૂપ નથી, લાલ પુષ્પાદિ જેવી શરીરના ઉપાધિથી તે સંબંધ રાખે છે. ૫૪

રાગાદિ ઔદયિક ભાવોને આત્માનો સ્વભાવ માનવામાં આપત્તિ.

રાગ-દ્વેષ-મદ-ક્રોધ-લોભ-મોહ-પુરસ્સરાઃ ।

ભવન્ત્યૌદયિકા દોષાઃ સર્વે સંસારિણઃ સતઃ ॥ ૫૫ ॥

યદિ ચેતયિતુઃ સન્તિ સ્વભાવેન ક્રુધાદયઃ ।

ભવન્તસ્તે વિમુક્તસ્ય નિવાર્યન્તે તદા કથમ્ ॥ ૫૬ ॥

શબ્દાર્થ:— (સંતાપિણ:) સંસારી માણસ જે (માન દેવ પ્રદ-ક્રોધ-એમ-મોહ પુરસ્તરા:) રાગ-દ્રેષ-મદ-ક્રોધ-લોભ-મોહ વ્યાધિ (માન: દોષાઃ દેવ ક્રોધ મોહ) બધા (ઔદયિકા: ભવન્તિ) ઔદયિક છે. ક્રોધના લક્ષણવાળા છે. (સ્વભાવથી નથી હોતા). (ચદિ) જે (ચેતયિત:) ચેતન વ્યાખ્યાને (ત્યાગ્ય:) કષ્ટાદિ દોષોનું (સ્વભાવેન સન્તિ) હોયું સ્વભાવથી માનવામાં આવે (તદા) તો (તે માનસ: નિમુક્તમ્) તે દોષો મુક્ત આત્માને હોવાનો (કથમ નિવાર્મન્તે) નિર્ગમ કેવી રીતે કરી શકાય ? - કરી શકાય નહિ; કારણ કે સ્વભાવનો કદી અભાવ થતો નથી.

વ્યાખ્યા:—કર્મોના ઉદય નિર્મલિન સર્વ સંસારી આત્માઓમાં જે દોષ-વિકાર ઉત્પત્ત થાય છે તેને ઔદયિક ભાવ કહે છે અને તે મુખ્યપણે એકનીસ પ્રકારના માનવામાં આવ્યા છે તેમાંથી અહીં પ્રથમ પદમાં રાગ, દ્રેષ, મદ, (માન), ક્રોધ, લોભ, મોહ (મિથ્યાદર્શન) આ નામોથી છનો તો ઉલ્લેખ કર્યો છે, બાકી બધા નો વ્યાધિ અર્થવાચક 'પુરસ્તરા:' પદ દ્વારા સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં નર-નારક-તિર્યગ-દેવ એવા ચાર ગતિઓના ભાવનો, માયા કપાયનો પુરુષ-સ્ત્રી-નપુંસક-ભાવરૂપ ત્રણ લિંગો (વેદો) નો, કૃષ્ણ-નીલ-કાષ્ઠાત-વીત-પદ્મ-શુકલરૂપ છ ભાવ લેશ્યાઓનો, એક અજ્ઞાન, એક અસંયમ અને એક અસિદ્ધ ભાવનો સમાવેશ છે. આ રીતે સંજ્યા ૨૧ ના બદલે ૨૩ થઈ જાય છે, જેનું કારણ રાગ દ્રેષને પ્રસિદ્ધિને કારણે જુદા ગણ્યા તે છે. જે કે તે કપાય-નોકપાયમાં આવી જાય છે; કારણ કે રાગ લોભ, માયા, હારશ્ય, રતિ, કામ આ પાંચરૂપ અને દ્રેષ ક્રોધ, માન, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા આ છ રૂપ હોય છે. ૨

બીજા શબ્દોમાં એમ કહેવું જોઈએ કે રાગ, દ્રેષ અને મોહમાં જે કે આશુચ્છ મોહનીય કર્મ આવી જાય છે છતાં પણ ક્રોધ, માન અને લોભાદિતું જે અહીં જુદું ગ્રહણ કર્યું છે તે સ્પષ્ટતાની દૃષ્ટિએ સમજવું જોઈએ. ઔદયિક ભાવ બધા વિભાવ હોય છે-સ્વભાવ નહીં; તેથી જ તેમનો 'દોષ' પદ દ્વારા ઉલ્લેખ કર્યો છે કે જે વિકારવાચક છે.

બીજા પદમાં એ જતાવ્યું છે કે જે ચેતનાત્માના આ કોષાદિ ઔદયિક ભાવો ચેતનાત્માને સ્વભાવથી છે એમ માનવામાં આવે તો મુક્તાત્માને તે હોવાનો નિષેધ કેવી રીતે કરી શકાય ? - કરી શકાય નહિ; કેમ કે સ્વભાવનો તો કદી અભાવ થતો નથી, તેથી

૧. ગતિ-કપાય-લિઙ્ગ- મિથ્યાદર્શનાસંયતાસિદ્ધ-
લેશ્યાશ્ચતુશ્ચયૈકૈકૈકવદ્ભેદાઃ ॥—ત. સૂત્ર ૨-૬,

૨. રાગ: પ્રેમ રતિર્માયા લોભં હાસ્યં ચ પશ્ચથા ।
મિથ્યાત્વ ભેદયુક્ત સોડપિ મોહો દ્રેષ: ક્રુધાપિ પદ ॥—અધ્યાત્મ રહસ્ય-૨૭,

जेण ह एहे मन्वे पुगलऽचम्म परिणामा ॥२७॥—अम२३२

મૂર્તિક-અમૂર્તિકનું એક લક્ષણ એ પણ કરવામાં આવે છે કે જે વિગત-પદાર્થનું જીવ વડે ઇન્દ્રિયોદ્ધારા ગ્રહણ થવા યોગ્ય છે તે બધા મૂર્તિક અને બાકીના બધા અમૂર્તિક છે.^૧ આમાં ‘ગ્રહણ કરી શકવાની યોગ્યતા’ ના રૂપમાં જે વાત કહેવામાં આવી છે તે બાસ પણ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે; કેમ કે સંજયાત-અસંજયાત આબુઓના સૂક્ષ્મ પરિણુમનસહિત કેટલીયે વસ્તુઓ તથા પુદ્ગલ વર્ગણાઓ એવી હોય છે કે જે વર્તમાન-કાળમાં ઇન્દ્રિયગોચર થઈ શકતી નથી; પરંતુ કાળાન્તરમાં સ્થૂળ પરિણુમનના અવસરમાં ઇન્દ્રિયગોચર થાય છે તેથી ઇન્દ્રિયગોચર થવાની યોગ્યતાના સદ્ભાવના કારણે તેમને ઇન્દ્રિય-ગોચર નહિ થવાના અવસરે પણ મૂર્તિક જ સમજવી જોઈએ. પરમાણુ પણ પોતાના શુદ્ધરૂપમાં અતિ સૂક્ષ્મતાના કારણે ઇન્દ્રિયગોચર નથી હોતા, પરંતુ સ્કંધરૂપે પરિણત થઈને બ્યારે સ્થૂળરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે ઇન્દ્રિયોના ગ્રહણમાં આવે છે, તેથી તે પણ મૂર્તિક છે. તેથી જ ‘મૂર્તિમન્તોઽન્ન પુદ્ગલઃ’ આ સૂત્ર દ્વારા પુદ્ગલ-માત્રને મૂર્તિક કહેલ છે. તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં પણ રૂપિણઃ પુદ્ગલઃ આ સૂત્ર દ્વારા તેમને રૂપી-મૂર્તિક બતાવવામાં આવ્યા છે; ભલે તે સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ કોઈ પણ અવસ્થામાં કેમ ન હોય.

અહીં એક વાત બીજી પણ જાણી લેવાની છે અને તે એ કે મૂર્તિકમાં રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શની વ્યવસ્થાનો જે ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, જે ક્રમશઃ આંખ, નાક, જીભ, સ્પર્શન આ ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષય છે; પરંતુ પાંચમી શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનો વિષય જે શબ્દ છે તેનો કોઈ ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી, તેનું કારણ એ છે કે શબ્દ પુદ્ગલનો કોઈ ગુણ-સ્વભાવ નથી, જે સ્થાયી રૂપે તેમાં પ્રાપ્ત થતો હોય. ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષય સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણના રૂપે છે તેજ શબ્દરૂપે પરિણુમીને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયદ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.^૨ તેથી જ શુદ્ધ પુદ્ગલ રૂપે જે જે પરમાણુ છે તેને ‘અશબ્દ’—શબ્દ સહિત કહેવામાં આવ્યા છે—એક પ્રદેશી હોવાના કારણે તેમાં શબ્દ-પર્યાયરૂપ પરિણતિ વૃત્તિનો અભાવ છે, પરંતુ શબ્દસ્કંધરૂપ પરિણતિ શક્તિનો સદ્ભાવ હોવાથી તે શબ્દનું કારણ થાય છે.^૩ ૩.

૧ જે સ્વલુ ઇન્દિયગેજ્ઞા વિસયા જીવેહિ હંતિ તે મુક્તા ।

સેસં હવદિ અમુતં ચિત્તં ઉભયં સમાદિયદિ ॥—પંચાસ્તિ.૯૯

૨ શ્રોત્રેન્દ્રિયેણ તુ ત ષ્વ તદ્વિષયહેતુભૂતશબ્દાકારપરિણતા ગૃહ્યન્તે ।

—પંચાસ્તિ. ટીકા—અમૃતયંદ્રાર્થ.

૩ પરમાણુઃ શબ્દ-સ્કન્ધ-પરિણતિ-શક્તિ-સ્વભાવાત શબ્દકારણં ષ્વકપ્રદેશત્વેન શબ્દપરિણતિવૃત્ત્યભાવાદશબ્દઃ ।—અમૃતયંદ્રાર્થ, પંચાસ્તિ. ૮૧ ટીકા.

જીવસહિત પાંચે અજીવની દ્રવ્ય-સંજ્ઞા

‘જીવેન સહ પञ्चापि द्रव्याण्येते निवेदिताः ।

गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति लक्षण-योगतः ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—(પતે) એ (પञ्चाપિ) પાંચ અજીવ (જીવેન સહ) જીવ સહિત (દ્રવ્યાણિ નિવેદિતાઃ) ‘દ્રવ્ય’ કહેવામાં આવ્યાં છે; કારણ કે તે (ગુણ-પર્યયવદ્ દ્રવ્યમ) ‘ગુણપર્યયવાળું’ તે દ્રવ્ય’ (इति लक्षण-योगतः) એવા દ્રવ્યના લક્ષણ સહિત છે.

વ્યાખ્યા:—પૂર્વોક્ત પાંચે અજીવ જીવ સહિત ‘દ્રવ્ય’ કહેવાય છે. અને તેથી દ્રવ્યોની મૂળ સંખ્યા છ છે: છ પ્રકારનાં દ્રવ્ય છે. આ છ ની સંખ્યામાં કદી વધ ઘટ થતી નથી. આ છએ ગુણ પર્યાયવાળાં છે, તેથી જ ‘ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ’ આ સૂત્ર અનુસાર એમને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે.

શ્રી કુંઠકુંઠાચાર્યે ‘પંચાસ્તિકાયમાં દ્રવ્યનું નિરૂપણ ત્રણ પ્રકારે કર્યું’ છે. એક સત્ લક્ષણવાળું, બીજું ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યથી યુક્ત, અને ત્રીજું ગુણ પર્યાયાશ્રય (ગુણ પર્યાયોના આધારભૂત) ; કે જે તેની નીચેની ગાથાથી જાણી શકાય છે:—

द्वं सल्लक्षणीयं उत्पादव्ययधुवत्तसंज्ञं ।

गुणपञ्चासयं वा जं तं भणंति सवण्ह ॥ ૧૦ ॥

આમાંથી ત્રીજું લક્ષણ તત્ત્વાર્થસૂત્રના ‘ગુણ-પર્યાયવદ્-દ્રવ્ય’ સૂત્ર સાથે તથા પહેલું લક્ષણ ‘સદ્દ્રવ્યલક્ષણ’ સૂત્ર સાથે એકતા રાખે છે. અને બીજા લક્ષણને માટે તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં ‘ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય-યુક્તં જન’ આ સૂત્રનું સર્જન કરવામાં આવ્યું છે કે જે સત્તનું લક્ષણ છે. સત્ દ્રવ્યનું લક્ષણ હોવાથી સત્તનું જે લક્ષણ તે દ્રવ્યનું પણ લક્ષણ થઈ જાય છે. આ ત્રણે લક્ષણોમાં સામાન્યરીતે કાંઈક ભેદ દેખાવા છતાં વિશેષ પહેલું કાંઈ ભેદ નથી-ત્રણે એક જ આગ્રયના વ્યોતક છે, એ વાત અંધતા આગળના પદોથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. ૪.

૩ અર્જીવવાયા ધર્માપિસંકાસપુદ્ગલાઃ ૫-૧ ।

દ્રવ્યાણિ ૫-૨, જીવાદય ૫-૩, કાલદય ૫-૩૬, ।—૮. સદ્.

મૂર્તિક-અમૂર્તિકનું એક લક્ષણ એ પણ કરવામાં આવે છે કે જે વિગત-પદાર્થનું જીવ વડે ઇન્દ્રિયોદ્ધારા ગ્રહણ થવા યોગ્ય છે તે બધા મૂર્તિક અને બાકીના બધા અમૂર્તિક છે.^૧ આમાં ‘ગ્રહણ કરી શકવાની યોગ્યતા’ ના રૂપમાં જે વાત કહેવામાં આવી છે તે ખાસ પણે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે; કેમ કે સંજ્યાત-અસંજ્યાત આગુઓના સૂક્ષ્મ પરિણમનસહિત કેટલીયે વસ્તુઓ તથા પુદ્ગલ વર્ગીણાઓ એવી હોય છે કે જે વર્તમાન-કાળમાં ઇન્દ્રિયગોચર થઈ શકતી નથી; પરંતુ કાળાન્તરમાં સ્થૂળ પરિણમનના અવસરમાં ઇન્દ્રિયગોચર થાય છે તેથી ઇન્દ્રિયગોચર થવાની યોગ્યતાના સદ્ભાવના કારણે તેમને ઇન્દ્રિય-ગોચર નહિ થવાના અવસરે પણ મૂર્તિક જ સમજવી જોઈએ. પરમાણુ પણ પોતાના શુદ્ધરૂપમાં અતિ સૂક્ષ્મતાના કારણે ઇન્દ્રિયગોચર નથી હોતા, પરંતુ સ્કંધરૂપે પરિણત થઈને જ્યારે સ્થૂળરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે ઇન્દ્રિયોના ગ્રહણમાં આવે છે, તેથી તે પણ મૂર્તિક છે. તેથી જ ‘મૂર્તિમન્તોઽય પુદ્ગલાઃ’ આ સૂત્ર દ્વારા પુદ્ગલ-ભાવને મૂર્તિક કહેલ છે. તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં પણ રૂપિણઃ પુદ્ગલાઃ આ સૂત્ર દ્વારા તેમને રૂપી-મૂર્તિક ગતાવવામાં આવ્યા છે; ભલે તે સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ કોઈ પણ અવસ્થામાં કેમ ન હોય.

અહીં એક વાત બીજી પણ જાણી લેવાની છે અને તે એ કે મૂર્તિકમાં રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શની વ્યવસ્થાનો જે ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, જે ક્રમશઃ આંખ, નાક, જીભ, સ્પર્શન આ ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષય છે; પરંતુ પાંચમી શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનો વિષય જે શબ્દ છે તેનો કોઈ ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી, તેનું કારણ એ છે કે શબ્દ પુદ્ગલનો કોઈ ગુણ-સ્વભાવ નથી, જે સ્થાયી રૂપે તેમાં પ્રાપ્ત થતો હોય. ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષય સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણના રૂપે છે તેજ શબ્દરૂપે પરિણમીને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયદ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.^૨ તેથી જ શુદ્ધ પુદ્ગલ રૂપે જે જે પરમાણુ છે તેને ‘અશબ્દ’-શબ્દ રહિત કહેવામાં આવ્યા છે—એક પ્રદેશી હોવાના કારણે તેમાં શબ્દ-પર્યાયરૂપ પરિણતિ વૃત્તિનો અભાવ છે, પરંતુ શબ્દસ્કંધરૂપ પરિણતિ શક્તિનો સદ્ભાવ હોવાથી તે શબ્દનું કારણ થાય છે.^૩ ૩.

૧ જે સ્વલુ ઇન્દિયગેજ્ઞા વિસયા જીવેદિ હુંતિ તે મુક્તા ।

સેસં હવદિ અમુત્તં ચિત્તં ઉભયં સમાદિયદિ ॥—પંચાસ્તિ. ૯૯

૨ શ્રોત્રેન્દ્રિયેણ તુ ત યત્ તદ્વિપયહેતુભૂતશબ્દાકારપરિણતા ગૃહ્યન્તે ।

—પંચાસ્તિ. ટીકા-અમૃતચંદ્રાચાર્ય.

૩ પરમાણુઃ શબ્દ-સ્કન્ધ-પરિણતિ-શક્તિ-સ્વભાવાત્ શબ્દાકારણં ઇકપ્રદેશત્વેન શબ્દપરિણતિવૃત્ત્યભાવાદશબ્દઃ ।—અમૃતચંદ્રાચાર્ય, પંચાસ્તિ, ૮૧ ટીકા.

જીવસહિત પાંચે અજીવની દ્રવ્ય-સંજ્ઞા

^૩જીવેન સહ પચ્ચાપિ દ્રવ્યાણ્યેતે નિવેદિતાઃ ।

ગુણપર્યયવદ્દ્રવ્યમિતિ લક્ષણ-યોગતઃ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—(પતે) એ (પચ્ચાપિ) પાંચ અજીવ (જીવેન સહ) જીવ સહિત (દ્રવ્યાણિ નિવેદિતાઃ) ‘દ્રવ્ય’ કહેવામાં આવ્યાં છે; કારણ કે તે (ગુણ-પર્યયવદ્ દ્રવ્યમ) ‘ગુણપર્યયવાળું’ તે દ્રવ્ય’ (ઇતિ લક્ષણ-યોગતઃ) એવા દ્રવ્યના લક્ષણ સહિત છે.

વ્યાખ્યાઃ—પૂર્વોક્ત પાંચે અજીવ જીવ સહિત ‘દ્રવ્ય’ કહેવાય છે. અને તેથી દ્રવ્યોની મૂળ સંખ્યા છ છે: છ પ્રકારનાં દ્રવ્ય છે. આ છ ની સંખ્યામાં કદી વધ ઘટ થતી નથી. આ છએ ગુણ પર્યાયવાળાં છે, તેથી જ ‘ગુણ-પર્યયવદ્ દ્રવ્યમ’ આ સૂત્ર અનુસાર એમને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે પંચાન્તિકાયમાં દ્રવ્યતું નિરૂપણ ત્રણ પ્રકારે કર્યું છે. એક સત્ લક્ષણવાળું, બીજું ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યથી યુક્ત, અને ત્રીજું ગુણ પર્યાયાગ્રય (ગુણ પર્યાયોના આધારભૂત); કે જે તેની નીચેની ગાથાથી બાણી શકાય છે:—

દવ્વં સલ્લક્ષણિયં ઉપ્પાદવ્યયધુવત્તસંજુતં ।

ગુણપજ્જાસયં વા જં તં ભણ્ણંતિ સવ્વણ્ઠ ॥ ૧૦ ॥

આમાંથી ત્રીજું લક્ષણ તત્ત્વાર્થસૂત્રના ‘ગુણ-પર્યયવદ્-દ્રવ્ય’ સૂત્ર સાથે તથા પાંચે લક્ષણ ‘સદ્દ્રવ્યલક્ષણ’ સૂત્ર સાથે એકતા રાખે છે. અને બીજા લક્ષણને માટે તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં ‘ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય-યુક્ત સત્’ આ સૂત્રનું સર્જન કરવામાં આવ્યું છે કે જે સતનું લક્ષણ છે. સત્ દ્રવ્યનું લક્ષણ હોવાથી સત્નું જે લક્ષણ તે દ્રવ્યનું પણ લક્ષણ થઈ જાય છે. આ ત્રણે લક્ષણોમાં સામાન્યરીતે કાંઈક ભેદ દેખાવા છતાં વિશેષ પણે કાંઈ ભેદ નથી-ત્રણે એક જ આગયના ઘોતક છે, એ વાત ગ્રંથતઃ આગળના પદોથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. ૪.

૩ અજીવકાયા ધર્માધર્માકાશપુરુષતાઃ ૫-૬ ।

દ્રવ્યાણિ ૫-૨, જીવારય ૫-૩. કાન્દક ૫-૩૯. ૧—૮. સ. ૨.

દ્રવ્યતું વ્યુત્પત્તિપરક લક્ષણુ અને સદા સત્તામય સ્વરૂપ.

‘દ્રૂયતે ગુણપર્યાયૈર્યદ્ દ્રવતિ તાનથ ।

તદ્ દ્રવ્યં મળ્યતે પોઢા સત્તામયમનશ્વરમ્ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—(યદ્) જે (ગુણપર્યાયૈઃ) ગુણપર્યાયો દ્વારા (દ્રૂયતે) દ્રવિત થાય છે અથવા (તાન્) તે ગુણ-પર્યાયોને (દ્રવતિ) દ્રવિત કરે છે (તદ્) તે (દ્રવ્યં) ‘દ્રવ્ય’ (મળ્યતે) કહેવાય છે (આ દ્રવ્યતું નિર્ચુક્તિ-પરક લક્ષણુ છે). દ્રવ્ય (પોઢા) છ ભેદરૂપ છે, (સત્તામયમ્) સત્તામય છે-ઉત્પાદ વ્યય દ્રીવ્ય યુક્ત છે-અને (અનશ્વરમ્) અવિનશ્વર છે-કદી નષ્ટ ન થાય તેવું છે.

વ્યાખ્યા:—આપદમાં ‘દ્રવ્ય’ શબ્દની વ્યાકરણ-સંમત નિર્ચુક્તિ દ્વારા દ્રવ્યના પૂર્વ પદમાં વર્ણુવેલ લક્ષણુનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. લખ્યું છે કે જે ગુણ-પર્યાયોદ્વારા દ્રવિત થાય છે અથવા ગુણ-પર્યાયોને દ્રવિત કરે છે-પ્રાપ્ત થાય છે-તેને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે અને તે છ ભેદરૂપ છે. આ છ ભેદરૂપ દ્રવ્ય સત્તામય છે, તેથી ‘સદ્ દ્રવ્યલક્ષણમ્’ આ સૂત્ર અનુસાર દ્રવ્યતું લક્ષણુ સત્ પણુ છે અને આ સત્ તથા સત્ લક્ષણુના કારણે દ્રવ્યને ‘અનશ્વર’-કદી નાશ ન પામનાર-કહેવામાં આવે છે. ૫.

સર્વપદાર્થગત્ સત્તાનુ સ્વરૂપ.

ધ્રોવ્યોત્પાદલયાલીઢા સત્તા સર્વપદાર્થગા ।

એકશોડનન્તપર્યાયા પ્રતિપક્ષસમન્વિતા ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—(સત્તા) સત્તા (ધ્રોવ્યોત્પાદલયાલીઢા) ધ્રોવ્ય-ઉત્પત્તિ-વ્યયાત્મિકા, (સર્વ પદાર્થગા) સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપનારી, (એકશઃ અનન્તપર્યાયા) એકથી માંડીને અનંત પર્યાયોની ધારક અને (પ્રતિપક્ષસમન્વિતા) પ્રતિપક્ષ સહિત-અસત્તા આદિ સાથે વિરોધ ન રાખનાર-હોય છે.

૧. દવિયદિ ગચ્છદિ તાઈ તાઈ સવભાવ પજ્જયાઈ જં ।

દવિયં તં મળ્લંતે અળ્લણ મૂર્દં તુ સત્તાદો ॥ ૯ ॥—૫’આસ્તિ.

૨. સત્તા સવ્યપયત્થા સવિસ્સરૂઘા અળ્લંતપજ્જાયા ।

મંઘુપ્પાદધુવત્તા સપ્પહિ વક્કા દવદિ પક્કા ॥ ૮ ॥—૫’આસ્તિ.

વ્યાખ્યા:—પાછળના પદ્યમાં જે સત્તાનો ઉદ્ભવ છે તેનું આ પદ્યમાં લક્ષણ આપ્યું છે અને તેને ધ્રૌવ્યોત્પત્તિ-વ્યથાત્મક બતાવ્યું છે. તથા સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપ્ત કહ્યું છે. કેઈ પણ પદાર્થ ગાહે તે ઉત્પાદરૂપ, વ્યથરૂપ કે ધ્રૌવ્યરૂપ હોય તે સત્તાથી ખાલી નથી. અને તે સત્તાની એકથી માંડીને અનંત પર્યાયો છે. સત્તારૂપ દ્રવ્યની પર્યાયોનો કદી ક્યાંય અંત આવતો નથી. જે અંત આવી જાય તો દ્રવ્ય જ સમાપ્ત થઈ જાય અને દ્રવ્ય સત્ રૂપ હોવાથી અને સત્ ધ્રૌવ્યરૂપ હોવાથી તેનો કદી નાશ થતો નથી. ઉત્પાદ-વ્યથ દ્રવ્યની પર્યાયોમાં થયા કરે છે, દ્રવ્યમાં અથવા ધ્રૌવ્યરૂપ શુણ્ણોમાં નહિ. સાથે જ સત્તાને ‘પ્રતિપક્ષ-ત્તમન્વિતા’-પ્રતિપક્ષ સાથે વિરોધ ન રાખનાર બતાવી છે. સત્તાનો પ્રતિપક્ષ અસત્તા છે. સત્તા ઉત્પાદ-વ્યથની દૃષ્ટિએ બન્ને રૂપ છે તેથી અસત્તાની સાથે તેનો વિરોધ બનતો નથી.

આ સર્વપદાર્થ સ્થિત અને સર્વિશ્વરૂપ સત્તાને પંચાસ્તિકાયમાં એક બતાવી છે અને તેથી તે ‘મહાસત્તા’ છે. પદાર્થોના ભેદની દૃષ્ટિએ મહાસત્તાનો અવાન્તર-સત્તા ગ્રો તે જ રીતે અનેકાનેક તથા અનંત થાય છે, જેવી રીતે અખંડ એક આકાશ દ્રવ્યમાં અંશ કટપના દ્વારા તેની અનંત અવાન્તર સત્તાઓ થાય છે. સત્તાનો પ્રતિપક્ષ જેમ અસત્તા છે તેમ એકરૂપતાનો પ્રતિપક્ષ નાનારૂપતા, એક-પદાર્થ-સ્થિતિનો પ્રતિપક્ષ નાના-પદાર્થ-સ્થિતિ, ધ્રૌવ્યોત્પત્તિ વિનાશરૂપ ત્રિલક્ષણા સત્તાનો પ્રતિપક્ષ ત્રિલક્ષણાભાવ. એકનો પ્રતિપક્ષ અનેક અને અનંતપર્યાયનો પ્રતિપક્ષ એક પર્યાય છે. ૧ ૬

દ્રવ્યના ઉત્પાદ-વ્યથ પર્યાયની અપેક્ષાએ

નश्यत्युत्पद्यते भावः पर्यायापेक्षयाखिलः ।

नश्यत्युत्पद्यते कश्चिन्न द्रव्यापेक्षया पुनः ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—(અખિલ: ભાવ:) સંપૂર્ણ પદાર્થ-સમૂહ (પર્યાયાપેક્ષયા) પર્યાયની અપેક્ષાએ (નશ્યત્યુત્પદ્યતે) નાશ થાય છે અને ઉત્પન્ન થાય છે (પુન:) પરંતુ (દ્રવ્યાપેક્ષયા)

૧. પ્રતિપક્ષમસત્તા સ્યાન્સત્તાયાસ્ત્વતથા તથા ચાન્યત ।

નાનારૂપત્વં કિલ પ્રતિપક્ષં ચૈકત્તપતાયાન્તુ ॥ ૨૦ ॥

પક્ષપદાર્થસ્થિતિરિદ મર્ચપદાર્થસ્થિતેવિપક્ષત્વમ ।

ધ્રૌવ્યોત્પાદવિનાશિલક્ષણાયાખિલક્ષણા ભાવ: ॥ ૨૧ ॥

પર્યાયાન્તુ વિપક્ષ: સત્તાયા: સ્યાદ્દ્વોદોનેકત્વમ ।

સ્યાદ્ત્વનન્ન-પર્યય પ્રતિપક્ષસ્ત્વેવ પર્યયત્વં ન્યાત ॥ ૨૨ ॥—પર્યાયાપેક્ષા.

પરમાણુનું લક્ષણ

‘દ્રવ્યમાત્માદિમધ્યાન્તમવિભાગમતીન્દ્રિયમ્ ।

અવિનાશ્યગ્નિશસ્ત્રાદૈઃ પરમાણુરુદાહતમ્ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—(દ્રવ્યમાત્માદિમધ્યાન્તમ) જે (સ્વયં) આદિ, મધ્ય અને અંત રૂપ છે-જેના આદિ મધ્ય અને અંત એકબીજાથી વિગ્ર નથી-(અવિભાગમ્) અવિભાગી છે-જેનું વિભાજન-ળંડ અથવા અંશવિકલ્પ થઈ શકતો નથી-(અતીન્દ્રિયમ્)-અતીન્દ્રિય છે-ઇન્દ્રિયોદ્ધારા ગ્રાહ્ય નથી-અને (અવિનાશી અગ્નિ શસ્ત્રાદૈઃ) અગ્નિ-શસ્ત્રાદિ દ્વારા વિનાશ પામી શકતું નથી, (પરમાણુઃ ઉદાહતમ્) એવું દ્રવ્ય ‘ પરમાણુ ’ કહેવાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે પરમાણુનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેનું આ પદ્યમાં લક્ષણ આપ્યું છે. તે લક્ષણદ્વારા તેને સ્વયં આદિ-મધ્ય-અંતરૂપ અર્થોત્ આદિ-મધ્ય-અંતરહિત, વિભાજ વિહીન, ઇન્દ્રિયોને અગોચર અને અગ્નિ-શસ્ત્રાદિ કોઈ પણ પદાર્થદ્વારા નાશ ન પામનાર અવિનાશી બતાવ્યું છે. જેમાં આ બધા લક્ષણ ઘટતા ન હોય તેને પરમાણુ ન સમજવું જોઈએ.

પરમાણુના સ્વરૂપ-વિષયક સારા જ્ઞાન માટે કેટલાક બીજી વાતો અથવા પરમાણુના અન્ય વિશેષણો પણ જાણી લેવા જોઈએ, જે શ્રી કુંહકુંદાચર્યે^૧ પંચાસ્તિકાવમાં વ્યક્ત કર્યા છે અને તે છે-સર્વસ્કન્ધાન્ત્ય, શાશ્વત, અશબ્દ, અવિભાગી, એક, મૂર્તિભવ, આદેશમાત્ર મૂર્ત, ધાતુ ચતુષ્ક-કારણ, પરિણામ-શુણ, એક-રસ-વર્ણ-ગંધ, દ્વિસ્પર્શ, શબ્દ-કરણ, સ્કન્ધાન્તરિત કે જે તેની નીચેની ગાથાઓમાં પ્રકટ છે:—

સર્વેસિ સંધાણં જો અંતો તં વિયાણ પરમાણુ ।

સો સસ્સદો અસદો એવકો અવિમાજિ મૂત્તિભવો ॥ ૭૭ ॥

આદેશમત્તમુત્તો ધાદુચ્ચુકસ્સ કારણં જો દુ ।

સો ખેઓ પરમાણુ પરિણામગુણો સયમસદો ॥ ૭૮ ॥

એયરસવણ્ણગંધં દો ફાસં સદકારણણસદં ।

ચંધેનૂરિદં દવ્વં પરમાણુ તં વિયાણીહિ ॥ ૮૯ ॥

૧ અત્તાદિ અત્તમજ્ઞં અત્તંતં ખેય હંદિપ્પ મેઝ્ઞં ।

અવિભાગી જં દવ્વં પરમાણુ તં વિયાણાહિ ॥ ૨૬ ॥—નિયમસાર

પુદ્ગલના કોઈ પણ સ્કંધપર્યાયનો ભેદ (ખંડ) થતાં થતાં જે અંતિમ ભેદ બાકી રહે છે તેને ‘ સ્કંધાન્ત્ય ’ કહે છે. તેનો પછી કોઈ ભેદ ન થઈ શકવાથી તેને ‘ અવિભાગી ’ કહે છે, જે નિર્વિભાગી હોય છે તે એક પ્રદેશી છે અને એક પ્રદેશી હોવાથી ‘ એક ’ કહેવામાં આવે છે-દ્વિઆણુકાદિ સ્કંધરૂપ એક નથી. મૂર્ત-દ્રવ્ય-રૂપે તેનો કદી નાશ થતો નથી તેથી તેને ‘ શાશ્વત ’ (નિત્ય) કહે છે. અનાદિ-નિધન-રૂપરસ-ગંધ સ્પર્શવંતી જે મૂર્તિ છે તેના પરિણામથી ઉત્પન્ન હોવાના કારણે તે ‘ મૂર્તિમય ’ કહેવાય છે. રૂપાદિ રૂપ-મૂર્તિના પરિણામથી ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ શબ્દના પરમાણુશુણ્ણપણાનો અભાવ હોવાને કારણે તથા પુદ્ગલની સ્કંધ પર્યાયરૂપે વ્યપદિષ્ટ હોવાના કારણે પરમાણુ ‘ અશબ્દ ’ રૂપ-વાળું છે. પરમાણુ મૂર્તિક છે એમ કહેવાય છે, પરંતુ દષ્ટિથી દેખાતું નથી તેથી તેને ‘ આદેશમાત્ર -મૂર્ત ’ કહે છે અથવા પરમાણુમાં મૂર્તત્વના કારણભૂત જે સ્પર્શાદિ ચાર શુણ્ણ છે તે આદેશ માત્રથા-કથનમાત્રની દાષ્ટએ-ભેદને પ્રાપ્ત છે-પૃથક્ રૂપે તેમનું કથન કરવામાં આવે છે-સત્તારૂપ પ્રદેશ ભેદની દાષ્ટએ નહિ; કેમકે વાસ્તવમાં પરમાણુનો જે આદિ-મધ્ય અને અંતરૂપ એક પ્રદેશ છે તે જ સ્પર્શાદિ શુણ્ણોનો પણ પ્રદેશ છે-દ્રવ્ય અને શુણ્ણોમાં પ્રદેશ ભેદ હોતો નથી. પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુરૂપ જે ચાર ધાતુ છે-ભૂત-ચતુષ્ટય છે-તેના નિર્માણનું કારણ હોવાથી પરમાણુને ‘ ધાતુચતુષ્ક-કારણ ’ કહે છે. ગંધાદિ શુણ્ણોમાં વ્યક્ત અવ્યક્ત રૂપ વિચિત્ર પરિણમનના કારણે પરમાણુને ‘ પરિણામશુણ્ણ ’ કહેવામાં આવે છે. એકપ્રદેશી હોવાથી પરમાણુ શબ્દરૂપ પરિણમતું નથી; કારણ કે શબ્દ અનેકાનેક પરમાણુઓનો પિંડ હોય છે અને તે પુદ્ગલનો કોઈ શુણ્ણ પણ નથી, તેથીજ પરમાણુ ‘ સ્વયં અશબ્દ ’ કહેવાય છે. રસ તથા વર્ણની પાંચ પાંચ પર્યાયોમાંથી કોઈ એક એક પર્યાય અને ગંધની બે પર્યાયોમાંથી કોઈ એક પર્યાય સહિત એક સમયમાં અવશ્ય હોવાને કારણે પરમાણુને ‘ એક-રસ-વર્ણ-ગંધ ’ સંજ્ઞા છે. અને શીત-દિનગ્ધ, શીત-રૂક્ષ, ઉષ્ણસ્નિગ્ધ, ઉષ્ણરૂક્ષરૂપ જે ચાર સ્પર્શશુણ્ણની ભેડ છે તેમાંથી એક સમયમાં કોઈ એક જ ભેડરૂપ પરિણમવાના કારણે પરમાણુને ‘ ટિસ્પર્શ ’ પણ કહે છે. પરમાણુ સ્વયં શબ્દરૂપ ન હોવા છતાં પણ સ્કંધરૂપ પરિણમવાની શક્તિ સહિત હોવાને કારણે ‘ શબ્દકારણ ’ કહેવાય છે. અને અનેક પરમાણુઓની એકત્વ-પરિણતિરૂપ જે સ્કંધ છે તેનાથી અંતરિત-સ્વભાવથી ભેદરૂપ બૃહદ્ દ્રવ્ય હોવાને કારણે પરમાણુને ‘ સ્કંધાન્તરિત ’ પણ કહે છે. જે ધાતુચતુષ્કનું કારણ હોય છે તેને ‘ કારણ પરમાણુ ’ અને જે સ્કંધોના અંત્ય હોય છે તેને ‘ કાર્ય પરમાણુ ’ કહે છે. એક રસ-વર્ણ-ગંધ-ટિસ્પર્શશુણ્ણ પરમાણુ ‘ સ્વભાવ શુણ્ણ ’ કહેવાય છે, બાકીના ‘ વિભાવ-શુણ્ણ-પરમાણુ ’ દ્વિઆણુકાદિ સ્કંધરૂપ હોય છે. અને તેના વિભાવશુણ્ણ સર્વ ઇન્દ્રિય આત્મ હોય છે. ૧૦.

આકાશ અને પુદ્ગલોની પ્રદેશ સંખ્યા.

પ્રદેશા નમસોઽનન્તા અનન્તાનન્તમાનકાઃ ।

પુદ્ગલાનાં જિનૈરુક્તાઃ પરમાણુરનંશકઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—(જિનૈઃ) જિનોદ્વારા (નમસઃ) આકાશના (અનન્તાઃ) અનંત અને (પુદ્ગલાનાં) પુદ્ગલોના (અનન્તાનન્તમાનકાઃ) અનંતાનંત પ્રમાણુ (પ્રદેશાઃ) પ્રદેશ (ઉક્તાઃ) કહેવામાં આવ્યા છે. (પરમાણુઃ) પરમાણુ (અનંશકઃ) અનંશક-અપ્રદેશી (પ્રદેશમાત્ર)-કહેવામાં આવ્યું છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં આકાશ અને પુદ્ગલદ્રવ્યોના પ્રદેશોની સંખ્યાનો નિર્દેશ કરતાં તેમને ક્રમશઃ અનંત અને અનંતાનંત બતાવ્યા છે અને પુદ્ગલ પરમાણુને અંશરહિત બતાવ્યું છે, જેનો આશય છે અપ્રદેશી અથવા પ્રદેશમાત્ર-એક જ પ્રદેશના રૂપમાં. પરમાણુ કહેતાં અહીં કાલાણુનું પણ અર્થ છે તેથી કાલાણુને પણ અંશરહિત અપ્રદેશી અથવા પ્રદેશમાત્ર સમજવું જોઈએ. ૧૧.

કાલાણુઓની સંખ્યા અને અવસ્થિતિ.

અસંખ્યા ભુવનાકાશે કાલસ્ય પરમાણવઃ ।

एकैका व्यतिरिक्तास्ते^१ रत्नानामिव राशयः ॥ ૧૨ ॥

૧ ધાત્ત્વકસ્ત પુણો જં હેઊ કારણં ત્તિ તં જયો ।

खंधाणां अवसाणो णादव्वो कज्जपरमाणू ॥ ૨૬ ॥

૨ પયરસરૂવગંધં દો ફાસં તં હવે સહાવગુણં ।

विभावगुणमिद्धि भणिदं जिणसमये सव्व पयउत्तं ॥ ૨૭ ॥—નિયમસાર

૩ લોચાયાસપદેસે પક્કેવકે જે દ્વિયા હુ પક્કેવકા ।

रयणाणं रासीमिव ते कालाणू असंखदव्वाणि ॥ ૩૨ ॥

લધુદ્વયસંપ્રદેશ, પૃષ્ઠ દ્રવ્ય સં. ૨૨; ગો. છ. ગા. ૫૮૮

૪ આ વ્યવતિષ્ઠન્તે ।

શબ્દાર્થ:—(સુવનાકાશ) લોકાકાશમાં (કાલસ્ય) કાળના (પરમાણ્વઃ) પરમાણુ (અસંખ્યા) અસંખ્યાત કહેવામાં આવ્યા છે. અને (તે) તે (રત્નાનામિવ રાશયઃ) રત્નોની રાશિઓમાં રત્નો સમાન (ઇકૈના) એક એક અને (વ્યતિરિક્તાઃ) ભિન્ન ભિન્ન છે—આકાશના એક એક પ્રદેશમાં એક એક કાલાણુ સ્થિત છે.

વ્યાખ્યા:—આ પદમાં છઠા કાળદ્રવ્યની સંખ્યા અને તેની સ્થિતિનો નિર્દેશ છે. લખ્યું છે કે કાળના પરમાણુ-કાળાણુરૂપ કાળદ્રવ્ય-અસંખ્યાત છે અને તે લોકાકાશમાં-લોકના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં-રત્નોની રાશિઓમાં રત્નોની જેમ એક એક કરીને એક બીજાથી ભિન્ન રહેલા છે. અહીં આકાશનું 'લોકાકાશ' નામ એ વાત સૂચવે છે કે અખંડ એક આકાશના બે ભેદ છે—એક લોકાકાશ અને બીજો અલોકાકાશ. કાળદ્રવ્ય લોકાકાશમાં જ સ્થિત છે-અલોકાકાશમાં નહિ. ૧૨.

ધર્મ-અધર્મ તથા પુદ્ગલોની અવસ્થિતિ.

ધર્માધર્મોં સ્થિતૌ વ્યાપ્ય લોકાકાશમશેષકમ્ ।

વ્યોમૈકાંશાદિષુ જ્ઞેયા પુદ્ગલાનામવસ્થિતિઃ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(ધર્માધર્મોં) ધર્મ-અધર્મ બન્ને દ્રવ્ય (લોકાકાશમશેષકમ્) સંપૂર્ણ લોકાકાશને (વ્યાપ્ય) વ્યાપીને (સ્થિતૌ) રહેલ છે. (પુદ્ગલાનાં) પુદ્ગલોની (અવસ્થિતિઃ) અવસ્થિતિ (વ્યોમૈકાંશાદિષુ જ્ઞેયા) આકાશના એક અંશ આદિમાં-એક પ્રદેશથી માંડીને એક એક પ્રદેશ વધારતાં સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં-જાણવી જોઈએ.

વ્યાખ્યા:—આ પદમાં ધર્મ-અધર્મ અને પુદ્ગલ આ ત્રણ દ્રવ્યોની સ્થિતિનો ઉલ્લેખ છે. ધર્મ અને અધર્મ એ બે દ્રવ્ય તો આખા લોકાકાશને વ્યાપીને રહેલ છે-લોકાકાશના કોઈ પણ પ્રદેશ એવો નથી જે એમનાથી વ્યાપકો ન હોય. એમનામાંથી પ્રત્યેકની પ્રદેશ સંખ્યા, અસંખ્યાત હોવાથી લોકાકાશ પણ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે એ સ્વતઃ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. પુદ્ગલોનું અવસ્થાન લોકના એક પ્રદેશથી શરૂ કરીને અસંખ્યાત પ્રદેશ મુખીમાં છે. ૧૩.

૫. લોકાકાશોઽવગાહઃ ધર્માધર્મયોઃ પુન્નતે ॥ ૧૩ ॥

પદ્યપ્રદેશાદિષુ ભાગ્યઃ પુદ્ગલાનામ્ ॥ ૧૪ ॥—૧. ૧૫ ૨. ૧૬ ૩. ૧૭ ૪. ૧૮ ૫. ૧૯

સંસારી અને મુક્ત જીવનો ઉપકાર.

^૩સંસારવર્તિનોઽન્યોન્યમુપકારં વિતન્વતે ।

મુક્તાસ્તદ્વ્યતિરેકેણ ન કસ્યાપ્યુપકુર્વતે ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—(સંસારવર્તિનઃ) સંસારવર્તી જીવ (અન્યોન્ય) પરસ્પર એકબીજાનો (ઉપકારં) ઉપકાર (વિતન્વતે) કરે છે. (મુક્તાઃ) મુક્ત જીવ (તદ્ વ્યતિરેકેણ) તે સંસારથી પૃથક્ થઈ જવાને કારણે (કસ્યાપિ) કોઈનો પણ (ન ઉપકુર્વતે) ઉપકાર કરતા નથી.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં સંસારી તથા મુક્ત જાને પ્રકારના જીવોના ઉપકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સંસારી જીવોના વિષયમાં લખ્યું છે કે તેઓ પરસ્પર એકબીજાનો ઉપકાર કરે છે. અહીં ઉપકાર શબ્દમાં ઉપલક્ષણથી અપકારનું પણ અર્થ છે; સંસારી જીવ એક બીજાનો ઉપકાર જ નથી કરતા અપકાર પણ કરે છે અને તેથી કહેવું જોઈએ કે જીવ એક બીજાના ઉપકાર-અપકાર કે સુખ-દુઃખમાં સહયોગ કરે છે અથવા નિમિત્તકારણ બને છે. મુક્તજીવ કોઈનો પણ ઉપકાર નથી કરતા; કારણ કે જેનો ઉપકાર કરવામાં આવે છે અથવા કરી શકાય છે તે સંસારી જીવ હોય છે, મુક્તજીવ સંસારથી સદાને માટે ભિન્ન થઈ ગયા છે, તેથી સંસારી જીવોના તે કાંઈ ઉપકાર કે અપકાર નથી કરતા.

અહીં પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે જો મુક્તાત્મા કોઈનો ઉપકાર નથી કરતા તો પછી તેમની ઉપાસના-પૂજા-વંદના શા માટે કરવામાં આવે છે? શા માટે અંથકર્તાએ અંથની આદિમાં તેમની સ્તુતિ કરી છે? એનો ઉત્તર એટલો જ છે કે એક તો મુક્ત જીવો દ્વારા તેમની પૂર્વની અર્હતાદિ અવસ્થાઓમાં આપણો ઉપકાર થયો છે તેથી આપણે તેમના કાળી છીએ ‘ ન હિ કૃતમુપકારં સાધવો વિસ્મરન્તિ ’ જે સજ્જન મનુષ્ય હોય છે તે કરેલા ઉપકારને કદી ભૂલતા નથી. બીજું જે આત્મવિકાસરૂપ સિદ્ધિની તેમણે પ્રાપ્તિ કરી છે તે પ્રાપ્ત કરવાનું આપણને પણ ઇષ્ટ છે અને તે, તેમનો આદર્શ સામે રાખીને તેમના પગલે ચાલીને-તથા તેમના પ્રત્યે ભક્તિ જાવનો સંચાર કરીને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તેથી તેમની ઉપાસના આપણી સિદ્ધિમાં સહાયક થવાથી કરવા યોગ્ય છે અને તેથી કરવામાં આવે છે. ૧૬

૩ પરસ્પરોપગ્રહો જીવાનામ્ ॥ ૨૧ ॥—ત. સૂત્ર. અ. ૫.

સંસારી જીવોનો પુદ્ગલકૃત ઉપકાર.

‘જીવિતં મરણં સૌખ્યં દુઃખંકુર્વન્તિ પુદ્ગલાઃ ।

ઉપકારેણ જીવાનાં ભ્રમતાં ભવકાનેતે ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—(ભવકાનેત) સંસારરૂપી વનમાં (ભ્રમતાં) ભ્રમણ કરતાં (જીવાનાં) જીવોને (પુદ્ગલાઃ) પુદ્ગલો (ઉપકારેણ) પોતાના ઉપકાર-સહકાર-દ્વારા (જીવિતં) જીવન, (મરણં) મરણ, (સૌખ્યં) સુખ તથા (દુઃખં) દુઃખ (કુર્વન્તિ) કરે છે-જીવોને આ કાર્યરૂપ પરિણમનમાં સહાયક થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—આ પદ્યમાં પુદ્ગલોના સંસારી જીવો પ્રત્યે ઉપકાર-અપકારનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે, જેને તેઓ પોતાના સહકાર-સહયોગ દ્વારા સંપન્ન કરે છે. અથવા એમ કહો કે તેમના નિમિત્તે દેહધારીઓને જીવન-મરણ, સુખ-દુઃખાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. મૂળમાં જોડે ‘આદિ’ શબ્દ નથી છતાં પણ જીવનાદિની સાથે શરીર-વચન-મન-વાસોદ્ધૌસ તથા ઇન્દ્રિયાદિનું અહંત્વ ઉપલક્ષણથી થાય છે, તે પણ પુદ્ગલકૃત ઉપકાર છે, તેમની સૂચના માટે અહીં ‘આદિ’ શબ્દ આપવામાં આવ્યો છે. બીજા પણ ઘણાં ઉપકાર-અપકાર શરીરના સંબંધને કારણે પુદ્ગલકૃત થાય છે, તે બધાનું પણ ‘આદિ’ શબ્દ-દ્વારા અહંત્વ થઈ જાય છે, જેને માટે ભોક્ષશાસ્ત્રના ‘સુખ-દુઃખ-જીવિત-મરણોપમદાદ્ય’ આ સૂત્રમાં ‘ચ’ શબ્દ જોડવામાં આવ્યો છે. ૧૭.

પરમાર્થે કોઈ પદાર્થ કોઈનું કાંઈ કરતો નથી.

પદાર્થાનાં નિમગ્નાનાં સ્વરૂપં પરમાર્થતઃ ।

કરોતિ કોઽપિ કસ્યાપિ ન કિંચન કદાચન ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—(પરમાર્થતઃ) વસ્તુતઃ (નિર્વચ્યદિષ્ટિએ) (પદાર્થાનાં ન્યત્રૂપં નિમગ્નાનાં) જે પદાર્થ પોતાના સ્વરૂપમાં નિમગ્ન છે-સ્વભાવ પરિણમન સહિત છે-તેમને (કોઽપિ)

૧ સુખદુઃખ જીવિતમરણોપમદાદ્ય ॥ ૫-૨૦ ॥—૧, ૨૨.

૨. શરીર ઘાતમનઃ પ્રાણાપાનાઃ પુદ્ગલાનામ ॥ ૫-૨૧ ॥—૧, ૨૪.

પુદ્ગલનાં શરીર ઘાત પ્રાણાપાનો તથા મનઃ ।

ઉપકારં સુખં દુઃખં જીવિતં મરણ તથા ॥—૫-૨૨, ૨૩, ૨૪-૩૧.

સંસારી અને મુક્ત જીવનો ઉપકાર.

સંસારવર્તિનોઽન્યોન્યમુપકારં વિતન્વતે ।

મુક્તાસ્તદ્વ્યતિરેકેણ ન કસ્યાપ્યુપકુર્વતે ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—(સંસારવર્તિનઃ) સંસારવર્તી જીવ (અન્યોન્ય) પરસ્પર એકબીજાનો (ઉપકારં) ઉપકાર (વિતન્વતે) કરે છે. (મુક્તાઃ) મુક્ત જીવ (તદ્ વ્યતિરેકેણ) તે સંસારથી પૃથક્ થઈ જવાને કારણે (કસ્યાપિ) કોઈનો પણ (ન ઉપકુર્વતે) ઉપકાર કરતા નથી.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં સંસારી તથા મુક્ત જીવને પ્રકારના જીવોના ઉપકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સંસારી જીવોના વિષયમાં લખ્યું છે કે તેઓ પરસ્પર એકબીજાનો ઉપકાર કરે છે. અહીં ઉપકાર શબ્દમાં ઉપલક્ષણથી અપકારનું પણ ગ્રહણ છે; સંસારી જીવ એક બીજાનો ઉપકાર જ નથી કરતા અપકાર પણ કરે છે અને તેથી કહેવું જોઈએ કે જીવ એક બીજાના ઉપકાર-અપકાર કે સુખ-દુઃખમાં સહયોગ કરે છે અથવા નિમિત્ત-કારણ બને છે. મુક્તજીવ કોઈનો પણ ઉપકાર નથી કરતા; કારણ કે જેનો ઉપકાર કરવામાં આવે છે અથવા કરી શકાય છે તે સંસારી જીવ હોય છે, મુક્તજીવ સંસારથી સદાને માટે ભિન્ન થઈ ગયા છે, તેથી સંસારી જીવોના તે કાંઈ ઉપકાર કે અપકાર નથી કરતા.

અહીં પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે જો મુક્તાત્મા કોઈનો ઉપકાર નથી કરતા તો પછી તેમની ઉપાસના-પૂજા-વંદના શા માટે કરવામાં આવે છે? શા માટે ગ્રંથકર્તાએ ગ્રંથની આદિમાં તેમની સ્તુતિ કરી છે? એનો ઉત્તર એટલો જ છે કે એક તો મુક્ત જીવો દ્વારા તેમની પૂર્વની અર્હતાદિ અવસ્થાઓમાં આપણો ઉપકાર થયો છે તેથી આપણે તેમના ઋણી છીએ ‘ ન હિ કૃતમુપકારં સાધવો વિસ્મરન્તિ ’ જે સજ્જન મનુષ્ય હોય છે તે કરેલા ઉપકારને કદી ભૂલતા નથી. બીજું જે આત્મવિકાસરૂપ સિદ્ધિની તેમણે પ્રાપ્તિ કરી છે તે પ્રાપ્ત કરવાનું આપણને પણ ઇષ્ટ છે અને તે, તેમનો આદર્શ સામે રાખીને તેમના પગલે ચાલીને-તથા તેમના પ્રયત્ને ભક્તિ ભાવનો સંચાર કરીને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તેથી તેમની ઉપાસના આપણી સિદ્ધિમાં સહાયક થવાથી કરવા યોગ્ય છે અને તેથી કરવામાં આવે છે. ૧૬

૩ પરસ્પરોપગ્રહો જીવાનામ્ ॥ ૨૧ ॥—ત. સૂત્ર. અ. ૫.

સંસારી જીવોનો પુદ્ગલકૃત ઉપકાર.

‘જીવિતં મરણં સૌખ્યં દુઃસ્વંકુર્વન્તિ પુદ્ગલાઃ ।

ઉપકારેણ જીવાનાં ભ્રમતાં ભવકાનેન ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—(ભવકાનેન) સંસારરૂપી વનમાં (ભ્રમતાં) ભ્રમણ કરતાં (જીવાનાં) જીવોને (પુદ્ગલાઃ) પુદ્ગલો (ઉપકારેણ) પોતાના ઉપકાર-સહકાર-દ્વારા (જીવિતં) જીવન. (મરણં) મરણ, (સૌખ્યં) સુખ તથા (દુઃસ્વં) દુઃખ (કુર્વન્તિ) કરે છે-જીવોને આ કાર્યરૂપ પરિણમનમાં સહાયક થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—આ પદ્યમાં પુદ્ગલોના સંસારી જીવો પ્રત્યે ઉપકાર-અપકારનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે, જેને તેઓ પોતાના સહકાર-સહયોગ દ્વારા સંપન્ન કરે છે. અથવા એમ કહો કે તેમના નિમિત્તે દેહધારીઓને જીવન-મરણ, સુખ-દુઃખાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. મૂળમાં જોડે ‘આદિ’ શબ્દ નથી છતાં પણ જીવનાદિની સાથે શરીર-વચન-મન-વાસોદ્ધિસ તથા ઇન્દ્રિયાદિનું અહંશ ઉપલક્ષણથી થાય છે, તે પણ પુદ્ગલકૃત ઉપકાર છે, તેમની સૂચના માટે અહીં ‘આદિ’ શબ્દ આપવામાં આવ્યો છે. બીજા પણ ઘણાં ઉપકાર-અપકાર શરીરના સંબંધને કારણે પુદ્ગલકૃત થાય છે, તે બધાનું પણ ‘આદિ’ શબ્દ-દ્વારા અહંશ થઈ જાય છે, જેને માટે ભોક્ષતાશ્રવણ ‘સુખ-દુઃખ-જીવિત-મરણોપદ્રવ્ય’ આ સૂત્રમાં ‘ચ’ શબ્દ જોડવામાં આવ્યો છે. ૧૭.

પરમાર્થે કોઈ પદાર્થ કોઈનું કાંઈ કરતો નથી.

પદાર્થાનાં નિમગ્નાનાં સ્વરૂપં પરમાર્થતઃ ।

કરોતિ કોઽપિ કસ્યાપિ ન કિંચન કદાચન ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—(પરમાર્થતઃ) વસ્તુતઃ (નિર્વચકપ્રિયે) (પદાર્થોનાં સ્વરૂપં નિમગ્નાનાં) જે પદાર્થ પોતાના સ્વરૂપમાં નિમગ્ન છે—સ્વભાવ પરિણમન સહિત છે—તેમનો (કોઽપિ)

૧. સુખદુઃખ જીવિતમરણોપદ્રવ્ય ॥ ૫-૨૦ ॥—૧. ૨૪.

૨. શરીર દારદ્ર્યઃ પ્રાણાપાનાઃ પુદ્ગલાનાં ॥ ૫-૨૧ ॥—૧. ૨૫.

પુદ્ગલાનાં શરીર દારદ્ર્ય પ્રાણાપાની તથા મનઃ ।

ઉપકારં સુખં દુઃખં જીવિતં મરણં તથા ॥—૧-૨૨-૨૩-૨૪-૨૫.

કોઈ પણ (કસ્યાપિ) કોઈનો (કદાચન) કદી (કિંચન) રંચ માત્ર ઉપકાર-અપકાર (ન કરોતિ) કરતું નથી.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં પ્રયોજાયેલ ‘ પરમાર્થતઃ ’ પદ પોતાની ખાસ વિશેષતા રાખે છે અને એ વાત સૂચવે છે કે પાછલા પદ્યમાં દ્રવ્યોના દ્રવ્યો પ્રત્યે જે ઉપકારનો નિર્દેશ છે તે બધો વ્યવહાર-નયની અપેક્ષાએ છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ તો પોતપોતાના સ્વરૂપમાં નિમગ્ન થઈને સ્વભાવ પરિણમન કરતાં દ્રવ્યોમાંથી કોઈ પણ દ્રવ્ય કોઈ પણ પર-દ્રવ્યનો કદી કાંઈ ઉપકાર કે અપકાર કરતું નથી. ‘ ધર્મ-અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્ય તો સદાય પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહીને સ્વભાવ પરિણમન કરે છે અને તેથી નિશ્ચયથી કોઈના પણ ઉપકારાદિ કરતા નથી. જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય વૈભાવિક શક્તિ સહિત છે અને તેથી તેમનામાં સ્વભાવ-વિભાવ બન્ને પ્રકારનું પરિણમન હોય છે. જીવોમાં વિભાવ-પરિણમન સંસાર અવસ્થા સુધી કર્મ તથા શરીરાદિના સંયોગથી થાય છે-મુક્તાવસ્થામાં વિભાવ પરિણમન ન થતાં કેવળ સ્વભાવ-પરિણમન જ થયા કરે છે. પુદ્ગલોનું સ્વભાવ-પરિણમન પરમાણુરૂપે અને વિભાવ-પરિણમન સ્કંધના રૂપે થાય છે. પરમાણુ રૂપે રહેતું પુદ્ગલ કોઈનો પણ ઉપકાર અથવા અપકાર કરતું નથી, એ સમજી લેવું જોઈએ.

જો કોઈ ભોળો જીવ એમ કહે કે બોમ્બના રૂપે પરમાણુ તો મહાન વિનાશક કાર્ય કરે છે, ઘણાને અપકાર કરે છે, તો તેને ઉપકાર-અપકાર રહિત કેવી રીતે કહેવાય ? એને ઉત્તર એટલો જ છે કે જેને પરમાણુ બોમ્બ કહેવામાં આવે છે તે તો નામનો પર-માણુ છે-કોઈ અપેક્ષાએ તેને પરમાણુ નામ આપવામાં આવે છે, બાકી તો તે વિસ્ફોટક-પદાર્થ રૂપે અનેક દિ આજુક આદિ નાના મોટા સ્કંધો સહિત એક મોટો સ્કંધ હોય છે; તેને વાસ્તવમાં પરમાણુ કહી શકાતો નથી. પરમાણુ તો તે છે જેનો આદિ-મધ્ય-અંત હોતો નથી, વિભાગ થઈ શકતો નથી અને જે ઇન્દ્રિયગોચર હોતો નથી. કે જે આના પહેલાના એક પદ્યમાં અને નિયમસારની ૨૬મી ગાથામાં આપેલ તેના લક્ષણથી પ્રગટ છે. ૧૮.

પુદ્ગલના ચાર ભેદ અને તેમની સ્વરૂપ-વ્યવસ્થા.

‘સ્કન્ધો દેશઃ પ્રદેશોઽણુસ્તુર્ધા પુદ્ગલો મતઃ ।

સમસ્તમર્ધમર્ધાર્ધમવિભાગમિમં વિદુઃ ॥૧૧ ॥

૧. સંઘા ય સંઘ દેસા સંઘ પદેસા ય હોંતિ પરમાણુ ।

ઈદિ તે ચતુરવિચર્યા પુગલકાયા મુણેચર્યા ॥ ૭૬ ॥

સંઘં સયલસમર્યં તસ્મ ય અહં ભણંતિ દેસો ત્તિ ।

અહંદ્રં ચ પદેશો અવિભાગી ચેવ પરમાણુ ॥ ૭૭ ॥ -પંચાસ્તિ.

શબ્દાર્થ:— (પુદ્ગલ:) પુદ્ગલ દ્રવ્ય (સ્કન્ધ:) સ્કંધ, (દેશ:) દેશ, (પ્રદેશ:) પ્રદેશ અને (અણુ:) અણુ આ રીતે (ચતુર્થાં) ચાર પ્રકારનું (મત:) માનવામાં આવ્યું છે. (દ્વં) આ (ચતુર્વિધ) પુદ્ગલને (ક્રમશ:) (સમસ્તમ) સકળ, (સર્વમ) અર્ધ (સર્વાર્ધમ) અર્ધાર્ધ અને (અવિભાગમ) અવિભાગી કહે છે.

વ્યાખ્યા:—સંજ્યાત અસંજ્યાત અનંત અથવા અનંતાનંત પરમાણુઓના પિંડરૂપ જે કોષપણુ એક વસ્તુ છે તેને ‘સ્કંધ’ કહે છે. સ્કંધના એક એક પરમાણુ કરતાં જાંડ થતાં થતાં જ્યારે તે અડધો રહી જાય છે ત્યારે તે અડધા સ્કંધને ‘દેશ સ્કંધ’ કહે છે. દેશજાંડના જાંડ થતાં થતાં જ્યારે તે અડધો રહી જાય છે ત્યારે તે અડધાને અથવા મૂળ સ્કંધના ચોથા ભાગને ‘પ્રદેશ સ્કંધ’ કહે છે. પ્રદેશ સ્કંધના જાંડ થતાં થતાં જ્યારે પછી કોઈ જાંડ ન બની શકે અને આણુમાત્ર રહી જાય છે ત્યારે તેને ‘પરમાણુ’ કહે છે. આવી સ્થિતિમાં મૂળસ્કંધના ઉત્તરવર્તી અને દેશસ્કંધ ના પૂર્વવર્તી જેટલા કોઈ જાંડ થાય તે બધાને પણ ‘સ્કંધ’ સંજ્ઞા. તથા દેશસ્કંધના ઉત્તરવર્તી અને પ્રદેશસ્કંધના પૂર્વવર્તી બધા જાંડોને પણ ‘દેશસ્કંધ’ સંજ્ઞા અને પ્રદેશ સ્કંધના ઉત્તરવર્તી અને પરમાણુના પૂર્વવર્તી બધા જાંડોને પણ ‘પ્રદેશ-સંજ્ઞા’ હોય છે, એમ સમજવું જોઈએ.

શ્રી અમૃતચન્દ્રાચાર્યે તત્ત્વાર્થસારમાં તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર-સંમત પુદ્ગલોના અણુ અને સ્કંધ એવા બે ભેદ કરીને પછી સ્કંધોના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એવા ત્રણ ભેદ કર્યા છે અને ત્યારપછી તેમનું જે સ્વરૂપ આપ્યું છે. તે ઉક્ત પદ્ય તથા પંચાન્તિકાયા સામે રૂઢનું મળતું છે. ૧૯

કયા પ્રકારના પુદ્ગલોથી લોક કેવી રીતે બને છે.

સૂક્ષ્મૈઃ સૂક્ષ્મતરૈર્લોકઃ સ્થૂલૈઃ સ્થૂલતરૈશ્ચિતઃ ।

અનન્તૈઃ પુદ્ગલૈશ્ચિત્રૈઃ કુમ્ભો ધૂમૈરિવામિતઃ ॥ ૨૦ ॥

૧. અણુ-સ્વસ્થ-વિભેદન ત્રિવિધાઃ સ્વલુ પુદ્ગલાઃ ।

સ્વસ્થો દેશઃ પ્રદેશસ્થ સ્વસ્થસ્તુ ત્રિવિધો મતઃ ॥ ૩-૫૯ ॥

અનગ્નપરમાણુનાં નેપાતઃ સ્વસ્થઃ ઉચ્યન્તે ।

દેશ સ્કન્ધાર્ધસર્વાર્ધ પ્રદેશઃ પન્ચીકીર્તિતઃ ॥ ૩-૫૭ ॥

૨. ઔગાદગાદણિચિદો પુદ્ગલવાચેતિ સ્વચ્છદો લોગો ।

સુદુમેતિ ચ અણ્ણાણેતિ જોગેતિ ॥ ૨૮ ॥ —પ્રવચનસૂત્ર.

ઔગાદગાદ ણિચિદો પોમ્મલકામેતિ સ્વચ્છદો લોગો ।

સુદુમેતિ વાદેતિ ચ પોમ્મલકામેતિ ચિચિદેતિ ॥ ૨૯ ॥ —પ્રવચન.

શબ્દાર્થ:— (લોક:) લોક સર્વ તરફથી (સૂક્ષ્મ: સૂક્ષ્મતર:) સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર. (સ્થૂલ: સ્થૂલતર:) સ્થૂળ-સ્થૂળતર (અનન્ત: પુદ્ગલૈરિન્દ્રિય:) અનેકપ્રકારનાં અનંત પુદ્ગલોથી (ધૂમૈરિવામિત: કુમ્ભો) ધૂમાડાથી ભરેલા ઘડાની જેમ (ચિત:) (ઠાંસોઠાંસ) સર્વત્ર ભરેલો છે.

વ્યાખ્યા:— પાછલા પદ્યમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યના સ્કંધાદિ ના ભેદથી ચાર ભેદોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, આ પદ્યમાં બીજી દષ્ટિએ ચાર ભેદોનો નિર્દેશ છે અને તે છે ૧ સૂક્ષ્મ, ૨ સૂક્ષ્મતર, ૩ સ્થૂળ, ૪ સ્થૂળતર. આ ભેદ કર્મરૂપ થવા યોગ્ય પુદ્ગલો સાથે સંબંધ રાખે છે. એમના વિષયમાં લખ્યું છે કે આ ચારે પ્રકારના પુદ્ગલોથી લોકાકાશ ધૂમાડાથી ઘડાની જેમ ઠાંસોઠાંસ ભરેલું છે. જ્યાં લોકોમાં સર્વત્ર આત્મ-દ્રવ્યનું અવસ્થાન છે ત્યાંજ કર્મરૂપ થવા યોગ્ય આ વિવિધ પુદ્ગલો તું પાણુ અવસ્થાન છે અને તેથી બંધની અવસ્થામાં એમને જીવ કયાંય બહારથી લાવતો નથી. કાય, વચન તથા મનની ક્રિયારૂપ યોગનું સંચાલન થતાંજ આ પુદ્ગલ સ્વયં કર્મરૂપ થઈને આત્મ-પ્રવેશ કરે છે. અહીં સૂક્ષ્મતમ (અત્યંત સૂક્ષ્મ) અને સ્થૂળતમ (અત્યંત સ્થૂળ) પુદ્ગલોનો ઉલ્લેખ નથી; કેમ કે એ બંને પ્રકારના પુદ્ગલ કર્મ-વર્ગીયુની યોગ્યતા રહિત હોય છે. તેથીજ પ્રવચન-સારમાં ‘ અપ્પાઓગ્ગેહિં જોગ્ગેહિં ’ આ બે વિશેષણોનો સાથે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ૨૦

દ્રવ્યના મૂર્તામૂર્ત બે ભેદ અને તેમનાં લક્ષણ.

‘ મૂર્તા મૂર્ત દ્વિધા દ્રવ્યં મૂર્તામૂર્તૈર્ગુણૈર્યુતમ્ ।

અક્ષગ્રાહ્યા ગુણા મૂર્તા અમૂર્તા સન્ત્યતીન્દ્રિયાઃ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:— (દ્રવ્યં) દ્રવ્ય (મૂર્તામૂર્ત) મૂર્તિક અને અમૂર્તિક (દ્વિધા) બે પ્રકાર છે. (મૂર્તામૂર્તૈર્ગુણૈર્યુતમ્) મૂર્ત-ગુણોથી જે યુક્ત છે તે મૂર્તિક અને જે અમૂર્ત-ગુણોથી યુક્ત છે તે અમૂર્તિક છે. (અક્ષગ્રાહ્યા ગુણા) જે ગુણો ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય છે (મૂર્તા) તે મૂર્ત છે અને (અતીન્દ્રિયાઃ) જે ગુણો ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય નથી (અમૂર્તાઃ) તે અમૂર્ત (સન્તિ) કહેવાય છે.

૧. મુક્તાં હિંદિયગેઝ્ઞા પોગ્ગલદ્રવ્યપ્પના અણેણવિધા :

દ્રવ્યાણમમુક્તાણં ગુણા અમુક્તા મુણેદઘ્વા ॥ ૧૩૯ ॥ — પ્રવચનસાર

વ્યાખ્યા:—આના પહેલાં (૧-૪) જીવ-અજીવની દૃષ્ટિએ દ્રવ્યોનાં છ ભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે-એક જીવ અને પાંચ ધર્મોદિ અજીવ. અહીં મૂર્ત-અમૂર્ત-શુણ્યથી સંકિત હોવાની અપેક્ષાએ દ્રવ્યના બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે-એક મૂર્તિક, બીજો અમૂર્તિક, જેમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ અને જીવ એ પાંચ તો અમૂર્તિક દ્રવ્યની કોટિમાં આવે છે અને એક માત્ર પુદ્ગલ મૂર્તિક દ્રવ્ય ઠરે છે. કહ્યું પણ છે. ‘મૂર્તિમન્તોઽવ પુદ્ગલાઃ’ (૩)-આ છ દ્રવ્યોમાં કેવળ પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ મૂર્તિક છે; કારણ કે તે મૂર્તિના લક્ષણ રૂપ (વર્ણ), ગંધ, રસ, અને સ્પર્શની વ્યવસ્થા પોતામાં ટકાવે છે. અને આ ચાર મૂળ-શુણ્ય જ, જેના ઉત્તર-શુણ્ય વીસ થાય છે, તે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે-અદ્ય. તાક, જીવ અને આમટી (સ્પર્શન) ની ઇન્દ્રિયોના વિષય છે; ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય શુણ્યને જ અહીં ‘મૂર્ત’ અને જ્ઞાનદર્શનાદિ અતીન્દ્રિય-શુણ્યને ‘અમૂર્ત’ કહેવામાં આવ્યા છે.

આ પદ્યમાં અતીન્દ્રિયને ‘અમૂર્ત’ બતાવ્યા છે અને ગત ૧૦ માં પદ્યમાં પરમાણુને પણ અતીન્દ્રિય કહ્યો છે; તો પછી પુદ્ગલ-પરમાણુ પણ અમૂર્ત ઠરે છે. પરંતુ પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્તિક હોય છે. તેથી પરમાણુ પણ મૂર્તિક હોવો જોઈએ તેથી પરમાણુને અતીન્દ્રિય અને અમૂર્ત કહેવામાં વિરોધ આવતો લાગે છે. જો એમ કહેવામાં આવે તો એક અપેક્ષાએ બરાબર છે; કેમ કે વાસ્તવમાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્તિક જ હોય છે-બલે તે પોતાની કાંઈ સૂક્ષ્મ કે સૂક્ષ્મતર અવસ્થામાં તે ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય ન હોય. પરંતુ ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય ન હોવાથી જ જો પુદ્ગલ પરમાણુને અતીન્દ્રિય માનવામાં આવે તો હવેના પરમાણુના સ્વરૂપ જે કામોજ-વર્ણણાઓ છે તે પણ ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય ન હોવાથી અતીન્દ્રિય તથા અમૂર્તિક ઠરશે અને તેથી પુદ્ગલનો એક અવિભાગી પરમાણુ જ નહીં બલકે વર્ણણાઓના રૂપમાં સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ-સ્વરૂપ પણ અમૂર્તિક ઠરશે. અમૂર્તિક સિદ્ધ થતાં તેમનામાં સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણના અભાવ માનવો પડશે. અને આ પુદ્ગલ-શુણ્યનો અભાવ થતાં પુદ્ગલ દ્રવ્યના જ અભાવનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. તેથી પરમાણુને અતીન્દ્રિય અને અતીન્દ્રિયને અમૂર્તિક કહેવું તે અવગણ્ય નબળી દૃષ્ટિએ કથન છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ નહિ. ફેટલાય સૂક્ષ્મ પદાર્થો એવા છે જે સ્વનામથી ના ઇન્દ્રિયગોચર નથી પરંતુ ચંત્રોની સહાયથી ઇન્દ્રિય-ગોચર થઈ વલય છે, આજ કાલ એવા શક્તિશાળી ચંત્રો તૈયાર થઈ ગયા છે જે એક સૂક્ષ્મ વસ્તુને હવેના અહીં નેહી કદીને બતાવી શકે છે. આવી સ્થિતિમાં પરમાણુ પણ ચંત્રની સહાયથી નોટો દેખાઈ શકે છે. પરંતુ જો તેવી શક્તિશાળી આંખ હોય તેનાથી સ્વતંત્રતાપૂર્વક તે દેખાઈ શકેના નથી. તેથી જ તે અતીન્દ્રિય હોવા છતાં પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ મૂર્તિક છે. સર.

ક્યું પુદ્ગલ કોની સાથે કર્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

‘કર્મ વેદ્યમાનસ્ય ભાવાઃ સન્તિ શુભાશુભાઃ ।

કર્મભાવં પ્રપચન્તે સંસક્તાસ્તેષુ પુદ્ગલાઃ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—(કર્મ) કર્મ-ફળને (વેદ્યમાનસ્ય) ભોગવતા જીવને (શુભાશુભાઃ) શુભ કે અશુભ (ભાવાઃ) ભાવો (સન્તિ) થાય છે. (તેષુ) તે ભાવો થતાં (સંસક્તાઃ પુદ્ગલાઃ) સંબંધિત-આસ્રવેલા પુદ્ગલો (કર્મભાવં) કર્મભાવને (પ્રપચન્તે) પ્રાપ્ત થાય છે-જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મરૂપ પરિણમે છે.

વ્યાખ્યાઃ—ગત ૨૦ માં પદ્ય અનુસાર જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય લોકમાં ઠાંસોઠાંસ ભરેલાં છે તે કોઈ જીવની સાથે કર્મભાવને ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે તે જ વિષયના સિદ્ધાંતનું આ પદ્યમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે-લખ્યું છે કે જ્યારે કોઈ જીવ ઉદયમાં આવેલ કર્મને ભોગવે છે ત્યારે તેના ભાવ (મન-વચન-કાયરૂપ યોગોનું પરિણમન) શુભ કે અશુભરૂપ થાય અને તે ભાવો અથવા પરિણામો સાથે સંબંધ પામેલ પુદ્ગલ (સ્વતઃ) કર્મભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે-તેમને કર્મરૂપે પરિણમાવવાની બીજી કોઈ પ્રક્રિયા નથી, તત્કાલીન યોગોનું શુભ-અશુભ પરિણમન જ તે સંસક્ત પુદ્ગલોને શુભાશુભ કર્મરૂપે પરિણમાવી દે છે. ૨૨

યોગ-દ્વારા આવેલ પુદ્ગલોના કર્મરૂપ પરિણમનમાં હેતુ.

યોગેન યે સમાયાન્તિ શસ્તાશસ્તેન પુદ્ગલાઃ ।

તેષ્ટકર્મત્વમિચ્છન્તિ કપાય-પરિણામતઃ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—(શસ્તાશસ્તેન યોગેન) પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત યોગથી-મન-વચન-કાયની શુભ કે અશુભ પ્રવૃત્તિથી-(યે પુદ્ગલાઃ) જે પુદ્ગલો (સમાયાન્તિ) આત્મામાં પ્રવેશ પામે છે (તે) તે (કપાય-પરિણામતઃ) કપાય પરિણામને કારણે (અષ્ટ કર્મત્વમિચ્છન્તિ) આઠ કર્મરૂપે પરિણમે છે.-જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોનું રૂપ ધારણ કરે છે.

૧. અત્તા કુણદિ સહાર્થં તત્થ ગદા પોગ્ગલા સભાવેહિ ।

ગચ્છન્તિ કમ્મભાવં અણ્ણોણ્ણાગાહમચગાઢા ॥ ૬૫ ॥—પંચાસ્તિ.

૨. આ સંશત્તાસ્તેષુ.

વ્યાખ્યા:—પાછળના પદમાં જે પુણ્યલોનું કર્મભાવને પ્રાપ્ત થવાનું લખ્યું છે તે મન-વચન-કાયરૂપ યોગોના શુભાશુભ પરિણમન-દ્વારે આત્મામાં પ્રવેશેલા પુણ્યલો કપાય-ભાવને કારણે આઠ કર્મોરૂપે પરિણમે છે.—કર્મસામાન્યમાંથી કર્મવિશેષ બની જાય છે. અહીં ‘કપાય-પરિણામતઃ’ તે પદ હેતુરૂપે યોજેલું છે, જેનો આશય છે ‘કપાયરૂપ પરિણમનનું’ નિમિત્ત પામીને અષ્ટકર્મરૂપ થવું. ‘જ્યાંસુધી કપાય-પરિણામ થતા નથી ત્યાં સુધી બધાંય કર્મ સ્થિતિ અને અનુભાગ રહિત હોય છે અને તેથી કાંઈ પણ ક્ષણ દેવામાં સમર્થ હોતાં નથી—જેવી રીતે જે સમયે આવે તેવી રીતે તેજ સમયે નીકળી જાય. તેથી ‘કપાય પરિણામતઃ’ આ પદ અહીં પોતાનું ખાસ મહત્ત્વ રાખે છે. ૨૩

આઠ કર્મોનાં નામ

જ્ઞાનદૃષ્ટ્યાવૃત્તી વેદ્યં મોહનીયાયુપી વિદુઃ ।

નામ ગોત્રાન્તરાયૌ ચ કર્માણ્યપ્લંટિ સૂર્યઃ ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થ:—(જ્ઞાનદૃષ્ટ્યાવૃત્તી) જ્ઞાતાવરણ, દર્શનાવરણ, (વેદ્યં) વેદનીય. (મોહ-નીયાયુપી) મોહનીય, આયુ, (નામ ગોત્રાન્તરાયૌ ચ) નામ, જાત્ર અને અંતરાય (અટ્ટ હિતિ) આ આઠને (કર્માણિ સૂર્યઃ વિદુઃ) આચાર્યો (દ્રવ્ય-) કર્મ કહે છે.

વ્યાખ્યા:—પૂર્વ-પદમાં આત્મામાં પ્રવેશેલા પુણ્યલોની જે આઠ કર્મરૂપ પરિણમ-વાની વાત કહેવામાં આવી છે તેમનાં આ પદમાં નામ સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. પુણ્યલાભક હોવાથી આ આડેય દ્રવ્યકર્મ છે. આ કર્મોમાં પોત-પોતાના નામને મહત્ત્વના કાર્ય કરવાની શક્તિ હોય છે. જેને ‘પ્રકૃતિ’ કહે છે અને તેથી આ આઠ મૂળકર્મ પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. જેમના ઉત્તરોત્તર ભેદ ૧૪૮ છે. આ કર્મ પ્રકૃતિઓનું વિશેષ વર્ણન પદ્યમાંલાગમ, જોગમટસાર, ઇન્દ્રમયરિ, પંચસંગ્રહ આદિ કર્મ સાગિત્ત્વવિષયક ગ્રંથોમાંથી બહુ જોવાય છે. ૨૪.

વ્યાખ્યા:—ચેતનાત્મક જીવને પોતાના ઉપાદાનથી કર્મોનો અને અચેતનાત્મક કર્મને પોતાના ઉપાદાનથી જીવનો કર્તા માનતાં જે દોષોની આપત્તિ પાછલા જે પદોમાં જતાવવામાં આવી છે તેમાંથી પાછો એક મોટો દોષ બીજો ઉત્પન્ન થાય છે જે કોઈ પણ રીતે ટાળી શકાતો નથી અને તે આ પદ્યમાં જતાવ્યો છે. તે મહાન દોષ છે ચેતન-અચેતન-દ્રવ્ય-વિશેષનો અર્થાત્ કોઈ દ્રવ્ય ચેતન અને કોઈ અચેતન, એ ભેદ પછી કોઈ પણ રીતે જાની નહિ શકે. બધાને ચેતન અને બધાને અચેતન પણ કહી શકીએ નહિ; કારણ કે કોઈ પણ વિધિ અથવા નિષેધ પ્રતિપક્ષી વિના હોતો નથી. વિધિનો નિષેધ સાથે અને નિષેધનો વિધિ સાથે અવિનાશાય-સંબંધ છે. કે જે સ્વામી સમંતભદ્રના નીચેના વાક્યોથી જાણી શકાય છે:—

અસ્તિત્વં પ્રતિપેધ્યેનાવિનાભાવ્યેકધર્મિણિ ।

વિશેષણત્વાત્સાધર્મ્યં યથા ભેદવિવક્ષયા ॥ ૧૭ ॥

નાસ્તિત્વંપ્રતિપેધ્યેનાવિનાભાવ્યેકધર્મિણિ ।

વિશેષણત્વાદ્વૈધર્મ્યં યથા ભેદવિવક્ષયા ॥ ૧૮ ॥

—આત્મમીમાંસા. ૩૦

પુદ્ગલોને કર્મરૂપ અને જીવોને સરાગરૂપ પરિણામના હેતુ.

‘સરાગં જીવમાશ્રિત્ય કર્મત્વં યાન્તિ પુદ્ગલાઃ ।

કર્માણ્યાશ્રિત્ય જીવોઽપિ સરાગત્વં પ્રપદ્યતે ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(સરાગં) સરાગી (જીવમ્) જીવનો (આશ્રિત્ય) આશ્રય-નિમિત્ત પામીને (પુદ્ગલાઃ) પુદ્ગલો (કર્મત્વં) કર્મપણું (યાન્તિ) પામે છે. અને (કર્માણિ) કર્મોનો (આશ્રિત્ય) આશ્રય-નિમિત્ત પામીને (જીવોઽપિ) જીવ પણ (સરાગત્વં) સરાગ-ભાવને (પ્રપદ્યતે) પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં જીવ અને પુદ્ગલની એકબીજાના નિમિત્તો થતા પરિણામનની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. અને તે એ છે કે જીવના સરાગરૂપ પરિણામનું નિમિત્ત પામીને પુદ્ગલ જ્ઞાનાવરણાદિ-કર્મરૂપ પરિણામે છે અને પોતાપોતાના કર્મોના ઉદયનું નિમિત્ત પામી-

૧. જીવપરિણામહેતુ કમ્મત્તં પુગ્ગલા પરિણમંતિ ।

પુગ્ગલકમ્મણિમિત્તં તદેવ જીવો વિ પરિણમદ્ ॥ ૮૦ ॥—સમયસાર

ને જીવ રાગદ્વેષાદિરૂપ પરિણમે છે. પરંતુ જ્યાં જીવોને કર્મોના ઉદયવશ રાગ-દ્વેષાદિરૂપ અવશ્ય પરિણમવું પડે એમ નથી; કેટલાક જીવ એવા પણ હોય છે, જે કર્મોનો ઉદય આવતાં સમતાભાવ ધારણ કરે છે-કર્મજનિત પદાર્થોમાં રાગ-દ્વેષાદિરૂપ પરિણમતા નથી અથવા મોહનીય-કર્મનો અભાવ થઈ જતાં રાગ-દ્વેષાદિરૂપ પરિણમવાની જેમતામાં યોગ્યતા જ નથી રહેતી-એવા જીવોના નિમિત્તે પુદ્ગલ કર્મરૂપ પરિણમતાં તથા અથવા એમ કહો કે તે જીવોને કર્મોનો ઉદય આવવા છતાં, તથા કેટલાક ઔદયિક ભાવો થવા છતાં પણ તથા કર્મોનો જાંઘ થતો નથી. જે એમ ન માનવામાં આવે તો જાંઘની પરંપરા કદી સમાપ્ત થઈ શકતી નથી અને કદીય સુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ; કારણ કે મોહનીય કર્મોનો અભાવ થઈ જવા છતાં પણ અર્ધ-તોને-ભગવંતોને કોઈ ઈચ્છા તથા પ્રયત્ન વિના તે પ્રકારની યોગ્યતાના સ્ફલાવથી યથાસમય ઉદય-એસવું, વિહાર કરવો અને ધર્મોપદેશ આપવો-જેવી ક્રિયાઓ તો નિયમિતરૂપે સ્વાભાવથી એવી જ રીતે થાય છે જેવી રીતે મેઘાકાર-પરિણમેલા પુદ્ગલોનું ચાલવું, અટકવું, ગરજવું અને પાણી વરસાવવું આદિ ક્રિયાઓ કોઈ પુરુષના પ્રયત્ન વિના સ્વતઃ થતી જોવામાં આવે છે. પરંતુ નેનાથી મોહના ઉદયપર્યંત ન હોવાને કારણે ક્રિયાના દ્રવ્ય રૂપે તથા કર્મનું કોઈ જાંઘન થતું નથી. અર્ધ-તોની આ ક્રિયા-ઔદયિકી છે; કારણ કે અર્ધ-તપદ મહાનપુણ્યના કલ્પવૃક્ષસમ ‘તીર્થ’કર પ્રદૂતિ’ નામના નામકર્મના ઉદયથી થાય છે. સાધ્યાસાધ્ય મોહનીય કર્મોનો અભાવ થઈ જવાથી આ ક્રિયાઓ ક્ષાયિકી પણ છે અને તેથી શુદ્ધચેતનામાં કોઈ વિકાર ઉત્પન્ન કરતી નથી; જે પ્રવચનસારની નીચેની ગયાઓમાં પ્રગટ છે:—

ઠાણ-ણિસેજ્જ-વિહારા ધમ્મવદેસો વિ ણિયદયો તેમિ ।

અરહંતાણં કાલે માયાચારોવ્વ દર્શીણં ॥ ૪૪ ॥

પુણ્ણફલા અરહંતા તેસિં કિરિયા પુણો વિ ઓદ્દયા ।

મોહાદીદિં વિગ્ઢિયા તમ્મા સા સ્વાદિગિં તિ મદા ॥ ૪૫ ॥

કર્મકૃત ભાવનું કર્તૃત્વ અને જીવનું અકર્તૃત્વ.

‘કર્મ ચંતુલ્લેખં ભાષો જીવઃ કર્તા તદા કયમ્ ।

ન વિન્નિત્તુ લુલ્લેખં જીવો દિત્વા ભાવં નિજં પમ્મ ॥ ૩૧ ॥

૧. ભાષો જાદિ ધમ્મવદેસો હતા ધમ્મમ્મ જોદિ વિધિ સ્વતા ।

જા વુણ્ણદિ હમ્મા વિન્નિત્તિ વિ મુલ્લા હમ્મણં સ્વત ભાવં ॥ ૩૧ ॥ —

શબ્દાર્થ:—(ભાવ:) (રાગાદિ) ભાવ (જેન) જો (કર્મ) કર્મનો (કુરુને) કર્તા છે—કર્મસમૂહનો નિર્માતા છે—એમ માનવામાં આવે તો પછી (જીવ:) જીવ (કર્તા) કર્મોનો કર્તા (કથમ) કેવી રીતે થઈ શકે?—થઈ શકે નહિ. (જીવો) જીવ તો (નિજં માવં હિત્વા) પોતાના (જ્ઞાનાદિ રૂપ) નિજ-ભાવને છોડીને (કિંચિત્ત પરં) અન્ય કાંઈ પણ (ન કુરુને) કરતો નથી—રાગાદિ જીવના નિજભાવ ન હોતાં પરના નિમિત્તે થનાર પરભાવ છે, તેથી વાસ્તવમાં તેમનો કર્તા નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં ચોક્કસેલ ‘ભાવ:’ પદ રાગાદિરૂપ ત્રિભાવભાવનું વાચક-સ્વભાવનું નહિ. પાછળના પદમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે રાગાદિરૂપ પરિણુમેલ જીવનો આશ્રય-નિમિત્ત પામીને પુદ્ગલ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ પરિણુમે છે તેથી એ સ્પષ્ટ દ્વિતિ થાય છે કે જીવ રાગાદિરૂપ ન પરિણુમે તો કર્મ ઉત્પન્ન થતા નથી. આવી સ્થિતિમાં જીવનો રાગાદિભાવ જે પરના સંપર્કથી ઉત્પન્ન થયેલ કર્મકૃત વિભાવ-ભાવ છે, તે દ્રવ્ય-કર્મનો કર્તા ઠયો; તો જીવને દ્રવ્યકર્મનો કર્તા કેવી રીતે કહી શકાય? કહી શકાય નહિ. તેવી જ રીતે જેમ અગ્નિથી તપેલ ઘીએ જે બાળવાનું કામ કર્યું તે વાસ્તવમાં ઘીનું કામ કહી શકાતું નથી, ઘીમાં પ્રવેશેલી અગ્નિનું કામ છે. અને તેથી અહીં એ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે વાસ્તવમાં જીવ પોતાના જ્ઞાન-દર્શનાદિ ચૈતન્યભાવ સિવાય બીજું કાંઈ પણ કરતો નથી. એક કવિના શબ્દોમાં ‘એ બીમાર દિલની બધી લીલા હતી, હું નહોતો.’ સંસારી જીવોની સાથે રાગાદિની જે બીમારી લાગેલી છે તે જ તેમની પાસે બધાં કર્મ કરાવે છે. ૩૨.

કર્મથી ભાવ અને ભાવથી કર્મ આ રીતે એક બીજાનું કર્તૃત્વ.

‘કર્મતો જાયતે ભાવો’ ભાવત: કર્મ સર્વદા ।

इत्थं कर्तृत्वमन्योन्यं द्रष्टव्यं भाव-कर्मणोः ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(કર્મતો) કર્મના નિમિત્તે (સર્વદા) સદા (ભાવો) રાગાદિભાવ અને (ભાવત:) રાગાદિ ભાવના નિમિત્તે સદા (કર્મ) કર્મ સમૂહ (જાયતે) ઉત્પન્ન થાય છે. (इत्थं) આ રીતે (भाव-कर्मणोः) રાગાદિ ભાવો અને કર્મોનું (अन्योन्यं) પરસ્પર એકબીજાનું (कर्तृत्वं) કર્તાપણું (द्रष्टव्यं) નાજીવું જોઈએ.

૧. ભાવો કમ્મ નિમિત્તો કમ્મં પુણ ભાવકારણં હવદિ ।

णदु तेमिं मलु कत्ता ण विणा भूदा दु कत्तारं ॥ ૬૦ ॥—પંચાસ્તિ.

વ્યાખ્યા:—પાછલા ૨૮, ૨૯, ૩૦ માં પદોમાં એ સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યું છે કે જીવ પોતાના ઉપાદાનથી કર્મને અને કર્મ પોતાના ઉપાદાનથી જીવને કર્તા નથી, કર્તા માનતાં બહુ મોટો દુસ્તર દોષ ઉત્પન્ન થાય છે—તો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક રૂપે કર્તા-કર્મની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થાય તે આ પદમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે અને તે એ છે કે દ્રવ્ય-કર્મથી-કર્મના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને-જીવના સગાદિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે-જીવન્ય કે ચેતનભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી-અને જીવના સગાદિભાવથી (નિમિત્તથી) કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે-પુદ્ગલ કર્મરૂપ પરિણમે છે-તરિક્કે કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે ભાવ અને કર્મનું સદા એક-બીજા પ્રત્યે નૈમિત્તિક રૂપે કર્તાપણું છે. જીવ-પુદ્ગલ દ્રવ્યોમાં પરસ્પર એક બીજાનું કોઈ કર્તાપણું નથી-જીવથી પુદ્ગલ કે પુદ્ગલથી જીવ કરી ઉત્પન્ન થતો નથી. ૩૩.

કોષાદિકૃત કર્મને જીવકૃત કેવી રીતે કરેવામાં આવે છે.

કૌપાદિભિઃ કૃતં કર્મ જીવેન કૃતમુચ્યતે ।

પદાતિભિર્જિતં યુદ્ધં જિતં ભૂપતિના યથા ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:—(યથા) જેમ (પદાતિભિર્જિતં) યોદ્ધાઓ વડે વિજયિતું (યુદ્ધ) યુદ્ધ (ભૂપતિના) રાજાએ જીત્યું એમ કરેવામાં આવે છે. તેમ (કૌપાદિભિઃ) કોષાદિ-કૃપાય બાવોદ્ધારા (કૃતં કર્મ) કરાયેલું કર્મ (જીવેન કૃતં) જીવે મૂળે જેમ (ઉચ્યતે) કરેવાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે કર્તા સગાદિભાવ છે તો જીવને કર્તા કેમ કરેવામાં આવે છે : આ પ્રશ્નનું જાણી એક દાષાંતદ્વારા અમાધાન કરવામાં આવ્યું છે જે સ્વયં સ્પષ્ટ છે. નિઃશયથી તો સંશયમાં લગતાર યોદ્ધાઓ દ્વારા જ યુદ્ધ કરવામાં અને જીવવામાં આવે છે; પરંતુ વ્યવહારમાં રાજાદ્વારા તે કરવામાં અને જીવવામાં આવ્યું જેમ કરેવાય છે તેમ નિઃશયથી કોષાદિ દ્વારા ભૂપતિ યત્નાદે દાર્દ પદ-સાત્ત્વવસ્તુતિ કર્મબોધ પદ-અવસ્થાઓ જીવદ્વારા કરાયું એમ કરેવામાં આવે છે; કે જે સમસ્યસારની નીચેની શબ્દાર્થ પદ-બાધાય છે:—

જોષેદિ વદે હૃદે માત્સ વદે તિ વેપદે તોનો ।

તહ ચવાત્તેણ વદે પાણાવગ્ણાદિ જોષેણ ॥ ૩૫ ॥

પરિણામ છે. તેથી જ નિશ્ચયનયદ્વારા દેહ અને જીવને એક દ્રાવ્યમાં આવતા નથી; બન્નેને એક કહેનાર વ્યવહારનય છે; કે જે સમયસારની નીચેની ગાથાથી જાણી શકાય છે -

વવહારણઓ માસદિ જીવો દેહો ય હવદિ સ્વલુ ફક્તો ।

જદુ ણિચ્છયસ્સ જીવો દેહો ય કદાવિ ઇકદ્ધા ॥ ૨૭ ॥

તેથી જે કેવળ વ્યવહારનયાવલંબી છે તેઓ જ શરીર અને જીવને એક માને છે, તેમને જ અહીં વિમોહિત-મિથ્યાદષ્ટિ કહેવામાં આવ્યા છે અને જેમના માટે ‘ચિવંક વિજ્ઞારદ’ નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેઓ નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્ને નયોતું સ્વરૂપ સમ્યક્ જાણનાર ભેદ-વિજ્ઞાની છે અને તેથી તેઓ શરીર અને જીવને સર્વથા એક કહેતા નથી-નયદષ્ટિની અપેક્ષાએ કથંચિત્ એક અને કથંચિત્ અનેક (ભિન્ન) રૂપે બન્નેનું પ્રતિ-પાદન કરે છે સર્વથા ભિન્ન કહેવું પણ તેમના દ્વારા બનતું નથી, તેનાથી નિશ્ચયનયની એકા-ન્તનો દોષ આવે છે. ૩૮.

પ્રમત્તાદિ-ગુણસ્થાનોને વન્દન કરવાને ચેતન મુનિને વન્દન થતું નથી.

પ્રમત્તાદિગુણસ્થાનવન્દના યા વિધીયતે ।

ન તયા વન્દિતા સન્તિ મુનયસ્ચેતનાત્મકાઃ ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યા) જે (પ્રમત્તાદિગુણસ્થાનવન્દના) પ્રમત્તાદિ ગુણસ્થાનોની વંદના (વિધીયતે) કરવામાં આવે છે (તયા) તે વંદનાથી (ચેતનાત્મકાઃ) ચેતનાત્મક (મુનયઃ) મુનિઓ (ન વન્દિતા સન્તિ) વંદિત થતા નથી-કેવળ દેહની વંદના થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—પાછલા ત્રણ પદ્યોમાં તેર ગુણસ્થાનોને પૌદ્ગલિક બતાવ્યાં છે અને એમ નિર્દિષ્ટ કર્યું છે કે તે નિશ્ચય-દષ્ટિ એ જીવરૂપ નથી; તો પછી એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે પ્રમત્ત નામના છઠા ગુણસ્થાનથી લગ્નને સંયોગ-કેવળી નામના ૧૩ મા ગુણસ્થાનો સુધી, આઠ ગુણસ્થાનોની જે વંદના દેહની સ્તુતિ-રૂપે કરવામાં આવે છે તેના દ્વારા તે ગુણસ્થાન વર્તી મુનિ વંદિત થાય છે કે નહિ ? જે વંદિત થાય છે તો દેહ અને જીવ બન્ને એક ઠરે છે અને જે વન્દિત નથી થતા તો વન્દના મિથ્યા અને નકામી ઠરે છે. ૨ પ્રથમ વિકલ્પ

૧. જેવય જીવદ્દાણા ણ ગુણદ્દાણા ય અસ્થિ જીવસ્સ ।

જેણ હુ પદે સવ્વે પુગ્ગલદ્વવસ્સ પરિણામા ॥ ૫૬ ॥—સમયસાર

૨. જદિ જીવો ણ સરીરં તિત્થયરાયરિય સંથુદી ચેવ ।

સવ્વા વિ હવદિ મિચ્છા તેણ હુ આદા હવદિ દેહો ॥ ૨૬ ॥—સમયસાર

સમાધાન આ પદ્યમાં અને બીજા વિકલ્પનું સમાધાન ઉત્તરવર્તી પદ્યમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ પદ્યમાં બતાવ્યું છે કે તે વંદનાથી તે શુભસ્થાનવર્તી ચેતનાત્મક મુનિ વાસ્તવમાં વંદિત થતા નથી. આવી વંદનાનું એક રૂપ સમયસાર-કળાશમાં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે આ રીતે આપ્યું છે—

કાન્ત્યૈવ સ્તવયન્તિ ચે દશદિશો ધામ્ના નિરુધ્નન્તિ ચે ।
ધામોદામમહસ્વિનાં જનમનો મુષ્ણન્તિ રૂપેણ ચે ।
દિવ્યેન ધ્વનિના મુગ્ધં શ્રવણયોઃ સાધ્વાત્કરન્તોઽમૃતં
વન્ધ્યામ્તેઽષ્ટસહસ્રલક્ષણધર્મસ્તીર્થેન્ધ્રગઃ સૂર્યઃ ॥ ૨૪ ॥

આમાં બતાવ્યું છે—‘જે પોતાની ક્રાન્તિથી દશે દિશાઓમાં વ્યાપીને તેમને ક્રાન્તિ-માન બતાવે છે, પોતાના તેજથી મહાતેજસ્વી સૂર્યને પણ પરાસ્ત કરે છે, પોતાના રૂપથી લોકોનાં મન હરે છે, પોતાની દિવ્યધ્વનિથી સાંભળનારના કાનમાં સાધ્વાત્ મુખામૃતની વર્ષા કરે છે અને એક હબ્બર આઠ લક્ષણના ધારક છે. તે તીર્થેન્ધ્ર-આચાર્ય વંદનિય છે.

અહીં વંદના દેહની સ્તુતિરૂપે છે. આવી સ્તુતિ અંબધમાં શ્રી કૃદકૃદાચાર્યે સમય-સારમાં લખ્યું છે કે આ રીતે જીવથી ભિન્ન પુદ્ગલાત્મક શરીરની સ્તુતિ કરીને મુનિ જેમ માને છે કે મેં કેવળી ભગવાનની સ્તુતિ-વંદના કરી તો તે વ્યવધારનયની દૃષ્ટિએ તે નિઃશ્રયનયની દૃષ્ટિએ એ કથન બરાબર નથી; કારણ કે શરીરના જે શુભ છે તે કેવળીના શુભોની સ્તુતિ કરે છે તે જ વાસ્તવમાં કેવળીની સ્તુતિ કરે છે—

ણમણં જીવાદો દેહં પુગ્ગલમયં ધુણિતુ મુણી ।
મણદિ હુ સંધુદો વંદિદો મણ કેવલીમયવં ॥ ૨૮ ॥
તં ણિચ્છયે ણ જુજ્જવિ ણ સરીગુણાદિ હોંતિ કેવલિણો
કેવલિગુણો ધુણદિ જો સો તથં કેવલિ ધુણદિ ॥ ૨૯ ॥

વંદનાની ઉપયોગિતા.

પરં શુભાપયોગાય જાયમાતા શરીરિણામ્ ।
દદાતિ વિવિધં પુણ્યં સંસારસુખકારણમ્ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થ:—પરંતુ તે વંદના (પરં શુભોપયોગમ) ઉત્કૃષ્ટ શુભોપયોગ માટે (જ્ઞાય-માના) નિમિત્તભૂત થતી (શરીરિણામ) પ્રાણિઓને ચિત્તિષં મુખ્યં) જુદા જુદા પ્રકારનું પરમપુણ્ય (દદાતિ) આપે છે, (સંસાર સુખકામ્યમ) જે ઊંચા પ્રકારના સંસાર-સુખોનું કારણ થાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે શુભસ્થાનોની વંદનાનો પાછલા પદમાં ઉદ્દેશ્ય છે તે પદ નં ૩૬, ૩૭ પ્રમાણે પૌદ્ગલિક હોવા છતાં પણ અને તેમની તે વંદનાથી જ્ઞાનાત્મક મુનિ વંદિત ન થવા છતાં પણ તે દેહધારીઓને તે પુણ્ય ઉપાર્જનમાં એક બાદ મોટું નિમિત્ત કારણ થાય છે કે જે સંસારી જીવોને ઊંચા દરજ્જાનું સુખ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને તેથી નિરર્થક કાંઈ શકાતી નથી. તેથી આ વિષયમાં-વંદનાની ઉપયોગિતા સંખ્યા-શંકા કરવાની જરૂર નથી.

વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ, કે જે સમયસાર ની પ્રવૃત્તિ ગાથા ૨૭ અનુસાર શરીર અને જીવને એકરૂપે ગ્રહણ કરે છે, ઉક્ત વંદનાથી ચેતનાત્મક મુનિ વંદિત થાય છે અને તે વંદના વંદન કરનારના શુભોપયોગના નિમિત્તભૂત હોઇને તેને જુદા જુદા પ્રકારના સંસાર-સુખોના કારણરૂપ પુણ્ય આપે છે. આવી સ્થિતિમાં એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે વ્યવહારનયાશ્રિત વંદના સર્વથા મિથ્યા તથા વ્યર્થ નથી હોતી. ૪૦.

અચેતન દેહની સ્તુતિ થતાં ચેતનાત્માની સ્તુતિ નથી થતી.

નાચેતને સ્તુતે દેહે સ્તુતોઽસ્તિ જ્ઞાનલક્ષણ: ।

न केशे वर्णिते नूनं सायकस्यास्ति वर्णना ॥ ४१ ॥

શબ્દાર્થ:—(અચેતને સ્તુતે દેહે) અચેતન શરીરની સ્તુતિ થતાં (જ્ઞાનલક્ષણ: સ્તુતોઽસ્તિ ન) જ્ઞાન-લક્ષણ વાળા આત્માની સ્તુતિ થતી નથી. (ખરાબર છે) (નૂનં કોશે વર્ણિતે) ખરેખર મ્યાનનું વર્ણન થતાં (તે વર્ણનથી) (સાયકસ્યાસ્તિ વર્ણના ન) મ્યાનની અંદર રહેનારી તલવારનું વર્ણન થઈ શકતું નથી.

વ્યાખ્યા:—પ્રમત્તાદિ શુભસ્થાનવર્તીઓની અચેતન દેહના રૂપમાં જે વંદના-સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તેનાથી જ્ઞાનાત્મક મુનિનું વંદન-સ્તવન થતું નથી એ વાત તો ૩૬ માં પદમાં કહેવામાં આવી હતી, એનેજ અહીં એક સુંદર દૃષ્ટાંતદ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. તે છે મ્યાન અને તલવારનું દૃષ્ટાંત. મ્યાન લોહાનું કે અન્ય ધાતુનું છે, તેના ઉપર સોના ચાંદીની અમુક ચિત્રકારી છે અથવા મખમલ આદિ ચઢાવેલ છે. અને તેના ઉપર સુંદર સોનેરી-રૂપેરી કામ થયેલું છે અને મૂઠું અમુક આકારની ખૂબજ ચિત્તાકર્ષક છે, આ

બધું ચ્યાનતું વર્ણન છે, આ વર્ણન સાથે તલવારના વર્ણનનો કોઈ સંબંધ નથી તેના શુભ, સ્વભાવ આદિનું કોઈ વર્ણન થતું નથી-તેથી જ રીતે અચેતન શરીરના રંગ-ભેરંગી વિવિધ રૂપનું વર્ણન થવા છતાં પણ તેની અંદર રહેનાર આત્માનું વર્ણન થતું નથી. અને તેથી દેહની સ્તુતિથી દેહધારીની સ્તુતિ બનતી નથી. આ જ વાત સમયસારમાં શ્રી કૃંદકૃંદાચાર્યે નગર અને રાગના દૃષ્ટાંત વડે વ્યક્ત કરી છે—લખ્યું છે કે ‘નગરનું વર્ણન થતાં જેમ રાગનું વર્ણન થઈ જતું નથી તેવી જ રીતે શરીર-શુભોની સ્તુતિ થતાં કેવળીનાં શુભોની સ્તુતિ થઈ જતી નથી.’ ૪૧.

વિભિન્નતાનો એક સિદ્ધાંત અને તેથી ચેતનની શરીરથી ભિન્નતા.

यत्र प्रतीयमानेऽपि न यो जातु प्रतीयते ।

स ततः सर्वथा भिन्नो रयाद् रूपमिव स्फुटम् ॥ ૪૨ ॥

કાચે પ્રતીયમાનેઽપિ ચેતનો ન પ્રતીયતે ।

યતસ્તતસ્તનો ભિન્નો ન ભિન્નો જ્ઞાનલક્ષણાત ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થ:—પરંતુ તે વંદના (પરં શુભોપયોગાય) ઉત્કૃષ્ટ શુભોપયોગ માટે (જ્ઞાન-માના) નિમિત્તભૂત થતી (શરીરિણામ્) પ્રાણિઓને વિવિધં પુણ્યં) જુદા જુદા પ્રકારનું પરમપુણ્ય (દદાતિ) આપે છે, (સંસાર સુખકારણમ) જે ઊંચા પ્રકારના સંસાર-સુખોનું કારણ થાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે શુણ્ણસ્થાનોની વંદનાનો પાછલા પદ્યમાં ઉદ્દેશ્ય છે તે પદ્ય નં ૩૬, ૩૭ પ્રમાણે પૌદ્ગલિક હોવા છતાં પણ અને તેમની તે વંદનાથી જ્ઞાનાત્મક મુનિ વંદિત ન થવા છતાં પણ તે દેહધારીઓને તે પુણ્ય ઉપાર્જનમાં એક બાહુ મોટું નિમિત્ત કારણ થાય છે કે જે સંસારી જીવોને ઊંચા દરજ્જાનું સુખ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને તેથી નિર્થક કહી શકાતી નથી. તેથી આ વિષયમાં—વંદનાની ઉપયોગિતા સંબંધે-શંકા કરવાની જરૂર નથી.

વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ, કે જે સમયસાર ની પૂર્વોક્ત ગાથા ૨૭ અનુસાર શરીર અને જીવને એકરૂપે ગ્રહણ કરે છે, ઉક્ત વંદનાથી ચેતનાત્મક મુનિ વંદિત થાય છે અને તે વંદના વંદન કરનારના શુભોપયોગના નિમિત્તભૂત હોઇને તેને જુદા જુદા પ્રકારના સંસાર-સુખોના કારણરૂપ પુણ્ય આપે છે. આવી સ્થિતિમાં એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે વ્યવહારન્યાશ્રિત વંદના સર્વથા મિથ્યા તથા વ્યર્થ નથી હોતી. ૪૦.

અચેતન દેહની સ્તુતિ થતાં ચેતનાત્માની સ્તુતિ નથી થતી.

નાચેતને સ્તુતે દેહે સ્તુતોઽસ્તિ જ્ઞાનલક્ષણ: ।

ન કોશે વર્ણિતે નૂનં સાયકસ્યાસ્તિ વર્ણના ॥ ૪૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(અચેતને સ્તુતે દેહે) અચેતન શરીરની સ્તુતિ થતાં (જ્ઞાનલક્ષણ: સ્તુતોઽસ્તિ ન) જ્ઞાન-લક્ષણ વાળા આત્માની સ્તુતિ થતી નથી. (બરાબર છે) (નૂનં કોશે વર્ણિતે) ખરેખર મ્યાનનું વર્ણન થતાં (તે વર્ણનથી) (સાયકસ્યાસ્તિ વર્ણના ન) મ્યાનની અંદર રહેનારી તલવારનું વર્ણન થઈ શકતું નથી.

વ્યાખ્યા:—પ્રમત્તાદિ શુણ્ણસ્થાનવર્તીઓની અચેતન દેહના રૂપમાં જે વંદના-સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તેનાથી જ્ઞાનાત્મક મુનિનું વંદન-સ્તવન થતું નથી એ વાત તો ૩૬ માં પદ્યમાં કહેવામાં આવી હતી, એનેજ અહીં એક સુંદર દૃષ્ટાંતદ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. તે છે મ્યાન અને તલવારનું દૃષ્ટાંત. મ્યાન લોહાનું કે અન્ય ધાતુનું છે, તેના ઉપર સોના ચાંદીની અમુક ચિત્રકારી છે અથવા મખમલ આદિ ચઢાવેલ છે. અને તેના ઉપર સુંદર સોનેરી-રૂપેરી કામ થયેલું છે અને મૂઠ અમુક આકારની ખૂબજ ચિત્તાકર્ષક છે, આ

બધું મ્યાનનું વર્ણન છે, આ વર્ણન સાથે તલવારના વર્ણનનો કાંઈ સંબંધ નથી તેના ગુણ, સ્વભાવ આદિનું કોઈ વર્ણન થતું નથી-તેથી જ રીતે અચેતન શરીરના રંગ-ભેરંગી વિવિધ રૂપનું વર્ણન થવા છતાં પણ તેની અંદર રહેનાર આત્માનું વર્ણન થતું નથી. અને તેથી દેહની સ્તુતિથી દેહધારીની સ્તુતિ બનતી નથી. આ જ વાત સમયસારમાં શ્રી કુંદકુંઢાચાર્યે નગર અને રાજનતા દ્વારે વડે વ્યક્ત કરી છે—લખ્યું છે કે ‘નગરનું વર્ણન થતાં જેમ રાજનું વર્ણન થઈ જતું નથી તેથી જ રીતે શરીર-ગુણોની સ્તુતિ થતાં કેવળીનાં ગુણોની સ્તુતિ થઈ જતી નથી.’ ૪૧.

વિભિન્નતાનો એક સિદ્ધાંત અને તેથી ચેતનની શરીરથી ભિન્નતા.

યત્ર પ્રતીયમાનેઽપિ ન યો જાનુ પ્રતીયતે ।

સ તતઃ સર્વથા મિત્રો રમાદ રૂપમિવ સ્ફુટમ્ ॥ ૪૨ ॥

કાયે પ્રતીયમાનેઽપિ ચેતનો ન પ્રતીયતે ।

યતસ્તતસ્તતો મિત્રો ન મિત્રં જ્ઞાતલક્ષણાત ॥ ૪૩ ॥

ઉત્પન્ન થાય છે. કર્મ પૌદ્ગલિક અને અચેતન છે તેથી આ વિધાર પણ પૌદ્ગલિક તથા અચેતન છે, અચેતન પૌદ્ગલિકથી અચેતન્ય પૌદ્ગલિકની જ ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે, ચેતન તથા અપૌદ્ગલિક આત્મ-દ્રવ્યની નહિ. ૪૬.

જીવ કદી કર્મરૂપ અને કર્મ કદી જીવરૂપ થતું નથી.

अनादावपि सम्बन्धे जीवस्य सह कर्मणा ।

न जीवो याति कर्मत्वं जीवत्वं कर्म वा स्फुटम् ॥ ४७ ॥

શબ્દાર્થ:— (જીવસ્ય સહ કર્મણા) જીવને કર્મની સાથે (અનાદાવપિ સમ્બન્ધે) અનાદિકાલીન સંબંધ હોવા છતાં પણ (ન જીવો કર્મત્વં યાતિ) ન તો કદી જીવ કર્મ-પણાને પ્રાપ્ત થાય છે- કર્મ અને અથવા કર્મરૂપ પરિણમે છે- અને (ના ન કર્મ જીવત્વં સ્ફુટમ્) ન કર્મ જીવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે- જીવ અને અથવા જીવરૂપ પરિણમે છે, એ સ્પષ્ટ છે.

વ્યાખ્યા:— કેટલીય વસ્તુઓ સંસારમાં એવી છે જે સંબંધના કારણે એક બીજા રૂપે પરિણમતી જોવામાં આવે છે. મોક્ષશાસ્ત્રમાં પણ ‘વન્ધેડધિકૌ પારિણમિકૌ ચ’ નામનું એક સૂત્ર છે, જેનો આશય છે બે ગુણ અધિક વસ્તુ બે હીનગુણ વસ્તુને પોતારૂપ કરી લે છે. પરંતુ આ બધા પુદ્ગલના સંબંધની વાત છે- એક દ્રવ્યના બીજા દ્રવ્ય સાથેના સંબંધની નહિ. જીવ અને પુદ્ગલ બન્ને અલગ-અલગ દ્રવ્ય છે અને જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય-કર્મ પૌદ્ગલિક હોય છે તેથી જ જીવ તથા કર્મનો અનાદિ સંબંધ હોવા છતાં પણ ન તો જીવ કદી કર્મરૂપ થાય છે અને ન કર્મ કદી જીવરૂપે પરિણમે છે- દ્રવ્યદષ્ટિએ બન્નેની સદા પોત-પોતાના સ્વભાવમાં વ્યવસ્થિતિ રહે છે. ૪૭.

આત્માને દ્રવ્ય કર્મનો કર્તા માનવામાં દોષાપત્તિ.

‘आत्मना कुरुते कर्म यद्यात्मा निश्चितं तदा ।

कथं तस्य फलं भुङ्क्ते स दत्ते कर्म वा कथम् ॥ ४८ ॥

૧. કર્મ કર્મ કર્મ કુન્નદિ જવિ સો અપ્પા કરેદિ અપ્પાણં ।

કિંથ તસ્ય ફલં ભુંજતિ અપ્પા કર્મં ચ દેદિ ફલં ॥ ૪૮ ॥ -પંચાસિત.

શબ્દાર્થ:— (યદિ) જો (નિશ્ચિતં) એ નિશ્ચયરૂપે માનવામાં આવે કે (આત્મા) આત્મા (આત્મના) આત્મા વડે પોતાના જ ઉપાદાનથી- (કર્મ કુર્મને) કર્મ કરે છે (તદ્વા) તો પછી (ન) તે (તસ્ય કલ્પે) તે કર્મનું દ્વિ (કર્મ મુદ્ધકને) કેવી રીતે ભોગવે છે ? અને (સ કર્મ) તે કર્મ (આત્માને) (કથમ વક્તે) દ્વિ કેવી રીતે આપે છે ?

વ્યાખ્યા:— જો પૂર્વ પદ્ય-વર્ણિત શ્રિદાંત વિરૂદ્ધ નિશ્ચિત રૂપે એમ માનવામાં આવે કે આત્મા પોતાના ઉપાદાનથી દ્રવ્યકર્મને કર્તા છે- સ્વયં જ જ્ઞાતાવસ્થાદિ દ્રવ્ય-કર્મ રૂપે પરિણમે છે- તો પછી એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે તે આત્મા તે કર્મદ્વિ કેવી રીતે ભોગવે છે અને તે કર્મ તે આત્માને દ્વિ કેવી રીતે આપે છે ? જો એક જ દોતાં દ્વિદાન અને દ્વિભોગની વાત બની શકતી નથી.

કર્માદ્યાદિથી ઉત્પન્ન ગુણ સર્વ અચેતન.

કર્મણોમુદયસંભવા ગુણાઃ શામિકાઃ ક્ષયશમોદ્ભવાન્ન ચે ।
ચિત્રશાસ્ત્રનિવહેન વર્ણિતાસ્તે ભવન્તિ નિશ્ચિત્તચિન્તનાઃ ॥૪૧॥

અન્યથા દ્રવ્યકર્મના ઉદયાદિનું નિમિત્ત પામીને ઉત્પન્ન થનાર આ આત્માના વિનાશ ભાવ છે- સ્વભાવભાવ તો એક માત્ર પારિણામિક ભાવ છે. જે અનાદિ-નિપન તથા નિરૂપાધિ હોય છે. ક્ષાયિકભાવ સ્વભાવની વ્યક્તિરૂપ હોવાથી અવિનાશી હોવા છતાં પણ સાદિ છે; કારણ કે કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી જ કર્મકૃત કહેવામાં આવે છે. ૪૯

અણ્વ તત્ત્વને યથાર્થ જાણ્યા વિના સ્વસ્વભાવોપસંગિય બનતી નથી.

અજીવતત્ત્વં ન વિદન્તિ સમ્યક્ યં જીવતત્ત્વાદ્વિધિના વિભક્તમ્ ।
ચારિત્રવન્તોઽપિ ન તે લભન્તે વિવિક્તમાત્માનમપાસ્તદોપમ્ ॥૫૦॥

શબ્દાર્થ:—(યે) જેઓ (અજીવતત્ત્વં) તે અણ્વતત્ત્વને, કે જે (જીવતત્ત્વાદ્વિધિના વિભક્તમ્) જીવતત્ત્વથી વિધિદ્વારા વિભક્ત છે, (સમ્યક્ ન વિદન્તિ) યથાર્થ રૂપે જાણતા નથી (તે) તેઓ (ચારિત્રવન્તોઽપિ) ચારિત્રવાન હોવા છતાં-સમ્યક્ ચારિત્રનું અનુદાન કરવા છતાં-પણ (વિવિક્તમાત્માનમ્) તે વિવિક્ત-શુદ્ધ અને નિર્મળ-આત્માને (ન લભન્તે) પ્રાપ્ત થતા નથી કે જે (અપાસ્તદોપમ્) દોષોથી રહિત છે.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં, અણ્વાધિકારનો ઉપસંહાર કરતાં, અણ્વતત્ત્વના યથાર્થ પરિજ્ઞાનનું મહત્ત્વ જણાવવામાં આવ્યું છે અને તે એ છે કે જ્યાંસુધી આ અણ્વતત્ત્વનું યથાર્થ પરિજ્ઞાન થતું નથી ત્યાંસુધી આત્માને પોતાના શુદ્ધરૂપની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, ભલે તે ગમે તેટલું તપશ્ચરણ કરે ! અહીં અણ્વ-તત્ત્વનું 'જીવતત્ત્વાદ્વિધિના વિભક્ત' આ વિશેષણ પોતાનું ખાસ મહત્ત્વ રાખે છે. અને એ વાતનું સ્થાન કરે છે કે અણ્વ-તત્ત્વ જીવ તત્ત્વના નિષેધ સહિત કોઈ ધર્મ નથી પરંતુ પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવતું એક પૃથક્ તત્ત્વ છે, અને તે મુખ્યપણે તે તત્ત્વ છે જે જીવ સાથે એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપ હોવા છતાં પણ તેનાથી સદા પૃથક્ રહે છે અને જીવના વિભાવ પરિણમનમાં નિમિત્ત કારણ થાય છે. તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે જે કર્મરૂપે જીવની સાથે ઉક્ત અનાદિ સંબંધ સહિત છે. અને શરીર રૂપે અનેક સ્વજનાદિના સંબંધસહિત છે. તેને બરાબર ન સમજવાથી જ આત્માના સ્વરૂપમાં ભ્રાંતિ રહ્યા કરે છે અને

૧. પારિણામિકસ્ત્વનાદિનિધનો નિરૂપાધિ: સ્વાભાવિક एव ।

ક્ષાયિકસ્તુ સ્વભાવ-વ્યક્તિરૂપત્વાદનન્તોઽપિ કર્મણ:

ક્ષયેનોત્પત્ત્યમાનત્વાત સાદિરિતિ કર્મકૃત एवोक्त: ।—અમૃતચંદ્રાચાર્ય.

તેથી જ એની ઉપલબ્ધિ થઈ શકતી નથી. વિવિધતાત્મા રૂપે સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ જ આ અંધનું મુખ્ય ધ્યેય છે, જેને અંધના મંગળાચરણમાં 'સ્વસ્વમાવોપલ્લવચે' પદ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે.

આ રીતે શ્રી અમિતગતિ-નિઃસંગયોગિરાજ-વિરચિત-યોગસાર પ્રાભુતમાં અનુવ અધિકાર નામનો ખીન્ને અધિકાર સમાપ્ત થયો. ૨.

આસવના સામાન્ય હેતુ.

શુભાશુભોપયોગેન વાસિતા યોગ-વૃત્તયઃ ।

સામાન્યેન પ્રજાયન્તે દુરિતાસ્રવ-હેતવઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—(શુભાશુભોપયોગેન) શુભ તથા અશુભ ઉપયોગ દ્વારા-જ્ઞાન દર્શનના સારા-નરસા પરિણમનના નિમિત્તે—(વાસિતા) વાસનાને પ્રાપ્ત અથવા સંસ્કારિત થયેલી (યોગ-વૃત્તયઃ) જે યોગોની-મન-વચન-કાયાની કર્મ-ક્રિયારૂપ પ્રવૃત્તિઓ છે તે (સામાન્યેન) સામાન્ય પણે (દુરિતાસ્રવ-હેતવઃ) દુરિતોના-શુભાશુભ-કર્મોના-આસવનું-આત્મામાં આગમન અથવા પ્રવેશનું કારણ થાય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં ‘યોગ’ શબ્દ મન-વચન-કાયા ત્રણેના અર્થમાં વપરાયો છે. ત્રણે યોગોમાંથી કોઈ પણ યોગની ક્રિયા ‘યોગવૃત્તિ’ કહેવાય છે. આ યોગવૃત્તિઓ જ્યારે શુભ કે અશુભ કોઈ પણ પ્રકારના ઉપયોગથી-જ્ઞાન-દર્શનથી વાસિત-સંસ્કારિત થાય છે અથવા એમ કહો કે કોઈ પણ પ્રકારના જ્ઞાન-દર્શનનો સંબંધ સાથે હોય છે તો તે સામાન્યરૂપે દુરિતાસ્રવનો હેતુ થાય છે. યોગવૃત્તિઓના ઉક્ત વિશેષણથી એ ફલિત થાય છે કે જો તે વૃત્તિઓ શુભાશુભ ઉપયોગથી વાસિત ન હોય તો દુરિતાસ્રવનો હેતુ પણ થતી નથી.

‘દુરિત’ શબ્દ સામાન્ય રીતે પાપ કે પાપકર્મના અર્થમાં યોજાય છે; પરંતુ અહીં તે કર્મમાત્ર અથવા આંતરે પ્રકારની કર્મપ્રવૃત્તિઓના અર્થમાં યોજાયો છે. આખા ગ્રંથમાં આ શબ્દ કોઈ આઠ સ્થાનોમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વત્ર આજ આશય સહિત છે—કર્મ-વિશેષ જે પાપ તેના આશયમાં નથી. એના પર્યાય નામો છે અધ, કલિલ, રજસ્, એનસ્, આગસ્, રેક્સ, અંહસ્ અને પાતક, જે બધાનો પ્રયોગ પણ ગ્રંથમાં દુરિતના ઉક્ત આશ-

યવાળો છે-કેવળ પાપતા આશય માટે નથી; જો કે જો પાપતા અર્થમાં પણ વપરાય છે. 'પાપ' શબ્દ જ આખા ગ્રંથમાં પ્રાયઃ પાપકર્મને માટે વપરાયો છે. ગ્રંથકારે પોતે પણ આમ થોડા પદ્યમાં 'દુરિતાશ્લવ' ના સ્થાને 'કર્માશ્લવ' પદનો પ્રયોગ કર્યો છે, જે દુરિતાના અભિપ્રેત કર્મ અર્થને સ્પષ્ટ કરી દે છે. અહીં હું એટલું વિશેષ પ્રગટ કરી દેવા ઇચ્છું છું કે સ્વામી સમંતભદ્રે સ્વયંભૂતોત્તરમાં- 'દુરિતમલ-કલ્મસમલ-નિવૃત્ત-યોગવલ્લેન નિવૃત્ત' ઇત્યાદિ વાક્યદ્વારા 'કર્માણક' નો 'દુરિત' શબ્દ દ્વારા ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. તેથી ગ્રંથકારનો આદેશ કર્મોના અર્થમાં-દુરિત શબ્દનો ઉક્ત પ્રયોગ બહુ પ્રાચીન અને સમીચીત છે. વાસ્તવમાં દેખવામાં આવે તો બધા જ કર્મ પાપ રૂપ છે જે આત્માને બંધનમાં બાંધીને-પરાધીન બનાવીને-તેને સંસારમાં ભ્રમણ કરાવે છે. તેથી જ શ્રીકૃષ્ણદેવચર્યે સમયસારમાં પુણ્યકર્મને પણ સુશીલ માન્યું નથી. કે જે આત્માને સંસારમાં જ પ્રવેશ (ભવ-અહાણુતા રૂપમાં ભ્રમણ) કરાવ્યા કરે છે. ૧ ૧.

આશ્લવના વિશેષ હેતુ.

મિથ્યાદક્ષમચારિત્રં કરાવો યોગ દત્તયમ્ ।

ચત્વારઃ પ્રત્યયાઃ સન્તિ વિશેષેણાગમંગ્રહં ॥ ૨ ॥

હેતુઓ માં બતાવાયો છે, તે પછી તેને ફરીથી લેવાનો શો અર્થ છે? આ પ્રશ્નનું સમાધાન, જ્યાંસુધી હું સમજું છું ત્યાં સુધી એટલું જ છે કે કર્માસ્રવના વિશેષ હેતુઓમાં જે યોગનું ગ્રહણ છે તે કપાયાનુરન્વિત યોગ છે, જે યોગની પ્રવૃત્તિ લેશ્યાવ કહેવાય છે.

અહીં પાછલા પદ્યમાં વપરાયેલ ‘તેતવઃ’ પદના સ્થાને ‘પ્રત્યયાઃ’ પદનો અને ‘દુરિત’ ના સ્થાને ‘અગ્ર’ શબ્દનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે સમાનાર્થક છે. પરંતુ ‘આસ્રવ’ શબ્દના સ્થાને જે ‘મંગ્રહ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે પોતાની વિશેષતા રાખે છે, તેમાં આસ્રવ અને બંધ બંનેનું ગ્રહણ થઈ જાય છે; કેમ કે જે આર પ્રત્યયોને વિશેષાસ્રવનાં કારણ બતાવ્યાં છે તે જ બંધનાં પણ કારણ છે; કે જે સમયસારની પૂર્વોદ્ધૃત ગાથા ૧૦૯ અને મોક્ષશાસ્ત્રના નીચેના સૂત્રથી પણ જણાય છે:—

મિથ્યાદર્શનાવિરત-પ્રમાદ-કપાય-યોગા વન્ધહેતવઃ । ૮-૧ ॥ ૨.

મોહ વધારનારી બુદ્ધિ.

સચિતાચિત્તયોર્યાવદ્દ્રવ્યયોઃ પરયોરયમ્ ।

આત્મીયત્વ-મર્તિ ધત્તે તાવન્મોહો વિવર્ધતે ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—આ જીવ (યાવદ્) જ્યાંસુધી (સચિતાચિત્તયોઃ) ચેતન-અચેતનરૂપ (પરયોઃ દ્રવ્યયો) પર-પદાર્થોમાં (આત્મીયત્વ-મર્તિ) પોતાપણની બુદ્ધિ (ધત્તે) રાખે છે-પરપદાર્થોને પોતાના સમજે છે (તાવત્) ત્યાંસુધી (મોહો) મોહ-મિથ્યાત્વ-(વિવર્ધતે) વધતો રહે છે.

વ્યાખ્યા:—આસ્રવ-હેતુઓમાં જે મિથ્યાદર્શનનો ઉપર ઉલ્લેખ આવ્યો છે અને જેનું કેટલુંય વર્ણન પાછળના બે અધિકાશમાં આવી ગયું છે તેની જ આસ્રવ સાથે સંબંધ રાખનાર સ્થિતિનું આ પદ્યમાં તથા આગળના કેટલાક પદ્યોમાં સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ પદ્યમાં મિથ્યાદર્શનનો ‘મોહ’ નામથી ઉલ્લેખ કરતાં એ બતાવ્યું છે કે જ્યાંસુધી આ જીવ પરપદાર્થોમાં-બલે તે ચેતનાસહિત હોય કે ચેતના રહિત-પોતાપણની બુદ્ધિ રાખે છે-તેને આત્મીય માને છે.-ત્યાં સુધી મોહ વધતો રહે છે. ૩.

૧. કપાયાનુરન્વિતયોગપ્રવૃત્તિલેશ્યા ।

કપાયોદયરન્જિતા યોગપ્રવૃત્તિરિતિ ભાવલેશ્યા ।—સર્વાર્થસિદ્ધિ.

૨. મોહો મિથ્યાદર્શનમુચ્યતે ।—સમસેન, તત્વાનુશાસન.

ઉક્ત ખુદ્ધિયી મહાકર્માશ્વય.

તેષુ પ્રવર્તમાનસ્ય કર્મણામાશ્વયઃ પરઃ ।

કર્માશ્વય-નિમગ્નસ્ય નાત્તારો જાયતે તતઃ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—(તેષુ પ્રવર્તમાનસ્ય) ઉક્ત ચેતન-અચેતનરૂપ પરપદાર્થોમાં (જ્ઞાનમીથ-
નાની મતિરૂપ) પ્રવૃત્તિને પ્રાપ્ત હયને (કર્મણાં) કર્મોને (પરઃ કાશ્વયઃ) મહાત આશ્વય
થયા કરે છે (તતઃ) અને તેથી (કર્માશ્વય-નિમગ્નસ્ય) કર્માશ્વયમાં જે રૂપથી રહે છે તેનો
(ઉત્તારઃ ન જાયતે) ઉદ્ધાર થતો નથી.

જનિત પદાર્થ શરીરાદિક પદાર્થ મારામાં છે-મારી સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધને પ્રાપ્ત છે-અને એનું કારણ (ઉપાદાન) હું છું ' એવી બુદ્ધિ જ્યાંસુધી આ જીવને રહ્યા કરે છે ત્યાંસુધી મિથ્યાદર્શન દૂર થતું નથી. અને તેથી મિથ્યાત્વના કારણે થનાર કર્મોસવ બરાબર થયા કરે છે. ૫.

કર્મોસવની હેતુભૂત એક ત્રીજી બુદ્ધિ.

આસમસ્મિ ભવિષ્યામિ સ્વામી દેહાદિ-વસ્તુનઃ ।
મિથ્યા-દૃષ્ટેરિયં બુદ્ધિઃ કર્માગમન-કારિણી ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—(મિથ્યાદૃષ્ટેઃ इयं बुद्धिः) મિથ્યાદૃષ્ટિની આ બુદ્ધિ કે (દેહાદિ-વસ્તુનઃ) દેહાદિ વસ્તુનો (સ્વામી) પહેલાં હું સ્વામી (આસમ) હોતો, (અસ્મિ) વર્તમાનમાં છું (ભવિષ્યામિ) અને આગળ થઇશ ને (કર્માગમન-કારિણી) કર્મોના આગમનની કારણભૂત છે-આત્મામાં કર્મોનો દ્રવ્ય તથા ભાવરૂપ આસવ કરાવનાર છે.

વ્યાખ્યાઃ—આ પદ્યમાં મિથ્યાત્વ જન્ય અથવા મિથ્યાદર્શન રૂપ એક ત્રીજી બુદ્ધિનો ઉલ્લેખ છે અને તે એ કે ' હું ' અમુક દેહાદિ વસ્તુનો સ્વામી છું, સ્વામી હોતો અથવા સ્વામી થઇશ. ' આ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવની જે બુદ્ધિ છે તે કર્મોના આગમનની-આત્મપ્રવેશની-કારણભૂત છે-એવી બુદ્ધિના નિમિત્તે પણ કર્મોનો આસવ થાય છે. ૬.

ચોથી બુદ્ધિ જેનાથી કર્મોસવ અટકતો નથી.

चेतनेऽचेतने द्रव्ये यावदन्यत्र वर्तते ।
स्वकीयबुद्धितस्तावत्कर्मागच्छन् न वार्यते ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—(यावत्) જ્યાંસુધી આ જીવ (ચેતનેઽચેતને) ચેતન કે અચેતન (અન્યત્ર દ્રવ્યે) કોઈ પર પદાર્થમાં (સ્વકીય બુદ્ધિતઃ) પોતાની બુદ્ધિથી (વર્તતે) વર્તે છે-પર પદાર્થને પોતાના માને છે-(તાવત) ત્યાંસુધી (કર્માગચ્છન્) કર્મોનું આગમન (આત્મપ્રવેશ) (ન વાર્યતે) રોકી શકાતું નથી.

૧. મ કર્મોદ્ગચ્છન્ ।

શબ્દાર્થ:—(જીવ-પરીણામ) જીવના પરિણામનો (જિન્વા) આશ્રય કરીને-આત્માના શુભ-અશુભ ભાવનું નિમિત્ત પામીને—(દારુણ કર્મ) દારુણ કર્મ (આગ્રવત્તિ) આસ્રવે છે-આત્મામાં પ્રવેશે છે-અને (દારુણમ્ કર્મ જિન્વા) દારુણ કર્મનો આશ્રય કરીને-દારુણકર્મના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને—(દારુણ: પરીણામ:) દારુણ પરિણામ ઉદય પામે છે-આત્મામાં શુભ કે અશુભરૂપ દારુણભાવનો ઉદય થાય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં જીવના જે પરિણામનો ઉદ્ભવ છે તે તેનું સ્વભાવ પરિણામ ન હોતાં વિભાવ-પરિણામ છે, જે એક તો કર્મોના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને ઉત્પન્ન થાય છે અને બીજું નવા કર્મોના આસ્રવનું નિમિત્ત કારણ બને છે. કર્મ અને કર્મજનિત જીવ પરિણામ બન્નેનો અહીં ‘દારુણ’ વિશેષણ સાથે ઉદ્ભવ કર્યો છે, જે બન્નેની ભયંકરતા-કઠોરતાના દ્યોતક છે. ૯.

કેનો કેની સાથે કાર્યકારણભાવ.

કાર્ય-કારણ-ભાવોઽયં પરિણામસ્ય કર્મણા ।

કર્મ-ચેતનયોરેષ વિદ્યતે ન કદાચન ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—(પરિણામસ્ય) જીવના પરિણામનો (કર્મણા) કર્મની સાથે (અયં કાર્ય-કારણ-ભાવો) ઉક્ત કાર્ય-કારણ-ભાવ છે, (કર્મ-ચેતનયો:) કર્મ અને ચેતન (જીવાત્મા)માં (ષપ:) આ કાર્ય-કારણભાવ (કદાચન) કદી (ન વિદ્યતે) વિદ્યમાન નથી.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં જે કાર્ય-કારણભાવનો ઉદ્ભવ છે તેને સ્પષ્ટ કરતાં અહીં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ કાર્યકારણભાવ જીવના વિભાવપરિણામનો કર્મની સાથે છે, અચેતન કર્મ અને ચેતન જીવમાં આ કાર્ય-કારણ-ભાવ કદી પણ નથી-અચેતન કર્મથી સચેતન જીવની અને સચેતન જીવથી અચેતન કર્મની ઉત્પત્તિ કદી થતી નથી. ૧૦

કર્મને જીવનો કર્તા માનવામાં આવતિ.

આત્માનં કુરુતે કર્મ યદિ, કર્મ તદા કથમ્ ।

ચેતનાય ફલં દત્તે ? મુહુક્તે વા ચેતનઃ કયમ્ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(ચદિ) જો (કર્મ) કર્મ (જાન્માનં કુરન્તે) આત્માને કરે (તદા) તો પછી (કર્મ) કર્મ (ચેતનાય) ચેતન આત્માને (કલં) કળ (કલં દત્તે) કેવી રીતે આપે? અને (ચેતનઃ) ચેતનાત્મા તે કળ (કલં મુદ્ધક્તે) કેવી રીતે ભોગવે?—એ બન્ને વાતો તો પછી બનતી નથી.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં જો બતાવવામાં આવ્યું છે કે સુચેતન છવ અને અચેતન દ્રવ્યકર્મમાં પરસ્પર કાર્ય-કારણ બાવ નથી. જો બન્નેમાં કાર્ય-કારણ બાવ માનવામાં આવે-છવને પાતાતા ઉપાદાનથી કર્મનો અને કર્મને પાતાતા ઉપાદાનથી છવનો કર્મ માનવામાં આવે તો આ બન્નેય વિષયોમાં જો પ્રથમ ઉચ્ચ થાય છે કે કર્મ છવને કળ કેવી રીતે આપે છે અને છવ તેનું કળ કેવી રીતે ભોગવે છે? ઉપાદાનની દૃષ્ટિએ બન્ને એક હોતાં કળાદાતા અને કળ ભોક્તાની વાત બનતી નથી. એમાંથી એક વિષયનો ઉદ્ભવ કરીને અર્હો જે મુશ્કેલી ઉભી થવાનું કલું છે તે જ બીજા વિષયનો ઉદ્ભવ કરીને અધના બીજા અધિકારમાં પદ્ય નં. ૪૮ ઠામ થવાનું કલું છે. ૧૨.

એકનું કરેલ કર્મકળ બીજાં ભોગવે એમાં શંકા.

પરેણ વિહિતં વર્મ પરેણ ચતિ મુચ્ચતે ।

ન કોઽપિ સુખ-દુઃસ્વેદસ્તદાની મુચ્ચતે વચન્ ॥ ૧૨ ॥

કર્મ કેવી રીતે જીવનું આચ્છાદક થાય છે.

जीवस्याच्छादकं कर्म निर्मलस्य मलीयसम् ।

जायते भास्करस्येव शुद्धस्य घन-मण्डलम् ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:— (કર્મ) કર્મ (મલીયસમ) જે મળરૂપ છે તે (નિર્મલસ્ય જીવસ્ય) નિર્મળ જીવાત્માનું (આચ્છાદકં) એવી રીતે આચ્છાદક થાય છે જેવી રીતે (ઘન મણ્ડલમ) ઘનમંડળ-વાદળનો ઘટાટોપ- (શુદ્ધસ્ય ભાસ્કરસ્ય ઇવ) નિર્મળસૂર્યનો આચ્છાદક થાય છે.

વ્યાખ્યા:— જીવ સ્વભાવથી નિર્મળ છે-વાસ્તવમાં સર્વ પ્રકારના મળરહિત છે-તેને મલિન કરનાર એક માત્ર કર્મમળ છે અને તે દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મ (શરીરાદિ) ના લેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે, જે તેને ચારે તરફથી ઘનઘોર ઘટા નિર્મળ સૂર્યને આચ્છાદિત કરે તેમ આચ્છાદિત કરે છે. ૧૩.

કાપય-સ્રોતથી આવેલું કર્મ જીવમાં બંધાય છે.

कषायस्रोतसागत्य जीवे कर्मावतिष्ठते ।

आगमेनेव पानीयं जाड्य-कारं^१ सरोवरे ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:— (સરોવરે) જેમ સરોવરમાં (આગમેનેવ) સ્રોતરૂપ નાળીદ્વારા આવીને (જાડ્ય-કારં પાનીયં) શીત કરનાર જળ (અવતિષ્ઠતે) એકઠું થાય છે તેમ (જીવે) જીવમાં (કષાય-સ્રોતસા આગત્ય) કષાય સ્રોતથી આવીને (કર્મ) જડતાકારક કર્મ એકઠું થાય છે.

વ્યાખ્યા:— અહીં 'અવતિષ્ઠતે' પદદ્વારા જીવમાં કર્માસ્તવ સાથે તેના ઉત્તરવર્તી પરિણામનો ઉલ્લેખ છે, જેને 'બંધ' કહે છે અને તે ઘણું કરીને ત્યારે થાય છે જ્યારે કર્મ કષાયના સ્રોતથી આવે છે અને તેથી આ પદ્યમાં સામ્પ્રાયિક આસ્ત્રવનો ઉલ્લેખ છે. જે કર્મ કષાયના સ્રોતથી-સામ્પ્રાયિક આસ્ત્રવદ્વારા-આવતું નથી તે બંધને પ્રાપ્ત થતું નથી.

૧ મુ સ્રોતસા ।

૨ વ્યા જાડ્યકારે ।

શબ્દાર્થ:— (અન્યદ્રવ્ય-પરીણામ) બિના દ્રવ્યનું પરિણામ (અન્યદ્રવ્ય) બિના દ્રવ્યને (ન પ્રપન્નતે) પ્રાપ્ત થતું નથી- એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યરૂપ કરી પરિણમન કરતું નથી-જે એમ ન માનવામાં આવે તો (પરસ્પર) બિના દ્રવ્યોની (રૂપ) આ (સ્વા-ન્ય-દ્રવ્ય જ્ય-સ્થા) સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યની વ્યવસ્થા (કથમ નમતે) કેવી રીતે બની શકે ? બની શકે નહિ.

વ્યાખ્યા:—પ્રત્યેક પરિણમન પોતપોતાના ઉપાદાનને અનુરૂપ થાય છે, બીજા દ્રવ્યના ઉપાદાનને અનુરૂપ નહિ. જે એક દ્રવ્યનું પરિણમન બીજા દ્રવ્યના ઉપાદાનરૂપ થવા લાગે તો બંને દ્રવ્યોમાં કોઈ ભેદ રહેતો નથી. દાખલા તરીકે સંતરાના બીજમાંથી જામફળ અને જામફળના બીજમાંથી સંતરાં પણ ઉત્પન્ન થવા લાગે તો આ સંતરાનું બીજ અને આ જામફળનું બીજ છે એવો ભેદ કરી શકાતો નથી અને એવી આશા પણ કરી શકાતી નથી કે સંતરાનું બીજ વાવવાથી સંતરાનું વૃક્ષ ઉગશે અને તેના પર સંતરાં આવશે. અન્યથા પરિણમન થવાની સ્થિતિમાં તે સંતરાના બીજથી કોઈ બીજું વૃક્ષ પણ ઉગી શકે અને બીજા પ્રકારના ફળ પણ લાગી શકે પરંતુ એમ બનતું નથી. તેથી જ એક દ્રવ્યમાં બીજા બધા દ્રવ્યોનો અભાવ માનવામાં આવ્યો છે, તો જ વસ્તુની વ્યવસ્થા બરાબર બેસી શકે છે, બીજી રીતે કોઈ પણ વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપને પ્રતિષ્ઠિત કરી શકતી નથી, અને તો આપણે સંતરાને સંતરૂ અને દાડમને દાડમ પણ કહી શકતા નથી. ૧૬.

પાંચમી બુદ્ધિ જેનાથી કર્મોત્પન્ન થાય છે તે નથી.

પરેભ્યઃ સુખદુઃખાનિ દ્રવ્યેભ્યો યાવદિચ્છતિ ।

તાવદાસ્રવ-વિચ્છેદો ન મનાગપિ જાયતે ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—(યાવત) જ્યાંસુધી (આ હવ) (પરેભ્યઃ દ્રવ્યેભ્યઃ) પરદ્રવ્યોથી (સુખદુઃખાનિ) સુખ-દુઃખાદિની (ઇચ્છતિ) ઇચ્છા-અપેક્ષા રાખે છે (તાવત) ત્યાંસુધી (આસ્રવ-વિચ્છેદો) આસ્રવનો વિચ્છેદ-આત્મામાં કર્મોના આગમનનો નિષેધ-(મનાગપિ) જરા પણ (ન જાયતે) થતો નથી.

વ્યાખ્યા:—પરદ્રવ્યોથી મને સુખદુઃખ મળે છે એવી સમજણ જ્યાંસુધી બની રહે ત્યાંસુધી આસ્રવનો કિંચિત્ પણ નિષેધ થઈ શકતો નથી. આ એક પાંચમા પ્રકારની બુદ્ધિ છે જે કર્મોત્પન્નની હેતુભૂત છે. ૧૭.

સ્વદેહ-પરદેહયુ' અચેતનપાયુ' ન બાધયાયુ' ક્ષણ.

અચેતનત્વમજ્ઞાત્વા' સ્વદેહ-પરદેહયોઃ ।

સ્વકીય-પરકીયાત્મયુદ્ધિતસ્તય વર્તેતે ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—(આ ૭૪) (સ્વદેહ-પરદેહયોઃ) સ્વદેહ અને પરદેહયુ (અચેતનત્વમ
અજ્ઞાત્વા) અચેતનપાયુ' ન બાધીને (સ્વકીય-પરકીય આત્મયુદ્ધિતઃ) સ્વદેહમાં આત્મ-
યુદ્ધિથી અને પરદેહમાં પરકીય આત્મયુદ્ધિથી (તદ્ વર્તેતે) પ્રવૃત્ત થાય છે-એવું તા માર્ગ-
રમે પાતાને આત્મા અને પવન પ્રદીરમે પરમે આત્મા અમરુતે સ્વદેહ ક્ષણે ક્ષે.

શબ્દાર્થ—(યદા) ત્યાંસુધી જીવ (આત્મીયમનાત્મીયમ) આત્મીય-અનાત્મીયને, (વિનશ્વરમનશ્વરમ) વિનાશી અને અવિનાશીને, (મગદં દુગદં) રાગ આપનાર અને દુઃખ આપનારને અને (ચેતનમચેતનમ) ચેતન-અચેતનને (ન નેતિ) બાળતો નથી (તદા) ત્યાંસુધી (કર્માન્નિવમજ્ઞાનાનો) કર્મના આસ્રવને નહિ બાળતો થકો (મૂઢમાનસઃ) આ મૂઢ આણી (પુત્ર-દારાદિકે દ્રવ્યે) પુત્ર-સી આદિ પદાર્થોમાં (આત્મીયમ-એમુમીમ) પોતાપણની બુદ્ધિ (વિધતે) રાગે છે-તેમને પોતાના સગને છે.

વ્યાખ્યા:—પૂર્વપદ્ય-વિષયક અજ્ઞાનને આ બંને પક્ષોમાં વિશેષ સ્પષ્ટ કરતાં તેને સ્ત્રી-પુત્રાદિમાં પોતાપણની બુદ્ધિનું કારણ બતાવ્યું છે-લગ્યું છે કે જ્યારે આ મોહિત ચિત્તવાળો મૂઢ જીવ પોતાને અને પરને, વિનશ્વર-અવિનશ્વરને, સુખદાયક-દુઃખદાયકને, ચેતન-અચેતનને બાળતો નથી-એમના સ્વરૂપને તદ્વાવતને જોળાવતો નથી-ત્યારે કર્મોનો આસ્રવ કેવી રીતે થાય છે અને પણ નહિ બાળતો સ્ત્રી-પુત્રાદિમાં પોતાપણની બુદ્ધિ ધારણ કરે છે-તેમને પોતાના આત્મ-દ્રવ્ય સાથે સમ્બંધ માને છે. ૧૬-૨૦.

કોણ કોનાથી ઉત્પન્ન થતું નથી.

કષાયો નોપયોગેભ્યો નોપયોગાઃ કષાયતઃ ।

ન મૂર્તિર્મૂર્તયોરસ્તિ સંભવો હિ પરસ્પરમ્ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(ઉપયોગેભ્યઃ) ઉપયોગોથી (કષાયાઃ) કષાયો અને (કષાયતઃ) કષાયથી (ઉપયોગાઃ ન) ઉપયોગ (ઉત્પન્ન) થતા નથી (હિ) અને (મૂર્તિર્મૂર્તયોઃ) મૂર્તિક-અમૂર્તિકને (પરસ્પરમ્) પરસ્પર એકબીજાથી (સંભવઃ ન અસ્તિ) ઉત્પાદ-સંભવ થતો નથી.

વ્યાખ્યા:—ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાયો છે અને જ્ઞાન તથા દર્શન એ બે મૂળ ઉપયોગ છે. આ બંનેમાંથી કોઈ પણ ઉપયોગથી કષાયોની ઉત્પત્તિ શક્ય નથી અને ન મૂર્તિકથી અમૂર્તિક તથા અમૂર્તિકથી મૂર્તિક પદાર્થની ઉત્પત્તિ બની શકે. આ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ-વિષયક વસ્તુતત્ત્વનો નિદર્શક સિદ્ધાંત છે. અમૂર્તિક આત્માનું લક્ષણ ઉપયોગ છે, લક્ષણ હોવાથી જ્ઞાન-દર્શન અમૂર્તિક છે અને કષાયો મૂર્ત-પૌદ્ગલિક-કર્મ જનિત હોવાથી, મૂર્તિક છે. આવી સ્થિતિમાં શુદ્ધોપયોગ રૂપ આત્માનું કષાયરૂપ પરિણમન થતું નથી. ૨૧.

કપાય પરિણામ ઇતે કાય છે અને અપરિણામીતું સ્વરૂપ.

કપાય-પરિણામોઽસ્તિ જીવસ્ય પરિણામિનઃ ।

કપાયિણોઽકપાયસ્ય મિદ્ધસ્યેવ ન સર્વથા ॥ ૨૨ ॥

ન સંસારો ન મોક્ષોઽસ્તિ યતોઽસ્યાપરિણામિનઃ ।

નિરસ્ત-કર્મ-સજ્જશ્વાપરિણામી તત્તો મતઃ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—(કપાયિણો પરિણામિનઃ જીવસ્ય) કપાય—અર્થિત પરિણામી. અને (કપાય-પરિણામોઽસ્તિ) કપાય-પરિણામ કાય છે. (અકપાયસ્ય) જે કપાય અર્થિત કર્મ થયા છે તેને (ન સર્વથા) કપાય પરિણામ કાતા નથી. (મિદ્ધસ્યેવ) જેમ કે મિદ્ધા-મતે. (યતો અસ્ય અપરિણામિનઃ) કારણ કે પ્રાણ કપાય-અર્થિત અપરિણામી અને ન સંસારો ન મોક્ષઃ અસ્તિ) ન તો સંસાર છે અને ન મોક્ષ. (યતો) તેથી (નિરસ્ત-કર્મ-સજ્જઃ) જેને કર્મના અભાવ થઈ ગયો છે (અપરિણામી મતઃ) તેને કા પાતા કર્મના વામાં આવ્યો છે.

સ્વકીય-ગુણ-કર્તૃત્વં તત્ત્વતો જીવ-કર્મણોઃ ।

ક્રિયતે હિ ગુણસ્તાભ્યાં વ્યવહારેણ મચ્ચતે ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—(જીવ-કર્મણોઃ) જીવ અને (પુદ્ગલ) કર્મને (અન્યોન્ય-ગુણ-કર્તૃત્વં) એક બીજાના ગુણોનું કર્તાપણું (વિચિત્તે ન) વિદ્યમાન નથી-ન જીવમાં કર્મના ગુણો કરવાનું સામર્થ્ય છે અને ન કર્મમાં જીવના ગુણો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે. (અન્યોન્યા પેક્ષયા) એક બીજાની અપેક્ષાથી-નિમિત્તથી (કેવલમ) કેવળ (પરિણામસ્ય) પરિણામની (ઉત્પત્તિઃ) ઉત્પત્તિ હોય છે-જે જેમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં જ રહે છે. (તત્ત્વતઃ) વાસ્તવમાં (જીવ-કર્મણોઃ) જીવ અને કર્મને (સ્વકીય-ગુણ-કર્તૃત્વં) પોતપોતાના ગુણોનું કર્તાપણું વિદ્યમાન છે-જીવ પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો અને પુદ્ગલકર્મ પોતાના જ્ઞાનાવરણાદિ ગુણોનો કર્તા છે. (તાભ્યાં) એક દ્વારા બીજાના (ગુણઃ) ગુણો (ક્રિયતે હિ) કરાય છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે (વ્યવહારેણ મચ્ચતે) વ્યવહારની દૃષ્ટિએ કહેવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યાઃ—જ્ઞાન-દર્શનના લક્ષણવાળો જીવ પૌદ્ગલિક કર્મના ગુણ-સ્વભાવનો કર્તા નથી અને (કષાય તથા જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ, પૌદ્ગલિક કર્મ) જીવના ગુણ-સ્વભાવનો કર્તા નથી. કેવળ એકબીજાના પરિણામની ઉત્પત્તિ એક-બીજાના નિમિત્તે થાય છે-નહિ કે ગુણની. જીવ અને કર્મ બન્ને વાસ્તવમાં પોત-પોતાના ગુણ-સ્વભાવના કર્તા છે. એકને બીજાના ગુણ-સ્વભાવનો કર્તા કહેવો એ વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ કથન છે-વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ એમ જ કહેવામાં આવે છે. ૨૪-૨૫

પુદ્ગલની અપેક્ષાવાળા જીવભાવોની ઉત્પત્તિ અને ઔદયિક ભાવોની સ્થિતિ.

ઉત્પદ્યન્તે યથા ભાવાઃ પુદ્ગલાપેક્ષયાત્મનઃ ।

તથૈવૌદયિકા ભાવા વિદ્યન્તે તદપેક્ષયા ॥૨૬॥

શબ્દાર્થઃ—(યથા) જેમ (પુદ્ગલાપેક્ષયા) પુદ્ગલની અપેક્ષાથી- પુદ્ગલનું નિમિત્ત પામીને- (આત્મનઃ ભાવાઃ) જીવના ભાવ (ઉત્પદ્યન્તે) ઉત્પન્ન થાય છે (તથૈવ) તેવી જ રીતે (તદપેક્ષયા) પુદ્ગલની અપેક્ષાથી- પૌદ્ગલિક કર્મોના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને- ઔદયિકાઃ) ઉત્પન્ન થયેલા ઔદયિક ભાવ (વિદ્યન્તે) વિદ્યમાન રહે છે.

વ્યાખ્યા:— આ પદમાં જીવતા જનિ-કયાચાદિદૃષ્ય ઔદયિક બાવેની સ્થિતિને નિર્દેશ છે- એમ જતાવ્યું છે કે જેમ 'હૃદયોનુ' નિમિત્ત પામીને સંસ્કારી જીવતા બાવ ઉપપન્ન થાય છે તેવીજ રીતે 'હૃદય ક્રમાંત' ઉદયનું નિમિત્ત પામીને ઉપપન્ન થયેલા જે ઔદયિક બાવ છે તે સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે- ઉપપન્ન થતાંજ નહીં પમતા નથી પરંતુ ઉદયની સ્થિતિ અનુસાર ટકી રહે છે. ૨૬.

નિરંતર રંજેણાદી કોણ ?

કુર્વાણઃ પરમાત્માનં મદાત્માનં પુનઃ પરમ્ ।
મિથ્યાત્વ-મોહિત-સ્વાન્તો રંજેણાદી નિરંતરમ્ ॥૨૭॥

સ્વકીય-ગુણ-કર્તૃત્વં તત્ત્વતા જીવ-કર્મણોઃ ।

ક્રિયતે હિ ગુણસ્તાભ્યાં વ્યવહારેણ ગચ્ચતે ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—(જીવ-કર્મણોઃ) જીવ અને (પુદ્ગલ) કર્મને (અન્યોન્ય-ગુણ-કર્તૃત્વં) એક બીજાના ગુણોનું કર્તાપણું (વિચિત્તે ન) વિદ્યમાન નથી-ન જીવમાં કર્મના ગુણો કરવાનું સામર્થ્ય છે અને ન કર્મમાં જીવના ગુણો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે. (અન્યોન્યા પેક્ષ્યા) એક બીજાની અપેક્ષાથી-નિમિત્તથી (કેવલમ) કેવળ (પરિણામસ્ય) પરિણામની (ઉત્પત્તિઃ) ઉત્પત્તિ હોય છે-જે જેમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં જ રહે છે. (તત્ત્વતાઃ) વાસ્તવમાં (જીવ-કર્મણોઃ) જીવ અને કર્મને (સ્વકીય-ગુણ-કર્તૃત્વં) પોતપોતાના ગુણોનું કર્તાપણું વિદ્યમાન છે-જીવ પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો અને પુદ્ગલકર્મ પોતાના જ્ઞાનાવસ્થાદિ ગુણોનો કર્તા છે. (તાભ્યાં) એક દ્વારા બીજાના (ગુણઃ) ગુણો (ક્રિયતે હિ) કરાય છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે (વ્યવહારેણ ગચ્ચતે) વ્યવહારની દૃષ્ટિએ કહેવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યાઃ—જ્ઞાન-દર્શનના લક્ષણવાળો જીવ પૌદ્ગલિક કર્મના ગુણ-સ્વભાવનો કર્તા નથી અને (કષાય તથા જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ, પૌદ્ગલિક કર્મ જીવના ગુણ-સ્વભાવનો કર્તા નથી. કેવળ એકબીજાના પરિણામની ઉત્પત્તિ એક-બીજાના નિમિત્તે થાય છે-નહિ કે ગુણની. જીવ અને કર્મ બન્ને વાસ્તવમાં પોત-પોતાના ગુણ-સ્વભાવના કર્તા છે. એકને બીજાના ગુણ-સ્વભાવનો કર્તા કહેવો એ વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ કથન છે-વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ એમ જ કહેવામાં આવે છે. ૨૪-૨૫

પુદ્ગલની અપેક્ષાવાળા જીવભાવોની ઉત્પત્તિ અને ઔદયિક ભાવોની સ્થિતિ.

ઉત્પચ્ચન્તે યથા ભાવાઃ પુદ્ગલાપેક્ષ્યાત્મનઃ ।

તથૈવૌદયિકા ભાવા વિચ્ચન્તે તદપેક્ષ્યા ॥૨૬॥

શબ્દાર્થઃ—(યથા) જેમ (પુદ્ગલાપેક્ષ્યા) પુદ્ગલની અપેક્ષાથી- પુદ્ગલનું નિમિત્ત પામીને- (આત્મનઃ ભાવાઃ) જીવના ભાવ (ઉત્પચ્ચન્તે) ઉત્પન્ન થાય છે (તથૈવ) તેવી જ રીતે (તદપેક્ષ્યા) પુદ્ગલની અપેક્ષાથી- પૌદ્ગલિક કર્મોના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને- ઔદયિકાઃ) ઉત્પન્ન થયેલા ઔદયિક ભાવ (વિચ્ચન્તે) વિદ્યમાન રહે છે.

વ્યાખ્યા:— આ પદ્યમાં જીવતા ગનિ-કૃપાચાદિરૂપ ઔદયિક બાવેનાં સ્થિતિને નિર્દેશ છે- એમ જતાવ્યું છે કે એમ પુદ્ગોનું નિમિત્ત પામીને મંદારી જીવતા બાવ ઉપર થાય છે તેવીજ રીતે પુદ્ગ કમોના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને ઉપર ઘમેલા જે ઔદયિક બાવ છે તે સ્થિતિને પ્રાપ્ત હોય છે- ઉપર ચતાંજ તમા પામના તરીકે જરૂર ઉદયની સ્થિતિ અનુચાર ટકી રહે છે. ૨૬.

નિરંતર રમેથાતી ટોળા ?

વિદ્યેષ લોભ-મોહ-મદાદિષુ) રાગ-દેવ-ભોજ-લોભ-મોહ-મદાદિમાં તથા (નીત-કર્મ-નોકર્મ-રૂપ-સ્પર્શ-રસાદિષુ) ઇન્દ્રિય-કર્મ-નોકર્મ-રૂપ-સ્પર્શ-રસાદિમાં વિષયોમાં (જન અહમ) ‘આ હું છું,’ (અહમ જ્ઞેતામ) ‘હું જોમનો ’ (હિંસા જ્ઞાતમનઃ તાદાત્મ્યમ) એ રીતે આત્માના તાદાત્મ્યની-એકત્વની-(જ્ઞાપયન) કલ્પના કરતો (મન-વચન) સ્વ-પર-વિવેકને-પોતાના અને પરના અર્થો જોવાને-(ન જ્ઞાપયને) પ્રારા થતો નથી.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદમાં સ્વ-પરની આજ્ઞાસમજાણનો જે ઉદ્દેશ છે તેને આ પદમાં વિશેષ સ્પષ્ટ કરતાં બતાવ્યું છે કે ‘રાગ-દેવ-મોહ-લોભ-લોભ-મદ-મત્સર આદિ રૂપે જેટલા કેાઈ વિલાવ છે, ઇન્દ્રિયોનાં કાર્ય છે. શરીરની ગ્રાસીઓ છે અને રૂપ-રસ-સ્પર્શોદિ રૂપ પુદ્ગલના ગુણ છે તે બધામાં ‘આ મારાં હું જોમનો’ ઇત્યાદિ રૂપે તાદાત્મ્ય-સંબંધની કલ્પના કરતો આમૂઢ આત્મા ન તો પોતાને ચ સમજી શકે છે અને ન પરને. આ તાદાત્મ્ય-લાવની કલ્પના જ આ હવના સ્વ-પર વિવેકમાં બાધક છે. તેથી જ અત્તાત્મીય લાવોમાં મમકાર અને કર્મજનિત લાવોમાં અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૬.

કર્મ-સંતતિના હેતુ અચારિત્રનું સ્વરૂપ.

હિંસને વિતથે સ્તેયે મૈથુને ચ પરિગ્રહે ।

મનોવૃત્તિરચારિત્રં કારણં કર્મસંતતેઃ ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ:—(હિંસને) હિંસામાં, (વિતથે) બૂઠામાં, (સ્તેયે) ચોરીમાં, (મૈથુને) મૈથુનમાં (ચ) અને (પરિગ્રહે) પરિગ્રહમાં (મનોવૃત્તિઃ) જે મનની પ્રવૃત્તિ છે (અચારિત્રં) તે અચારિત્ર છે-કુત્સિત આચરણ છે-(કર્મસંતતેઃ કારણં) કે જે કર્મસંતતિનું-કર્મોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પરિપાટીનું કારણ છે.

વ્યાખ્યા:—આ પદમાં આસવના બીજા વિશેષ કારણ અચારિત્રને લેવામાં આવ્યું છે અને એમ બતાવ્યું છે કે હિંસા, બૂઠા, ચોરી, મૈથુન, અને પરિગ્રહ આ (પાંચ) પાપોમાં જે ભાવમનની પ્રવૃત્તિ છે તેને ‘અચારિત્ર’ કહે છે-જેનાં બીજા નામ ‘અત્રત’ અને ‘અસંયમ’ પણ છે. આ પ્રવૃત્તિ આસવાદિરૂપે કર્મ-સંતતિને અલાવવામાં કારણ ભૂત છે. ૩૦.

રાગ-દ્વેષથી શુભાશુભભાવનો કતાં અચારિત્રી.

રાગનો દ્વેષનો ભાવં પરદ્રવ્યે શુભાશુભમ્ ।

આત્મા કુર્વન્તચારિત્રં સ્વ-ચારિત્ર-પરાશ્ચમુચ્ચઃ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—(પરદ્રવ્યે) પરદ્રવ્યમાં (રાગનો) અર્થ (દ્વેષનો) દેવતા

(શુભાશુભ ભાવં કુર્વન્) શુભ-અશુભ ભાવ (અર્થિત્વ) કર્મ (આત્મા) આત્મા
(અચારિત્ર) અચારિત્રી-કૃત્તિતાચારી-આત્મા છેઃ શરદ્દે ને દર્શને (સ્વ-ચારિત્ર-પરાશ્ચમુચ્ચઃ)
ને પાતાના ચારિત્રી-સ્વરૂપાચારી-વિમુખ આત્મા છે.

(નિપીઢયે) હું ' પીડિત કરું છું. (નિપીડયિત્વં) પીડિત કરાવું છું. (યા) આવી એ બુદ્ધિ છે (સા બુદ્ધિઃ) તે (મોહકત્વિયા) મોહ-નિર્મિત છે.

વ્યાખ્યા:— પાછલા પદમાં મિથ્યાગિની ને બુદ્ધિને સ્થાન છે. તેનું જ આ પદમાં સ્પષ્ટીકરણ છે અને તેને ' મોહ-પ્રદિપત ' -દર્શન મોહનીય (મિથ્યાત્વ) કર્મના ઉદયદ્વારા નિર્મિત બતાવેલ છે. તેથી હું બીજાને જીતું કે મારું છું. બીજો મને જીતે કે મારે છે, આ પ્રકારની બુદ્ધિથી ને શુભ કે અશુભ કર્મ બંધ થાય છે તેને મિથ્યાત્વ-જન્ય સમજવો જોઈએ. આથી બુદ્ધિવાળા જીવને શ્રી કૃદ્ધૃત્તાગારે' સમયસારમાં 'મો મૂઝાં અણ્ણાણિ' આ વાક્યદ્વારા મૂઢ (મિથ્યાદિપ્તિ) અને અજ્ઞાની (અવિવેકી) કહ્યો છે. અને તેને પરને મારવા-જીવાડવા, ડુંગી-ગુળી કરવા. પર દારા મરાવા-જીવાડાવા, સુખી-દુખી કરાવાની બુદ્ધિને આયુકર્મોદિ ન દેવા. ડરવા આદિને કારણે નિર્અર્થક, મિથ્યા તથા મૂઢમતિ કહ્યો છે અને પુણ્ય-પાપનો બંધ કરનાર બતાવેલ છે. સાથે સાથે જીવન-મરણ, સુખદુઃખ આદિનું થવું કર્મના ઉદયવશ બતાવ્યું છે. આ વિગતની ૧૪ ગાથાઓ ૨૪૮-થી ૨૬૧ સુધી વિસ્તારરુચિવાળાઓએ સમયસારમાં જોવા યોગ્ય છે. જેનો બધો વિગત સંક્ષેપમાં અહીં પદ ૯થી ૧૨ સુધીમાં આવી ગયો છે. આ બધું કથન નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ છે. ૧ વ્યવહાર-નયની દૃષ્ટિએ જીવાડવું, મારવું, સુખીદુઃખી કરવું આદિ કહેવામાં આવે છે.

અહીં તથા અન્યત્ર જેનો 'બુદ્ધિ' શબ્દથી, ૧૦મા આદિ પદોમાં 'પરિણામ' શબ્દથી અને કયાંક 'ભાવ' તથા 'મતિ' શબ્દોથી ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનેજ માટે સમયસારમાં અધ્ય-વસાન, વિજ્ઞાન, વ્યવસાય અને ચિન્તા શબ્દોનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને બધાને એકજ અર્થના વાચક બતાવ્યા છે; કે જે તેની નીચેની ગાથામાં પ્રગટ છે:—

બુદ્ધી વવસાઓ વિ ય અજ્ઞવસાણં મહં ય વિણ્ણાણં ।

एकद्वमेव सत्त्वं चित्तं भावो य परिणामो ॥ ૨૭૧ ॥ ૧૨.

કોઈ કોઈના ઉપકાર-અપકારનો કર્તા નથી, કતૃત્વ બુદ્ધિ મિથ્યા છે.

कोऽपि कस्यापि कर्तास्ति नोपकारापकारयोः ।

उपकुर्वेऽपकुर्वेऽहं मिथ्येति क्रियते मतिः ॥ ૧૩ ॥

૧. વેસો વંધ સમાસો જીવાણં ણિચ્છયણસ્સ ॥૨૩૨॥—સમયસાર.

૨. ણય કોવિ દેદિ લચ્છી ણ કો વિ જીવસ્સ કુણદિ ઉવદારં ।

उवदारं अवदारं कम्मं पि सुहासुहं कुणदि ॥ ૩૧૯ ॥ કાર્તિકેયાવુપ્રેક્ષા.

સહકારિતયા દ્રવ્યમન્યે નાન્યદ્ વિધીયતે ।

ક્રિયમાણોઽન્યથા સર્વઃ સંકલ્પઃ કર્મે-વન્યજઃ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—(કેઽપિ) કોઈ પણ (કસ્યપિ) કોઈનાં (હરજાનાંજાન્યોઃ)

ક્રિયકાર-અપકારનાં (ન કર્તાગ્નિ) કર્તા નથી. (અર્થે હાકુંકેઽન્યકું) હું પાંડવને ક્રિયા કરું છું, અપકાર કરું છું. (સતિઃ ક્રિયતે) એવું જે પુરુષ કરવામાં આવે છે. ક્રિયતેતિ તે શિદ્ધ્યા છે. (સહકારિતયા) સહકારીત્વાની દૃષ્ટિએ (દ્રવ્યમન્યેનાન્યદ્ વિધીયતે) તેનું પદાર્થ પીત્તકારા અન્યદૃષ્ટે પ્રદાના આવે છે. (ક્રિયમાણોઽન્યથા) અન્યથા ક્રિયા કરવા-કરવા-કરાવવારૂપ (સંકલ્પઃ) જે સંકલ્પ છે (સર્વઃ કર્મે-વન્યજઃ) તે પદાર્થ કર્મનાં ક્રિયન્ત આવે છે-કર્મના ક્રિયન્તન્ય છે.

મિથ્યાત્વદ્વારા પોતાના સંગથી (નારિનું ઈર્ષ્યનું જાન) -હારી, મલિન તથા જ્ઞાન મલિન કરાય છે.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદમાં તથા જ્ઞાન પોદેશના આગતાનિધારમાં પણ જુદા જુદા રૂપે જે જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્રને સદોષ જતાવ્યા છે તેની સદોષતાનું કારણ આ પદમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે અને તે છે મિથ્યાત્વનો સંગથી. જેને અર્થથી ધીગડની ઉપમા આપવામાં આવી છે. ધીગડના સંગથી જેમ નવ મેલું મર્ડ બાય છે તેવી જ રીતે મિથ્યાત્વ કર્મના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર સદોષ મર્ડ બાય છે. ૧૫.

મલિન ચારિત્રાદિ દોષના ગ્રાહક છે.

ચારિત્રાદિ ત્રયં દોષં સ્વીકરોતિ મલીમસમ્ ।

ન પુનર્નિર્મલીભૂતં સુવર્ણમિવ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૬ ॥

સામ્બંધર્થ:—(તત્ત્વતઃ) વાસ્તવમાં (મલીમસમ ચારિત્રાદિ ત્રયં) મલિન ચારિત્ર, મલિન દર્શન તથા મલિન જ્ઞાન (દોષં સ્વીકરોતિ) દોષનો સ્વીકાર કરે છે (પુનઃ) પરંતુ (ન નિર્મલીભૂતં) જે ચરિત્ર, દર્શન તથા જ્ઞાન નિર્મળ થઈ ગયાં છે તે દોષને ગ્રહણ કરતાં નથી; (સુવર્ણમિવ) જેમ કીટું-કાલિમાથી રહિત થયેલું સુવર્ણ ફરીથી તે કીટું-કાલિમાને ગ્રહણ કરતું નથી.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદમાં મિથ્યાત્વના યોગથી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રને સદોષ હોવાનું જતાવ્યું છે તો એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે જે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર મળેના સંગ છોડીને પૂર્ણપણે નિર્મલ થઈ ગયાં છે તે પણ શું ફરીથી મિથ્યાત્વના યોગથી મલિન થઈ જાય છે? એના જ સમાધાન માટે આ પદની રચના થઈ હોય એમ જણાય છે. આમાં જતાવ્યું છે કે જે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર મલિન છે-થોડા પણ મળથી સુક્રત છે અથવા સત્તામાં મળ સહિત છે-તેજ વાસ્તવમાં દોષનો સ્વીકાર કરે છે-ખીલત મળને ગ્રહણ કરે છે અથવા મળરૂપ પરિણમે છે-મળથી જ મળની પરિપાટી ચાલે છે-જે પૂર્ણપણે નિર્મળ થઈ ગયા છે તે પછી મિથ્યાત્વના સંગથી-ચારે તરફ મિથ્યાત્વનું વાતાવરણ હોવા છતાં પણ મલિન થતા નથી. જેવી રીતે પૂર્ણ રૂપે નિર્મળ થયેલું સુવર્ણ દિન-રાત ધીગડમાં પડ્યું રહેવા છતાં પણ ફરીથી તે કીટું-કાલિમાને ગ્રહણ કરતું નથી. આમાં જ સુક્રિતનું તત્ત્વ છૂપાયેલું છે-જે હોવાના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પૂર્ણપણે નિર્મળ થઈ જાય છે તેઓ પછીથી ભવ ધારણ

કરીને અથવા અથવા ૬૪ને સંકાર-અર્થ કરતા નર્મ-સદ ને અદે ૭૬-અર્થને પો કુત
અર્થ વદ્ય છે. ૧૬.

અપ્રાપ્તુક દ્રવ્યને વ્યાગયતા છતાં પણ વીનદાગી અભ્યંક.

તીરાગોડપ્રાપ્તુકં દ્રવ્યં મુજ્જાનોડરિ ન વચ્યતે ।

શઙ્ઘઃ કિં જાયતે દ્રુણઃ કદંમાદૌ વગ્ગરિ ॥ ૧૭ ॥

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદમાં નીરાગીને સમિતિ બોલતાં જણાવેલાં પદો અન્યથા બતાવ્યો છે અને આ પદમાં સરાગીને સમિતિ બોલતાં ન કરવા છતાં પણ નિર્મલપણે પાપબંધને પાત્ર કરાવ્યો છે. જેમ સારા નામના બહુ જ મોટા મત્સ્યની આંખો પર બેઠેલા નાના-નાના તંદુલ મત્સ્ય સારા મત્સ્યના મોઢામાં નામની સાથે પ્રવેશ કરતી અને નિઃશ્વાસ સાથે બહાર નીકળી જતી અનેક નાની યોગી માણસીઓ તેમને એવો કપાયલાવ કરે છે કે આ મુર્ખ મત્સ્ય મોલાનું મોઢું બંધ કરીને મુખમાં પ્રવેશોડી માછલીઓને ગળી કેમ નથી જતું?—બહાર આ માટે નીકળવા દે છે? આટલા કપાયલાવથી જ, તે માછલીઓનું ભોજન કયાં વિના, તે તંદુલ મત્સ્ય તરફે જાય છે એવો આગમમાં ઉલ્લેખ છે. ૧૮.

વિષયોનો સંગ હોવા છતાં પણ જ્ઞાની તેમનાથી લેપાતા નથી.

જ્ઞાની વિષયસંગેऽપિ વિષયેનૈવ લિપ્યતે ।

કનકં મલ મધ્યેऽપિ ન મલૈરુપલિપ્યતે ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—(જ્ઞાની) જે જ્ઞાની છે તે (વિષયસંગેઽપિ) વિષયોનો સંગ હોવા છતાં પણ (વિષયૈઃ) વિષયોથી (નૈવ લિપ્યતે) લેપાતો નથી. જેમ (કનકં) સોનું (મલ મધ્યેઽપિ) મળની વચ્ચે પડ્યું હોય છતાં પણ (મલૈઃ) મળથી (ન ઉપલિપ્યતે) લેપાતું નથી—મળનો પોતામાં પ્રવેશ કરવા દેતું નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં જે જ્ઞાનીનો ઉલ્લેખ છે તે તે જ છે જે નિરાગી છે. અધ્યાત્મલાપમાં જે રાગમાં આસક્ત હોય તેને જ્ઞાની જ માનવામાં આવતો નથી. આવા જ્ઞાની યોગીની વિષયોનો સંગ ઉપસ્થિત હોવા છતાં પણ તેમાં (વિષયોમાં) પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, જેમ મળની વચ્ચે પડ્યું હોવા છતાં પણ શુદ્ધ સુવર્ણ મળને ગ્રહણ કરતું નથી. ૧૯.

નીરાગી યોગી પરકૃતાદિ આહારાદિને કારણે બંધને પામતા નથી.

આહારાદિભિરન્યેન કારિતૈર્મોદિતૈઃ કૃતૈઃ ।

તદર્થ વધ્યતે યોગી નીરાગો ન કદાચન ॥૨૦॥

2017-2018
 2018-2019
 2019-2020
 2020-2021

વીતરાગી યોગી વિષયને જાણવા છતાં પણ બંધાનો નથી.

નિરાગો વિષયં યોગી બુદ્ધ્યમાનો ન વધ્યતે ।

પરથા વધ્યતે કિં ન કેવલી વિશ્વવેદકઃ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—(નીરાગઃ) જે વીતરાગી યોગી છે તે (નિરાગં નુદ્યમાનઃ) વિષયને જાણતો થકો (ન વધ્યતે) કર્મબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. (પરથા) જે વિષયોને જાણવાથી કર્મબંધ થાય તો (વિશ્વવેદકઃ કેવલી) વિદ્યાના જ્ઞાતા કેવળી (કિં ન વધ્યતે) કેમ બંધને પ્રાપ્ત થતા નથી ?

વ્યાખ્યાઃ—પરદ્રવ્યગત દોષોથી તથા ઇન્દ્રિયવિષયોના સંગથી જે વીતરાગી જ્ઞાની બંધને પ્રાપ્ત નથી થતા તો તેમને જાણતા થકા તો તે બંધને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? એ વાત જે કે પહેલાનાં પદ્યોમાંથી ક્ષિત થાય છે છતાં પણ અહીં તેને સ્પષ્ટ કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જે વિષયોને જાણતા થકા વીતરાગી યોગી બંધને પ્રાપ્ત થાય તો પછી વિદ્યાના જ્ઞાતા-વિશ્વના સર્વપદાર્થોની પ્રગટ-અપ્રગટ બધી અવસ્થાઓને જાણનાર કેવલી ભગવાન બંધને પ્રાપ્ત કેમ ન થાય ? તો પછી તે પણ બંધને પ્રાપ્ત થવા જોઈએ. તેથી કેવળ જાણવાથી બંધની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૨૨.

જ્ઞાની જાણે છે વેદતા નથી, અજ્ઞાની વેદે છે જાણતા નથી.

જ્ઞાનિના સકલં દ્રવ્યં જ્ઞાયતે વેદ્યતે ન ચ ।

અજ્ઞાનિના પુનઃ સર્વં વેદ્યતે જ્ઞાયતે ન ચ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—(જ્ઞાનિના) જ્ઞાની દ્વારા (સકલં દ્રવ્યં) સમસ્ત વસ્તુ સમૂહ (જ્ઞાયતે) જાણવામાં આવે છે (ન ચ વેદ્યતે) પરંતુ વેદવામાં નથી આવતો. અને (અજ્ઞાનિના) અજ્ઞાનીદ્વારા (સર્વં) સકળ વસ્તુ સમૂહ (વેદ્યતે) વેદવામાં આવે છે (ન ચ જ્ઞાયતે) પરંતુ જાણવામાં આવતો નથી.

વ્યાખ્યાઃ—પાછળના પદ્યમાં જાણવા માત્રથી બંધ ન થવા રૂપ જે વાતનો ઉદ્દેશ કયો છે તેનો સિદ્ધાંત આ પદ્યમાં બતાવ્યો છે અને તે એ છે કે જ્ઞાની-વીતરાગી દ્વારા સંપૂર્ણ દ્રવ્ય સમૂહ જાણવામાં તો આવે છે પરંતુ વેદવામાં નથી આવતો અને અજ્ઞાની સરાગી દ્વારા સમસ્ત દ્રવ્ય સમૂહ વેદવામાં તો આવે છે પરંતુ જાણવામાં નથી આવતો. ૨૩

જ્ઞાનની પર્યાયો હોતી નથી. જેમ જોવામાં આવતી પર્યાયો હોતી નથી, અને 'જ્ઞાન' શબ્દથી જેનું અર્થ છે તે છે જોવાનામય નથી. એમાં નહીં. જોવામાંથી કોઈની કોઈ પર્યાય હોતી નથી. આ એક તાત્ત્વિક નિર્ણયનો નિર્ણય છે અને એ જ્ઞાનનું સ્વભવ કરે છે કે આ બધા ચેતન-અચેતન દ્રવ્યો ત્યાં જોવાથી સમગ્ર પરસ્પર ભેદ-ભેદ, સમર્પક-સંબંધ અથવા બંધને પામીને રહે; પરંતુ વારતામાં કોઈ પણ જોવાનું દ્રવ્ય કદી અચેતન અને અચેતન દ્રવ્ય કદી ચેતન થતું નથી. આ શિદ્ધાંતથી વિપરીત જે કોઈ પ્રતિવાદો છે તે બધું સ્ફટિકમાં રંગ સમાન સંસર્ગ-દોષને કારણે મિથ્યા છે.

અથવા અજ્ઞાનથી અહીં પૂર્વ પદમાં જોએલા તે વેદન વિવક્ષિત છે જે રાગ-દ્વેષાદિ વિકારોથી અભિભૂત હોય છે, તેમાં શુદ્ધ જ્ઞાનની પર્યાયો નથી હોતી અને જ્ઞાનથી તે શુદ્ધ જ્ઞાન વિવક્ષિત છે જેમાં અશુદ્ધ જ્ઞાન (વેદન) ની પર્યાયો હોતી નથી. ૨૫.

જ્ઞાની કદમ્બોનો અબંધક અને અજ્ઞાની બંધક થાય છે.

જ્ઞાનીતિ જ્ઞાન-પર્યાયી કલ્મવાનામવન્ધકઃ ।

અસચ્ચાજ્ઞાન-પર્યાયી તેષાં ભવતિ વન્ધકઃ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—(જ્ઞાની इति જ્ઞાન-પર્યાયી) જે જ્ઞાની છે તે જ્ઞાન-પર્યાયી છે-જ્ઞાનરૂપ પરિણુમન સહિત છે તેથી (કલ્મવાનામ અવન્ધકઃ) કદમ્બોનો-કપાયાદિ કર્મોનો-અબંધક હોય છે. (અજ્ઞઃ ચ) જે અજ્ઞાની છે (અજ્ઞાન-પર્યાયી) તે અજ્ઞાનપર્યાયી છે-અજ્ઞાનરૂપ પરિણુમન સહિત છે—(તેષાં ભવતિ વન્ધકઃ) અને તેથી કપાયાદિ કર્મોનો બંધ કરનાર થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—ઉક્ત સિદ્ધાંત અનુસાર જે જીવ શુદ્ધ જ્ઞાની છે તે જ્ઞાન-પર્યાયી હોવાથી કર્મોનો બંધક થતો નથી અને જે જીવ અજ્ઞાનરૂપ પુદ્ગલ કર્મના સંબંધથી શુદ્ધ જ્ઞાની ન રહેતાં અજ્ઞાની છે તે જ્ઞાન-પર્યાયી ન હોવાથી કર્મોનો બંધ કરનારા થાય છે. ૨૬.

કર્મરૂપને ભોગવનાર જ્ઞાની-અજ્ઞાનીમાં અંતર

दीयमानं सुखं दुःखं कर्मणा पाकमीयुषा ।

જ્ઞાની વેત્તિ પરો મુદ્ધકતે વન્ધકાવન્ધકૌ તતઃ ॥૨૭॥

વ્યાખ્યા:—સંસારી છુત્ત કર્મ ગણિત થાય છે. તેના પાંચ કર્મના ઉત્પત્તિ અથવા પરપદાર્થોના સંસારમાં આવવાથી જ્યારે તે કર્મ કે અજ્ઞાન કાળાદિપરિણામ કરે છે તે શુભ કે અશુભ કર્મ ગણે છે—જોવાતો સારો ગણે છે—જોવા કર્મના અપાતી રીતિ અનુસાર જ્યારે ક્ષણનો કાળ આવે છે ત્યારે તેવાથી છુત્ત સગતિ કે દુર્ગતિમાં જાય છે. શુભ કર્મનું ક્ષણ જે સુખ ભોગ છે તે પ્રાપ્ત: સુગતિમાં અને અશુભ કર્મનું ક્ષણ જે દુઃખભોગ છે તે પ્રાપ્ત: દુર્ગતિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮.

સંસાર-પરિભ્રમણનો હેતુ અને નિવૃત્તિ (મોક્ષ) નો ઉપાય.

‘સુગતિં દુર્ગતિં પ્રાપ્ત: સ્વીકરોતિ કલેવરમ્ ।
તત્રેન્દ્રિયાણિ જાયન્તે ગૃહ્ણતિ’ વિપયાંસ્તત: ॥ ૨૯ ॥
તતો ભવન્તિ રાગાદ્યાસ્તેભ્યો દુરિત-સંગ્રહ: ।
તસ્માદ્ ભ્રમતિ સંસારે તતો દુ:સ્વમનેકધા ॥ ૩૦ ॥
દુ:સ્વતો વિભ્યતા ત્યાજ્યા: કપાયા: જ્ઞાન-શાલિના ।
તતો દુરિત-વિચ્છેદસ્તતો નિર્વૃત્તિ-સદ્ગમ: ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(સુગતિં દુર્ગતિં પ્રાપ્ત:) સુગતિ તથા દુર્ગતિ ને પ્રાપ્ત થયેલો છુત્ત (કલેવરમ્ સ્વીકરોતિ) શરીરનું અંકુષ કરે છે, (તત્રેન્દ્રિયાણિ જાયન્તે) તે શરીરમાં ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, (તત: વિપયાન્ ગૃહ્ણતિ) ઇન્દ્રિયદ્વારથી વિપયોનું અંકુષ કરે છે, (તતો ભવન્તિ રાગાદ્યા:) વિષયોનાં અંકુષથી રાગાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, (તેભ્યો દુરિત-સંગ્રહ:) રાગાદિથી શુભાશુભરૂપ કર્મોનો સંગ્રહ થાય છે (તસ્માદ્ ભ્રમતિ સંસારે) અને તે કર્મ-સંગ્રહના કારણે સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે, (તતો દુ:સ્વમ્ અનેકધા) જેથી અનેક પ્રકારના દુ:ખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી (દુ:સ્વતો વિભ્યતા) દુ:ખથી ભયભીત (જ્ઞાન-શાલિના) જ્ઞાન-શાલી છવાત્માએ (કપાયા:) કપાયોનો (ત્યાજ્યા:) ત્યાગ કરવો જોઈએ. (તતો દુરિત-

૧. ગદિમધિગદસ્સ દેહો દેહાદો ઇન્દિયાણિ જાયન્તે ।

તે હિં દુ વિસય-ગ્રહણં તતો રાગો વ દોષો વા ॥ ૧૨૯ ॥

જાયદિ જીવસ્સેવં ભાવો સંસાર ચક્કયાલમ્મિ ।

ઈદિ જિણવરેહિ મણિદો અણાદિધણો સજિધણો વા ॥ ૧૩૦ ॥—૫આદિત્ત.

૨. આ ગૃહ્ણતિ, વ્યા ગૃહ્ણતિ ।

પ્રશસ્તા મળ્યને તત્ત્વ મુખ્ય પાપં પુનઃ પમઃ ।
દ્વયં પૌરુષિકં મૂતે સુખ-દુઃખ-વિતામકમ ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—(તત્ત્વ) તે જાને પાપના પાપ જોવામાં (પ્રશસ્તા) પ્રશસ્ત પરિણામને (પુણ્ય) 'પુણ્ય' અને (પુનઃ પમઃ) અપાપના પાપનામને (પાપં) 'પાપ' (મળ્યને) કહેવામાં આવે છે. (દ્વયં) જાને સુખપાપના પરિણામ (પૌરુષિકં) પૌરુષિક છે. (મૂતે) મૂર્તિક છે અને (કમશઃ) (સુખ-દુઃખ-વિતામકમ) આનંદરૂપ સુખ દુઃખના આપનાર છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં પ્રશસ્ત અને અપાપના પરિણામોના અત્યંત-અત્યંત નામોનો ઉલ્લેખ છે પ્રશસ્ત પરિણામોને 'પુણ્ય' અને અપાપના પરિણામ (પાપ) ને 'પાપ' જતાવ્યા છે; કેમ કે એ જાને કમશઃ પુણ્ય-પાપ જામના કારણ છે. કારણમાં અહીં કાર્યનો ઉપવાદ કરવામાં આવ્યો છે અને તેથી જાનેને પૌરુષલિંગ, મૂર્તિક તથા કમશઃ સુખ-દુઃખના આપનારા કહ્યા છે. પુણ્ય-પાપનું 'સુખ-દુઃખ-વિતામકમ' વિશેષણ પાતાનું ખાસ મહત્ત્વ રાખે છે અને એ વાત સૂચવે છે કે જે સુખ-દુઃખ વિતરણનું કારણ હોય છે તે સુખ-દુઃખના કાર્યની પૂર્વક્ષણે વિદ્યમાન રહે છે. ત્યારે જ તે ઉપાદાન કારણ રૂપે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થાય છે; અન્યથા પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત પરિણામ તો ઉત્પન્ન થઈને નષ્ટ થઈ ગયા; કાર્યોત્પત્તિના સમયે તે વિદ્યમાન નથી તો પછી તે પરિણામથી સુખ-દુઃખરૂપ કાર્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે? થઈ શકે નહિ. સુખ-દુઃખના આપનાર તે પુણ્ય-પાપ રૂપ દ્રવ્યકર્મ હોય છે જે ઉક્ત પરિણામોના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થઈને ત્રિશ્રતિગંધ દ્વારા દેખ આપનારા સમય મુખી જીવની સાથે રહે છે અને ત્યારે જ પરિણામનું દેખ-કાર્ય સંપન્ન-પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૩.

પુણ્ય-પાપ-દેખને ભોગવતા જીવની સ્થિતિ.

મૂર્તો^૧ ભવતિ મુજ્જાનઃ સુખ-દુઃખફલં તયોઃ ।
મૂર્તકર્મફલં મૂર્તે નામૂર્તેન હિ મુજ્યતે ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—(તયોઃ) તે જાને પુણ્ય-પાપરૂપ પરિણામોના (સુખ-દુઃખફલં) સુખ-દુઃખ દેખને (મુજ્જાનઃ) ભોગવતો આ જીવ (મૂર્તો ભવતિ) મૂર્તિક થાય છે; કેમકે (મૂર્ત)

૧. વ્યા મૂર્તી.

થતાં (સ્વસ્થમાયં યાતિ) પોતાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ (મેષનિય નમો) વાદળાંઓથી વિકારને પ્રાપ્ત થયેલું આકાશ વાદળાં વિગરણે જતાં પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં પાછલી વાત ઉદાહરણ-દ્વારા વિશેષ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે—અર્થ છે કે જેવી રીતે વાદળાંઓથી આકાશ વિકારને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને વાદળાં વિગરણે જતાં ફરીથી પોતાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તેવી જ રીતે આ શુભ પણ વિકારી કર્મ જે પુણ્ય-પાપ છે તેના કારણે વિકારને—વિભાવને—પ્રાપ્ત થયો થકો પણ—અમૂર્તિકર્મથી મૂર્તિક થતો હોવા છતાં પણ તે કર્મો દૂર થઈ જતાં પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિત થઈ જાય છે. ૩૬.

પુણ્ય-અંધનાં કારણ.

અર્હદાદૌ^૧ પરા ભક્તિઃ કારુણ્યં સર્વજન્તુપુ ।

પાવને ચરણે રાગઃ પુણ્યવન્ધનિવન્ધનમ્ ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થ:—(અર્હદાદૌ) અર્હંતાદિકમાં (પરા ભક્તિઃ) ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ, (સર્વજન્તુપુ) સર્વ પ્રાણીઓમાં (કારુણ્યં) કરુણા ભાવ અને (પાવને ચરણે) પવિત્ર ચારિત્રતા અનુદાનમાં (રાગઃ) રાગ (આ બધું) (પુણ્યવન્ધનિવન્ધનમ્) પુણ્યબંધનું કારણ છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં સારરૂપે પુણ્યબંધના કારણોને નિર્દેશ કરતાં તેમને મુખ્યપણે ત્રણ પ્રકારનાં બતાવ્યાં છે. પહેલું અર્હંતાદિકની ઊંચી ભક્તિ, બીજું સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે કરુણા ભાવ (દયા પરિણામ અથવા હિંસાભાવનો અભાવ) અને ત્રીજું પવિત્ર ચારિત્રતા પાલનમાં અનુરાગ. અર્હંતની પાછળ ચોક્કસ ‘આદિ’ શબ્દ મુખ્યપણે સિદ્ધોનો અને ગૌણ-પણે તે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા સાધુ પરમેષ્ઠીઓનો વાચક છે જે ભાવલિંગી હોય-દ્રવ્ય-લિંગી અથવા ભવાલિન-દ્વી ન હોય અને પોતપોતાના પદના સર્વ ગુણોમાં યથાર્થપણે પરિપૂર્ણ હોય. ભક્તિનું ‘પરા’ વિશેષણ ઊંચા અથવા ઉત્કૃષ્ટ અર્થનું વાચક છે અને એ વાતનું સૂચક છે કે અહીં ઊંચા દરજ્જાનાં પુણ્ય-અંધનાં કારણોનો નિર્દેશ છે અને તેથી બીજાં જે કારણોને પણ ઊંચા દરજ્જાનાં જ સમજવાં જોઈએ. નહિં તો પુણ્યબંધ તો શુભ પરિણામોથી થાય છે. ભલે તે ઊંચા દરજ્જાનાં હોય કે તેનાથી ઓછા દરજ્જાનાં. ઊંચા

૧. મુ આર્હદાદૌ ।

પુણ્ય-પાપમાં ભેદ-દૃષ્ટિ.

સુખાસુખ-વિધાનેન^૧ વિશેષઃ પુણ્ય-પાપયોઃ ।

નિત્ય-સૌખ્યમ પશ્યદ્વિર્ગન્યતે મુઘ્ધ બુદ્ધિભિઃ ॥૩૧॥

શબ્દાર્થઃ— (નિત્ય-સૌખ્યમપશ્યદ્વિઃ) જેમને શાશ્વત સુખનું દર્શન થતું નથી તે (મુઘ્ધબુદ્ધિભિઃ) મૂઢ બુદ્ધિવાળાઓ (પુણ્ય-પાપયોઃ) પુણ્ય-પાપમાં (વિશેષઃ) ભેદ (સુખાસુખ-વિધાનેન) સુખ-દુઃખના વિધાનરૂપે (મન્યન્તે) માને છે—સાંસારિક સુખ કરનારને ‘પુણ્ય’ અને દુઃખ કરનારને ‘પાપ’ કહે છે.

વ્યાખ્યાઃ— પુણ્ય અને પાપનો ભેદ સ્પષ્ટ કરતાં અહીં જતાવવામાં આવ્યું છે કે જે પુણ્યને સુખ વિધાયક અને પાપને દુઃખ-વિધાયક માનીને જન્મેમાં ભેદ કરે છે તે સ્વાત્મોત્થિત, સ્વાધીન, શાશ્વત સુખને ન જાણનાર-દેખનાર મૂઢ બુદ્ધિ છે.—અસદ્વી સુખને ન સમજતાં તેમણે નકલ્લી સુખને જે વાસ્તવમાં દુઃખરૂપ જ છે, સુખ માની લીધું છે. ૩૬

પુણ્ય-પાપમાં અભેદ-દૃષ્ટિ.

પશ્યન્તો જન્મ કાન્તારે પ્રવેશં પુણ્ય-પાપતઃ ।

વિશેષં પ્રતિપદ્યન્તે ન તયોઃ શુદ્ધબુદ્ધયઃ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થઃ— (પુણ્ય-પાપતઃ) પુણ્ય-પાપના કારણે (જન્મકાન્તારે) સંસાર-વનમાં (પ્રવેશં) પ્રવેશ થાય છે, (પશ્યન્તો) એ જોનાર (શુદ્ધબુદ્ધયઃ) જે શુદ્ધબુદ્ધિ છે તે (તયોઃ) પુણ્ય-પાપમાં (વિશેષં) ભેદ (ન પ્રતિપદ્યન્તે) કરતા નથી—જન્મેને સંસાર-વનમાં ભ્રમણ કરાવવાની દૃષ્ટિએ સમાન સમજે છે.

વ્યાખ્યાઃ— જે શુદ્ધ-બુદ્ધિ-સમ્યક્દૃષ્ટિ છે તે, પુણ્ય-અને પાપ બન્નેય જીવને સંસાર-વનમાં પ્રવેશ કરાવીને-તેને આમતેમ ભટકાવીને દુઃખી કરનાર છે એમ જોઈને, જન્મેમાં કોઈ વાસ્તવિક ભેદ માનતા નથી—જન્મેને સોના-લોહાની બેડી સમાન પરાધીન કરનાર બંધન સમજે છે. ભલે પુણ્યથી કાંઈક સાંસારિક સુખ મળે; પરંતુ તે સુખનું પરાધીનતા-મય સ્વરૂપ અને તેની ક્ષણભંગુરતા આદિ જોતાં તેને વાસ્તવિક સુખ કહી શકાતું નથી. ૪૦

૧. મુ સુખદુઃખવિધાનેન ।

➤ સંવરાધિકાર ‹

સંવરનું લક્ષણ અને તેના બેદ.

કલ્મપાગમનદ્વાર-નિરોધઃ સંવરો મતઃ ।

ભાવ-દ્રવ્યવિભેદન દ્વિવિધઃ કૃતસંવરૈઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—(કૃતસંવરૈઃ) જેમણે કર્મનો સંવર કર્યો છે તેમણે (કલ્મપાગમનદ્વાર-નિરોધઃ) કલ્મષોના-કપાયાદિ કર્મમળોના-આગમનદ્વારના નિરોધને (સંવરો મતઃ) ‘સંવર’ માન્યો છે અને તે (ભાવ-દ્રવ્યવિભેદન) ભાવ-દ્રવ્યના ભેદથી (દ્વિવિધઃ) બે પ્રકારનો કહેવામાં આવ્યો છે-એક ભાવસંવર, બીજો દ્રવ્ય સંવર.

વ્યાખ્યાઃ—સંવરાધિકારનો પ્રારંભ કરતાં અહીં સૌથી પહેલાં સંવર તત્ત્વનું લક્ષણ આપ્યું છે અને પછી તેના દ્રવ્યસંવર તથા ભાવસંવર એવા બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે. ‘કલ્મષોનાં આગમન-દ્વારોનો નિરોધ’ તે સંવરનું લક્ષણ છે. આમાં ‘કલ્મષ’ શબ્દ કપાયાદિ બધા કર્મમળોનો વાચક છે અને ‘આગમનદ્વાર’ શબ્દ આત્મામાં કર્મમળોના પ્રવેશ માટે હેતુભૂત જે મન-વચન-કાયાના વ્યાપારરૂપ આસ્રવ છે તેનો ઘોતક છે. તેથીજ મોક્ષ-શાસ્ત્રમાં સૂત્ર રૂપે ‘આસ્રવનિરોધઃ સંવરઃ’ એટલું જ સંવરનું લક્ષણ આપ્યું છે. ૧.

ભાવ તથા દ્રવ્ય-સંવરનું સ્વરૂપ.

રોધસ્તત્ર કપાયાણાં કથ્યતે ભાવસંવરઃ ।

દુરિતાસ્રવવિચ્છેદસ્તદ્રોધે દ્રવ્યસંવરઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—(તત્ર) સંવરની ઉક્ત ભેદકલ્પનામાં (કપાયાણાં) કપાથોનો (રોધઃ) નિરોધ (ભાવસંવરઃ) ‘ભાવસંવર’ (કથ્યતે) કહેવાય છે અને (તદ્રોધે) કપાથોનો નિરોધ

શબ્દાર્થ:—(યતઃ) કારણે (અહં) હું તે આત્માના આદિનાં (ખગેતર્થ મારું) અચેતન શરીર-સમૂહને (પશ્યામિ) દેખું છું (ન જ્ઞાતાઃ જ્ઞાતમનઃ) તેમના આત્માઓને દેખતો નથી, (તતઃ) તેથી (તેનાં) તેમના (નિગ્રહાનુગ્રહો) નિગ્રહ-અનુગ્રહ (કશમ વિદ્યે) હું કેવી રીતે કરું ?—તેમનાં શરીરના નિગ્રહ-અનુગ્રહથી તો તેમના નિગ્રહ-અનુગ્રહ જાનતા નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં પણ સુષુપ્ત આત્માના રાગ-દેવની નિવૃત્તિ માટે તે જ જાણતા ચાલુ છે. અહીં તે પોતાના વિષયમાં વિચરે છે કે હું તો શત્રુ-મિત્રાદિના અચેતન શરીરને જ દેખી શકું છું તેમના આત્માના મને કદી દર્શન થતાં નથી. તો હું તેમનો નિગ્રહ-અનુગ્રહ અથવા ઉપકાર કેવી રીતે કરી શકું ? કરી શકું નહિ. તેથી તેમના અપકાર-ઉપકારનો વિચાર મારો દોરો અહંકાર છે. ૧૪.

શરીરને આત્માના અપકાર-ઉપકાર કરનાર માનવું તે વ્યર્થ છે.

સ્વદેહોઽપિ ન મે यस્ય નિગ્રહાનુગ્રહે ક્ષમઃ ।

નિગ્રહાનુગ્રહૌ તસ્ય કુર્વન્ત્યન્યે વૃથામતિઃ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—(મે) મારું (સ્વદેહોઽપિ) સ્વશરીર પણ (યસ્ય) જેના (મારા આત્માના) (નિગ્રહાનુગ્રહે) અપકાર-ઉપકારમાં (ન ક્ષમઃ) સમર્થ નથી (તસ્ય) તેના (નિગ્રહાનુગ્રહૌ) અપકાર-ઉપકાર (અન્યે) બીજાઓ (કુર્વન્તિ) કરે છે (વૃથામતિઃ) એમ માનવું મારા માટે વ્યર્થ છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં યોગી વિચારે છે કે જ્યારે મારું શરીર પણ મારા અપકાર-ઉપકાર કરવામાં સમર્થ નથી તો કોઈ અન્ય મારા અપકાર-ઉપકાર કરે છે એમ માનવું વ્યર્થ છે. ૧૫.

કોઈના ગુણો આપવા-લેવામાં કોઈ સમર્થ નથી.

શક્યન્તે ન ગુણાઃ કર્તું હર્તુમન્યેન મે યતઃ ।

કર્તું હર્તું પરસ્યાપિ ન પાર્યન્તે ગુણા મયા ॥૧૬॥

4

5

6

7

શબ્દાર્થ:—(મોહયોગ) મોહના દોષથી (મનનં નાનં) સમ્પૂર્ણ બાહ્ય પદાર્થોને સમૂહ (આત્મનઃ) આત્માના (ગર્માર્ગમનિષાયકમ) ગુણ દુઃખનો વિષાદા (ક્રિયતે) કરાય છે, (અપરથા) અન્યથા-મોહના અભાવમાં-(ન કદાચન) કદી પણ તેમ કરવામાં આવતું નથી.

વ્યાખ્યા:—સમ્પૂર્ણ બાહ્ય પદાર્થોને પોતાના આત્માના જે સુખ-દુઃખ-દાતા કલ્પવામાં આવે છે તે બધો મોહનો દોષ છે-મોહ કર્મના ઉદયવશ જે દષ્ટિ વિકારાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને જ કારણે આવી મિથ્યા માન્યતા બને છે.-મોહના અભાવમાં આવું કદી બનતું નથી. ૩૧.

વચનદ્વારા વાસ્તવમાં કોઈની નિન્દા કે સ્તુતિ થતી નથી.

નાઙ્ગસા વચસા કોઽપિ નિન્દ્યતે સ્તૂયતેઽપિ વા ।

નિન્દિતોઽહં સ્તુતોઽહં વા મન્યતે મોહયોગતઃ ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થ:—(અઙ્ગસા) વાસ્તવમાં (વચસા) વચન દ્વારા (કોઽપિ) કોઈ પણ આત્મા (ન નિન્દ્યતે સ્તૂયતેઽપિ વા) નિન્દા કે સ્તુતિને પ્રાપ્ત થતો નથી. (નિન્દિતોઽહં) મારી નિન્દા કરવામાં આવી છે (વા) કે (સ્તુતોઽહં) કે મારી સ્તુતિ કરવામાં આવી છે એમ (આત્મા) (મોહયોગતઃ મન્યતે) મોહના યોગથી માને છે.

વ્યાખ્યા:—વાસ્તવમાં વચન દ્વારા કોઈ નિન્દિત કે સ્તુત્ય નથી થતું; કારણ કે મૂર્તિક વચનનો અમૂર્તિક આત્મા સાથે સંબંધ બનતો નથી. આવી સ્થિતિમાં અમુકે મારી નિન્દા કરી, અમુકે મારી પ્રશંસા કરી, આ જગતની માન્યતા કેવળ મોહ સાથે સંબંધ રાખે છે-મોહી જીવ તે નિન્દા-સ્તુતિનો સંબંધ એમ જ પોતાની સાથે જોડી લે છે અને આ રીતે નકામો જ હર્ષ-વિપાદના ચક્રરમાં પડીને વ્યાકુળ થાય છે. ૩૨.

પરના દોષ કે ગુણોના કારણે હર્ષ-વિપાદ થતો નથી.

*નાનન્દો વા વિષાદો વા પરે સંક્રાન્ત્યભાવતઃ ।

પરદોષ-ગુણૈર્નૂનં કદાચિન્ ન વિધીયતે ॥ ૩૩ ॥

* અહીં નાનન્દો ને અદો આનન્દો હોયું બોધ્યે તેમ લાગે છે.

શબ્દાર્થ:—(ચન્દિ) જે (અન્નોડ્યમ્યન્ન વિવર્તમે) એકાગ્રી-મના વિશ્વપ્રાપ્તિ-ચિંતન-થી-(વહ્નયન્તે હાપ્યન્તે) વૃદ્ધિ કે હાનિને પ્રાપ્ત થાય જે (તદા) તે (કસ્યપિ) કોઈને પણ (સમ્પત્તિઃ વિપત્તિઃ વા) સંપત્તિ કે વિપત્તિ (કદી) (ન મીચન્તે) કદીય થાય નહિ.

વ્યાખ્યા:—જે પાછલા પદ્યમાં નિરૂપિત ચિદાંત વિરૂદ્ધ એમ માનવામાં આવે કે પરની ચિંતાથી કોઈ ખીડિત કે પાડિત અથવા વૃદ્ધિ-હાનિને પ્રાપ્ત થાય છે તે સંસારમાં કોઈની પણ સંપત્તિ તથા વિપત્તિ કદી ઓછી થતી ન જોયજો; કેમ કે જન્મેની વૃદ્ધિ હાનિના ચિંતક સન્ન-દુર્જન ધરાધર મળી આવે છે, પરંતુ એવું જોવામાં આવતું નથી. ઉદ્યું એકના અનિષ્ટ ચિંતન છતાં પણ ધીજે વૃદ્ધિને અને કોઈના ઇષ્ટ ચિંતન છતાં પણ-સતતિન તેના હિતની માળા જપવા છતાં પણ-તે હાનિને પ્રાપ્ત થતો જોવામાં આવે છે, માટે ઉક્ત માન્યતા પ્રત્યક્ષથી પણ વિરૂદ્ધ છે. ૩૫.

વાસ્તવમાં કોઈ દ્રવ્ય ઇષ્ટ-અનિષ્ટ નથી.

इष्टोऽपि मोहतोऽनिष्टो भावोऽनिष्टस्तथा परः ।

न द्रव्यं तत्त्वतः किञ्चिदिष्टानिष्टं हि विद्यते ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થ:—(મોહતઃ) મોહને કારણે (ઇષ્ટોઽપિ) જે પદાર્થને ઇષ્ટ માનવામાં આવે છે તે (અનિષ્ટઃ) તે અનિષ્ટ (તથા અનિષ્ટઃ) તથા જે પદાર્થને અનિષ્ટ માનવામાં આવે છે તે (પરઃ) ઇષ્ટ થઈ જાય છે. (તત્ત્વતઃ) વાસ્તવમાં (કિંચિદ્ દ્રવ્યં) કોઈ દ્રવ્ય (ઇષ્ટાનિષ્ટં) ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ (ન હિ વિદ્યતે) નથી.

વ્યાખ્યા:—કોઈ દ્રવ્ય વાસ્તવમાં ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ હોતું નથી, આ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં અહીં બતાવ્યું છે કે જેને મોહને કારણે ઇષ્ટ માની લેવામાં આવે છે તે પદાર્થ કાળાન્તરમાં અનિષ્ટ અને જેને અનિષ્ટ માની લેવામાં આવે છે તે પદાર્થ ઇષ્ટ થતો દેખવામાં આવે છે. માટે પરદ્રવ્યને સર્વથા ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ માનવું વ્યર્થ છે. ૩૬.

पावन रत्नत्रयमां ज्वनुं स्वयं प्रवर्तन.

रत्नत्रये स्वयं जीवः पावने परिवर्तते ।

निसर्गनिर्मलः शङ्खः शुक्लत्वे केन वर्त्यते ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થ:—(જીવ:) જીવ (મોહન) મોહન દ્વારા (નિજમંગલ:) પોતાની સંગનિથી (મલિન: ક્રિયતે) મલિન કરાય છે. (પરાગર ઙ) (રક્ત પાન) વાત પુષ્પના યોગથી (કિમ) શું (સ્ફટિક:) સ્ફટિક (રક્તવાં ન નીચતે) રક્તપાણને (વાતાશ) પ્રાપ્ત નથી થતો ?—થાય જ છે.

વ્યાખ્યા:—આ જીવાત્મા પોતાના નિર્મળ દર્શન-જ્ઞાન વાસ્તવરૂપ સ્વભાવમાં જે પ્રવૃત્ત થતો નથી તેનું કારણ મોહનો સંગ છે. મોહને પોતાની સંગનિથી આ જીવને મલિન કરી નાખ્યો છે, જેવી રીતે લાલ ફૂલ પોતાના સંગનિથી નિર્મળ-સ્વેત સ્ફટિકને લાલ બનાવી દે છે. ૩૬.

મોહનો વિલય થતાં સ્વરૂપની ઉપસન્નિધિ.

નિજરૂપં પુનર્યાતિ મોહસ્ય વિગમે સતિ ।

ઉપાધ્યમાવતો યાતિ સ્ફટિકઃ સ્વસ્વરૂપતામ્ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થ:—(મોહસ્ય વિગમે સતિ) મોહનો વિનાશ થઈ જતાં જીવ (પુન:) *ફરીથી (નિજરૂપં યાતિ) પોતાના નિર્મળ રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. (તેવી જ રીતે કે જેવી રીતે) (ઉપાધ્યમાવતો) રક્ત પુષ્પાદિરૂપ ઉપાધિનો અભાવ થઈ જવાથી (સ્ફટિકઃ) સ્ફટિક (સ્વસ્વરૂપતાં યાતિ) પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં જે મોહના સંગ અથવા સંગનિથી જીવને મલિન થવાની વાત કહેવામાં આવી છે તે જ મોહનો સંગનિધિ છૂટી જતાં આ જીવ અસલ પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ સ્ફટિક રક્ત પુષ્પાદિરૂપ ઉપાધિનો અભાવ થઈ જતાં પુનઃ પોતાના સ્વચ્છ નિર્વિકાર સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પૂર્વ પદ્ય તથા આ પદ્યમાં સ્ફટિકનું દ્વંદ્વંત જીવને નિર્વિકાર અને સવિકાર રૂપનો અથવા સ્વભાવ અને વિભાવનો યોગ કરાવવા માટે ઘણું જ સુંદર અને તથ્યપૂર્ણ છે. ૪૦.

* અહીં પુનઃ શબ્દનો અર્થ 'ફરીથી' કરેલ છે છતાં આશય એવો છે કે મોહનો નાશ થતાં સંગ-અસલ સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે.

આદરપૂર્વક પ્રવૃત્ત થાય છે તેને સંવર ગાય કે-કર્મોનો આશ્રય આપી લાયક છે. આ ક્રિયાઓ સમ્યક્ચારિત્રરૂપ છે. એમાંથી પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ તે સંવરનું કારણ છે. કમણઃ આગળ આપ વામાં આગ્યું છે. ૪૬.

સામાયિકનું સ્વરૂપ.

यत् सर्व-द्रव्य-संदर्भे राग-द्वेष-व्यपोहनम् ।

आत्मतत्त्व-निविष्टस्य तत्सामायिकमुच्यते ॥ ૪૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—(આત્મતત્ત્વ-નિવિષ્ટસ્ય) જે આત્મતત્ત્વમાં સ્થિત છે તે (યોગી) ને (સર્વ-દ્રવ્ય-સંદર્ભે) સર્વ દ્રવ્યોના સંદર્ભ-સમૂહમાં (યત્ રાગ-દ્વેષ-વ્યપોહનમ) રાગ-દ્વેષનું જે વ્યપોહન-વિશેષરૂપે પરિત્યાગ-છે (તત્ સામાયિકમુચ્યતે) તેને ‘ સામાયિક ’ કહે છે.

વ્યાખ્યાઃ—સામાયિકના આ લક્ષણમાં જે વાતો ખાસ રૂપે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે-એક તો એકે પ્રસ્તુત સામાયિકના અધિકારી કોણ છે અને બીજી એ કે તે અધિકારીની સામાયિકનું સ્વરૂપ શું છે? અધિકારી અહીં ‘ આત્મતત્ત્વ-નિવિષ્ટસ્ય ’ પદ દ્વારા આત્મ-તત્ત્વમાં સ્થિત (યોગી) ને બતાવ્યા છે-તેથી જે આત્માને બરાબર જાણે-ઓળખે નહિ અને ન તો તેમાં જેની પ્રવૃત્તિ તથા સ્થિતિ હોય છે તે સામાયિકના અધિકારી નથી-ભલે તે મુનિ હોય, દિગંબર હોય તથા બ્રાહ્મમાં મુનિચર્યાનું કેટલુંય પાલન કેમ ન કરતા હોય. તે અધિકૃત સામાયિકનું સ્વરૂપ છે સર્વ દ્રવ્યોના સંદર્ભમાં રાગ દ્વેષનો વિશેષરૂપે (સામાન્ય રૂપે નહિ) પરિત્યાગ. ‘ સર્વદ્રવ્ય સંદર્ભ ’ પદમાં સમસ્ત ચેતન-અચેતન પદ્ધ-થોની બધી અવસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે-ચાહે તે શાબ્દિક હોય, આર્થિક હોય અથવા જ્ઞાનવિષયક હોય. અને ‘ રાગ-દ્વેષ-વ્યપોહન ’ માં બધું વૈષમ્ય દૂર થઇને પૂર્ણપણે સમતા-ભાવનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે-ચાહે તે ગમે તેટલા થોડા સમય માટે કેમ ન હોય. આ રીતે આ સંક્ષેપમાં સામાયિક અથવા સંતુલિત સમતાલાવરૂપ આવશ્યકનું સ્વરૂપ છે. એનું જ સામાયિક પાઠ આદિમાં વ્રતરૂપે નીચે પ્રકારે રૂપણ કર્યું છે—

समता सर्वभूतेषु संयमः शुभ-भावना ।

आर्त-रौद्र-परित्यागस्तद्वि सामायिकं व्रतम् ॥

અર્થાત્ સર્વભૂતો-પ્રાણીઓમાં સમતાભાવ-રાગ-દ્વેષ નો અભાવ (કારણ કે રાગ-દ્વેષ જ આત્માના ભાવોની સમતા-તુલાને સમ ન રાખતાં વિષમ બનાવે છે), ઇન્દ્રિયો તથા

100

100

શબ્દાર્થ:—(પવિત્ર-દર્શન જ્ઞાન-પરિણમન) કાંઈ નિર્ગુણ-જ્ઞાન-આશિષમય-ઉત્તમ (આત્માને) આત્માને (વચનમાનસ્ય) વંદન-વચનરૂપ કરવા યોગીને (કોવિદ:) વિદ્યપુરુષોએ (વન્દના કવિ) ‘ વંદના ’ કરી છે.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદમાં જે શુદ્ધાત્માના સ્વચત્તને ‘ રાત ’ કહેવામાં આવેલ છે તે જ શુદ્ધાત્માની વંદના કરનારને પ્રસ્તુત ‘ વંદના ’ હોવાના કહેવામાં આવ્યું છે, એમ અહીં સૂચિત કર્યું છે. વંદના વચનરૂપ છે, એની કોઈ રાગના કસી નથી, અને તેથી તેનું પ્રસિદ્ધ રૂપ વંદની આગળ વંદના શુભોત્તુ ગિતન કરતાં ત્રણ કોટીને શિષ્યનતિ કરવી-શિર જુકાવવું અથવા નમ્રીભૂત થવું-એવું સમજવું લોકીએ. ૪૬.

પ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ

કૃતાનાં કર્મણાં પૂર્વે સર્વેષાં પીકમીયુષામ્ ।

આત્મીયત્વ-પરિત્યાગ: પ્રતિક્રમણમીર્યતે ॥ ૫૦ ॥

શબ્દાર્થ:—(પૂર્વે કૃતાનાં) પૂર્વે કરેલા તથા (પીકમીયુષામ્) કૃણને પ્રાપ્ત થયેલા (સર્વેષાં કર્મણાં) સર્વ કર્મોના (આત્મીયત્વ-પરિત્યાગ:) આત્મીય પણાનો જે પરિત્યાગ છે-તે કર્મો તથા કર્મકૃણોને પોતાનાં ન માનવાં જે છે-તેને (પ્રતિક્રમણ) ‘ પ્રતિક્રમણ ’ (રીર્યતે) કહેવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યા:—પૂર્વે કરેલા સર્વ કર્મોના કૃણોમાં જે આત્મીયતારૂપ ભુદ્ધિનો પરિત્યાગ છે-તેને પોતાનાં અથવા પોતાના ઉપાદાનથી બનેલાં (નિષ્પન્ન) ન માનવાં જે છે-તેને અહીં ‘ પ્રતિક્રમણ ’ કહેવામાં આવ્યું છે. વાસ્તવમાં જીવના લાવોતું નિમિત્ત પામીને ઉત્પન્ન થયેલાં જેટલાં કોઈ પૂર્વકૃત કર્મ છે અને તેમનાં જે કોઈ કૃણ છે તે બધાં પુદ્ગલ દ્રવ્યના ઉપાદાનથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેમને આત્મીય-આત્માના ઉપાદાનથી ઉત્પન્ન થયેલાં માનવાં તે ભૂલ છે, આ ભૂલનું જ પ્રસ્તુત આવશ્યક કર્મ દ્વારા પરિમાર્જન કરવામાં આવે છે. ૫૦.

પ્રત્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ.

આગમ્યાગો^૧નિમિત્તાનાં ભાવાનાં પ્રતિષેધનમ્ ।

પ્રત્યાખ્યાનં સમાદિષ્ટં વિવિક્તાત્મ-વિલોકિન: ॥ ૫૧ ॥

૧ મુ આગમ્યાગો ।

૨ વિવિક્તાત્મા ।

• *„Die Kunst des Schreibens“*

• *„Die Kunst des Lesens“*

• *„Die Kunst des Denkens“*

• *„Die Kunst des Handelns“*

• *„Die Kunst des Sprechens“*

• *„Die Kunst des Zuhörens“*

• *„Die Kunst des Wachtens“*

• *„Die Kunst des Schlafens“*

યઃ પઢાવશ્યકં યોગી સ્વાત્મતત્ત્વ-વ્યવસ્થિતઃ ।

અનાલસ્યઃ કરોત્યેવ સંવૃત્તિસ્તસ્ય રેફમામ' ॥ ૫૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યઃ યોગી) જે યોગી (સ્વાત્મતત્ત્વ-વ્યવસ્થિતઃ) પોતાના આત્મતત્ત્વ-
માં વિશેષણે અવસ્થિત અને (અનાલસ્યઃ) અપમાદીભાવે (ઉક્ત પ્રકારે) (પઢાવશ્યકં)
૫૩ આવશ્યક-અવશ્ય કરણીય સામાયિકાદિ કહેવું ક્રિયાઓ—(કરોતિ) કરે છે (તસ્ય)
તેના (રેફમામ) પાપોનો-કર્મોનો (સંવૃત્તિઃ પત્ત) સંવર જ થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે ૫૩ કર્મો-કાર્યોનો પાઠલા પદોમાં ઉલ્લેખ છે તેમને અહીં ક્ષેપ
રૂપે 'આવશ્યક' નામ આપવામાં આવ્યું છે. જેનો આશય છે અવશ્યમેવ નિત્ય કરવા
યોગ્ય, તે કાર્યો કરનારને 'યોગી' નામ આપ્યું છે, જેનો અગિપ્રાય છે કાય-વચન-મન
રૂપ ત્રણ યોગોની સાધના કરનાર-તેમને પોતાને આત્મીન રાખનાર-સાધુ-ગુણિ; અને તેના
જે વિશેષણ આપવામાં આવ્યા છે-એક 'સ્વાત્મતત્ત્વ વ્યવસ્થિત' અને બીજું 'અનાલસ્ય'
જેમાં પહેલું આ કાર્યો કરવાના અધિકારની સૂચના કરે છે કે જે ૪૭ માં પદની વ્યાખ્યામાં
ખતાવવામાં આવેલ છે અને બીજું કૃણની યથેષ્ટ રૂપે સાધના સાથે સંબંધ છે; કેમ કે
આજસ સહિત અનાદરપૂર્વક કરેલાં કર્મ યથેષ્ટ કૃણ આપતાં નથી. અંતમાં આ બધાં
આવશ્યક-કાર્યોના કૃણને નિર્દેશ કર્યો છે અને તે છે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના આસ્રવનો
નિરોધ, જે ઉક્ત બન્ને વિશેષણ-વિશિષ્ટ યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ છઠ્ઠે ક્રિયાઓ
કરવામાં યોગીને પોતાના આ બન્ને વિશેષણો ખાસ પછે ધ્યાનમાં રાખવાં જોઈએ, જેના
વિના યથેષ્ટ કૃણસંપત્તિ મળતી નથી. ૫૩.

સમ્યગ્જ્ઞાનપરાયણુ આત્મજ્ઞ યોગી કર્મોનો નિરોધ કરે છે.

મિથ્યાજ્ઞાનં પરિત્યજ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનપરાયણઃ ।

આત્મનાત્મપરિજ્ઞાયા વિધત્તે રોધમેનસામ્ ॥ ૫૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—(મિથ્યાજ્ઞાનં પરિત્યજ્ય) મિથ્યાજ્ઞાન છોડીને (સમ્યગ્જ્ઞાનપરાયણઃ) જે
સમ્યગ્જ્ઞાનમાં તત્પર છે. અને (આત્મના) આત્મા દ્વારા (આત્મપરિજ્ઞાયા) આત્માનો
જ્ઞાતા છે તે (પનસામ્) કર્મોના (રોધ) નિરોધ (વિધત્તે) કરે છે-કર્મોના આસ્રવને રોકે છે.

૧. પાપનામ્ ।

વ્યાખ્યા:— જે દ્રવ્યથી-બાદા પાવનમાં ત્યાગ કરીને તેમના ભોગથી નિવૃત્ત થાય છે તે વ્યવહારી હોવો દ્વારા પ્રત્યક્ છે; પરંતુ જે વ્યવહારી હોયોની બાદા દ્વિતીય છે તેઓ બીજાના અંતરંગને ઓળખતા નથી. અને જે બાદાથી-પાવનમાં ભોગથી વિરક્ત થઈ શકે તે નિવૃત્ત થાય છે તે મોક્ષ-પ્રાપ્તિની પ્રવિણ રાખનાર મુનિઓ દ્વારા પ્રત્યક્ છે; કેમ કે મુનિશ્રી અંતરાત્માઓની આંતરિક દ્વિતીય હોવાને કારણે તેઓ બીજાના અંતરંગને ઓળખી લે છે. ૫૬.

ભાવથી નિવૃત્તજ વાસ્તવિક સંવરનો અધિકારી.

द्रव्यमात्रनिवृत्तस्य नास्ति निर्वृतिरेनसाम् ।

भावतोऽस्ति निवृत्तस्य तात्त्विकी संवृतिः पुनः ॥ ५७ ॥

શબ્દાર્થ:—(દ્રવ્ય માત્રનિવૃત્તસ્ય) જે માત્ર દ્રવ્યથી નિવૃત્ત છે તેને (પતસામ) કર્મોની (નિવૃત્તિ:) નિવૃત્તિ (નાસ્તિ) થતી નથી (પુન:) અને (ભાવતો નિવૃત્તસ્ય) જે ભાવથી નિવૃત્ત છે તેને (તાત્ત્વિકી) વાસ્તવિક (સંવૃત્તિ:) સંવૃત્તિ-કર્મોત્પત્તિની નિવૃત્તિ (અસ્તિ)-થાય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં પાછલા કથનને સંવર તત્ત્વ સાથે સંબંધ કરતાં લખ્યું છે કે જે માત્ર દ્રવ્યથી નિવૃત્ત છે-બાદમાં કોઈ વસ્તુના ભોગનો ત્યાગ કરેલ છે-પરંતુ અંતરંગમાં તેના ભોગની લાલસા પડેલી છે, તેને કર્મોનો સંવર થતો નથી. અને જે ભાવથી નિવૃત્ત છે-હૃદયમાં તે પદાર્થના ભોગનો કદી વિચાર પણ લાવતો નથી-તેને વાસ્તવિક સંવર થાય છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે ભાવથી ત્યાગ છે તે જ કલ્યાણકારી છે. લોકોને દેખાડવા રૂપે જે કોઈ ત્યાગવૃત્તિ છે તે કલ્યાણકારિણી નથી. ૫૭.

ભાવથી નિવૃત્ત થવાની વિશેષ પ્રેરણા.

विज्ञायेति निराकृत्य निवृत्तिं द्रव्यतस्त्रिधा ।

भाव्यं भाव-निवृत्तेन समस्तैर्नानિषिद्ध्ये ॥ ५८ ॥

શબ્દાર્થ:—(इति विज्ञान) આ રીતે દ્રવ્ય-ભાવરૂપ નિવૃત્તિને બાણીને અને (द्रव्यतः निवृत्ति) દ્રવ્યનિવૃત્તિને (त्रिधा निराकृत्य) મન-વચન-કાયાથી છોડીને-ગોણ કરીને-

માનવું તર્ક-સંગત નથી-અનુચિત છે. એ જવાબની જો પદ્યગાનવાર્ત્ત કેવે પોતાના સમાધિ-
તંત્રના નીચેના પદ્યમાં વિશેષ રાજ્ય પોતાના પરી જો.

લિજ્ઞં દેહાશ્રિતં તદ્દં દેહ પ્વાન્મનો ભવઃ ।

ન મુચ્યન્તે ભવાત્તન્માને તે લિજ્ઞંકુતાયકાઃ ॥ ૮૭ ॥

આમાં બતાવ્યું છે કે લિંગ શરીરશ્રિત છે અને શરીર આત્માનો ભવ-સંસાર છે માટે જે લિંગનો આશ્રય રાખે છે તેઓ સંસારથી મુક્ત થઈ શકતા નથી-એક ભવથી બીજો ભવ ધારણ કરતાં સંસારમાં જ પરિભ્રમણ કરતા રહે છે. જ્યારે લિંગ આત્મનો આશ્રય છૂટે છે ત્યારે જ મુક્તિનું સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. શરીર અંગતન છે. ચેતનાત્માએ તેનો આશ્રય ન રાખવો જોઈએ. ૬૦.

મુમુક્ષુ માટે ત્યાજ્ય અને શ્રાવ્ય.

અચેતનં તતઃ સર્વં પરિત્યાજ્યં મુમુક્ષુણા ।

ચેતનં સર્વદા સેવ્યં સ્વાત્મસ્થં સંવરાર્થિના ॥ ૬૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—(તતઃ) તેથી (મુમુક્ષુણા) મોક્ષના અભિલાષી અને (સંવરાર્થિના) સંવરનો અર્થી છે તેણે (સર્વં અચેતનં પરિત્યાજ્યં) સમસ્ત અચેતન પદાર્થ સમૂહ ત્યાગવા યોગ્ય છે અને (સ્વાત્મસ્થં) પોતાના આત્મામાં સ્થિત (ચેતનં) ચેતન (સર્વદા સેવ્યં) સદા સેવવા યોગ્ય છે.

વ્યાખ્યાઃ—શરીર અને વેશની પૂર્વોક્ત સ્થિતિમાં શરીર અને વેશ જ નહિ, પરંતુ બધા અચેતન વસ્તુઓ મોક્ષના ઇચ્છુક અને તેથી સંવરના અર્થીએ ત્યાગવા યોગ્ય છે-કેઇમાં પણ તેણે આસક્તિ ન રાખવી જોઈએ. એનાથી વિપરીત તે ચેતન સદા સેવનીય અને ઉપા-
સનીય છે જે પોતાના આત્મામાં સ્થિત છે. ૬૧.

કયો યોગી શીઘ્ર કર્મેનો સંવર કરે છે. ?

આત્મતત્ત્વમપહસ્તિત-રાગં જ્ઞાન-દર્શન-ચરિત્રમયં યઃ ।

મુક્તિમાર્ગમવગચ્છતિ યોગી સંવૃણોતિ દુસ્તાનિ સ સઘઃ ॥ ૬૨ ॥

૧. આદિ શબ્દથી પ્રાક્ષણાદિ ઉચ્ચ અતિનું પ્રદણ્ય છે તેને પણ 'જાતિદેહાશ્રિતા દષ્ટા' ઇત્યાદિ પદ્ય (૮૮) માં મુક્તિનું કારણ બતાવ્યું નથી.

❖ નિર્જરાધિકાર ❖

નિર્જરાનું લક્ષણ અને બે ભેદ.

પૂર્વોપાર્જિત-કર્મકેદેશસંક્ષય-લક્ષણા ।

નિર્જરા જાયતે દ્વેધા પાકજાપાકજાત્વતઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—(પૂર્વોપાર્જિત) પૂર્વોપાર્જિત (કર્મકેદેશસંક્ષય-લક્ષણા) કર્મોનો એકદેશ ક્ષય જેતું લક્ષણ છે તે (નિર્જરા) નિર્જરા (પાકજાપાકજાત્વતઃ) પાકળ (સવિપાક) અને અપાકળ (અવિપાક)ના ભેદથી (દ્વેધા જાયતે) તે બે પ્રકારની હોય છે.

વ્યાખ્યાઃ—નિર્જરા અધિકારનો પ્રારંભ કરતાં અહીં સૌથી પહેલાં નિર્જરાનું લક્ષણ આપ્યું છે અને તે લક્ષણ છે ‘ પૂર્વોપાર્જિત કર્મોનો એકદેશ વિનાશ ’. પૂર્વોપાર્જિત કર્મોમાં પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં તથા આત્મા ની સાથે બંધાયેલાં કર્મ જ નહિ પરંતુ આ જન્મમાં પણ વર્તમાન કાળથી પૂર્વે કરેલાં તથા બંધાયેલાં કર્મ પણ સામેલ છે. અને એકદેશ સંક્ષયનો અર્થ છે ‘ આંશિક વિનાશ ’ —પૂર્ણતઃ વિનાશ નહિ. કારણ કે કર્મોના પૂર્ણપણે વિનાશ થવાનું નામ તો છે ‘ મોક્ષ ’—નિર્જરા નહિ. જ્યાંસુધી નવા કર્મોનો આસ્રવ શેકાતો નથી અને બંધ-હેતુઓનો અભાવ થતો નથી ત્યાં સુધી નિર્જરા થતી જ નથી. ઉક્ત નિર્જરાના બે ભેદ છે—એક ‘ પાકળ ’, બીજો ‘ અપાકળ ’. આ બન્નેનું સ્વરૂપ આગલા પદ્યમાં આપ્યું છે. ૧.

પાકળ—અપાકળ નિર્જરાનું સ્વરૂપ.

પ્રશ્નઃ પાકજાતાયાં પક્વસ્યૈવ પ્રજાયતે ।

નિર્જરાયામપક્વાયાં પક્વાપક્વસ્ય કર્મણઃ ॥ ૨ ॥

૧ કૃતસ્તકર્મવિપ્રમોક્ષો મોક્ષઃ । -ત. સૂત્ર ૧૦-૨ ।

વ્યાખ્યા:—જે સાધુને પોતાના આત્મામાંથી કાપાદિ કાપેલ તર ફરી લીધા છે તેને જ વિશુદ્ધ ધ્યાન થાય છે-કાપાગ્રાસણના ગાળને નાંખે-અને તે વિશુદ્ધ ધ્યાન એવો પ્રક્રમ અથવા પ્રવલન થાય છે જે કર્મોને બરમાલિફ પશિષ્માલીને બાદુ મોટા પ્રમાણમાં તેમની નિર્જરા કરી દે છે. ૪.

કયા યોગી કર્મસમૂહની નિર્જરાના કર્તા.

આત્મતત્ત્વરતો યોગી કૃત-કલ્મસ-સંવર: ।

યો ધ્યાને વર્તેતે નિત્યં કર્મ નિર્જીર્યેતેઽમુના ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—(આત્મતત્ત્વરતો) આત્મતત્ત્વમાં લીન થયેલ અને (કૃત-કલ્મસ-સંવર:) કલ્મસનો-કપાયાદિકર્મ-મળનો-સંવર કરેલ (યો યોગી) જે યોગી (નિત્યં) સદા (ધ્યાને વર્તેતે) ધ્યાનમાં વર્તે છે (અમુના) તેનાથી (કર્મ) કર્મસમૂહ (નિર્જીર્યેતે) નિર્જરા પામે છે.

વ્યાખ્યા:—નિર્જરાના અધિકારીનું વર્ણન કરતાં અહીં તે યોગીને કર્મસમૂહની ઉલ્લેખ નિર્જરાનો કર્તા કહ્યો છે જે આત્મતત્ત્વમાં લીન થઈને કપાયાદિ કર્મમળના સંવર પૂર્વક સદા ધ્યાનમાં પ્રવર્તે છે. ૫.

સંવર વિના નિર્જરા વાસ્તવિક નથી.

સંવરેણ વિના સાધોર્નાસ્તિ પાતક-નિર્જરા ।

નૂતનામ્ભઃ પ્રવેશે(શો) ઽસ્તિ સરસો રિક્તતા કુતઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—(સંવરેણ વિના) સંવર વિના (સાધો:) સાધુને (પાતક-નિર્જરા) પાપ-કર્મોની પૂર્ણપણે અવિપાક નિર્જરા (નાસ્તિ) બનતી નથી. (બરાબર છે) (નૂતનામ્ભઃ પ્રવેશે (શો)) જ્યારે નવા જળનો પ્રવેશ થઈ રહ્યો હોય ત્યારે (સરસઃ) સરોવર (રિક્તતા) ખાલી (કુતઃ અસ્તિ) ક્યાંથી થઈ શકે ? થઈ શકે નહિ.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદમાં સંવરપૂર્વક ધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત થવાની જે વાત કહેવામાં આવી છે તેના લક્ષ્યને આ પદમાં સ્પષ્ટ કરતાં બતાવ્યું છે કે સંવર વિના વાસ્તવમાં

[illegible][illegible]

શબ્દાર્થ:—(આત્મ-વચન નિર્જરાત) આત્મ-વચનમાં (૧૧) જે યોગી (જિનાગમ નિવેદિતમ) જિનાગમ-કથિત (પૂર્વ) પતિના (સંયમમ) સંયમનું (વિજ્યાતેન) ચતુષ્પદ કરે છે તેના દ્વારા (કર્મનિર્જયિતે) કર્મની નિર્જરા થાય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં સંયમદ્વારા કર્મની નિર્જરાતનાં વર્ણન કરતાં તેનાં જે વિશેષણ આપવામાં આવ્યાં છે. એક તો ‘પત્ત’ એ પતિના શબ્દ અર્થનું વાચક યિ, બીજું છે ‘જિનાગમનિવેદિત’ જેનો આશય છે જિનાગમ દ્વારા પ્રતિપાદિત. જિનાગમમાં સંયમના જે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે—એક ઇન્દ્રિય સંયમ અને બીજો પ્રાણિસંયમ. સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોની અશુભ પ્રવૃત્તિઓને રોકવી તે ‘ઇન્દ્રિય સંયમ’ છે અને પ્રાણપાદી જીવો પ્રત્યે ઘાતક રૂપે પ્રવૃત્ત ન થવું તેનું નામ ‘પ્રાણિસંયમ’ છે. આ બન્નેય પ્રકારના સંયમ નિર્જરાતા હેતુ છે. સંયમના અધિકારીનું અહીં એક જ વિશેષણ આપ્યું અને તે છે આત્મતત્ત્વમાં સ્થિત જે આત્મતત્ત્વમાં સ્થિત નથી તે સંયમને પાત્ર નથી અને તેથી તેના દ્વારા સંયમ જનિત નિર્જરા થતી નથી. ૧૧.

કયો યોગી કર્મરજને સ્વયં ઉડાવી દે છે ?

અન્યાચાર-પરાવૃત્તઃ સ્વત્ત્વ-ચરણાદૃતઃ ।

સંપૂર્ણ-સંયમો યોગી વિધુનોતિ રજઃ સ્વયમ્ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—(યોગી) જે યોગી (અન્યાચાર-પરાવૃત્તઃ) અન્ય આચારથી વિમુખ થઇને (સ્વત્ત્વ ચરણાદૃતઃ) સ્વરૂપાચરણમાં તત્પર છે અને (સંપૂર્ણ-સંયમો) પૂર્ણપણે સંયમનો પાલક છે તે (સ્વયમ) સ્વયં (રજઃ) કર્મરજને (વિધુનોતિ) છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં પૂર્ણપણે સંયમી યોગીની વાત લેવામાં આવી છે અને તે તે જ હોય છે જે સ્વરૂપાચરણથી ભિન્ન અન્યાચરણમાં રુચિ રાખતો નથી અને સ્વરૂપાચરણમાં સદા તત્પર રહે છે. એવો યોગી કોઇની સહાય વિના અથવા અપેક્ષા વિના સ્વયં કર્મભજને વિશેષપણે ઉડાડી નાખે છે. ૧૨.

લોકાચારને અપનાવનાર યોગીનો સંયમ ક્ષીણ થાય છે.

હિત્વા લોકોત્તરાચારં લોકાચારમુપૈતિ યઃ ।

સંયમો હીયતે તસ્ય નિર્જરાયાં નિવન્ધનમ્ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(વિનિષે) વિરિષે પ્રાચરણ (અગમનારમાં) (ગર્ભમાનો-
ડવિ) પ્રવર્તતો હોવા છતાં પણ (મંગલ :) જે સાંચલી (વિનાગમમાતાના :) વિના-
ગમને બહુતો નથી તે (મતચક્ષુઃ મદ્દા :) સમીપ સમાન જે-તેનાં ને આચરણ અંધતા
આચરણ સમાન છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં તે ચોગીના ચારિત્રને આંધ્યાના આચરણ સમાન બતાવ્યું છે
જે વિનાગમને બહુતો નથી. એવી જ રીતે આગમ-શાસ્ત્રને તાલ્ય કરીને કોઈ નીતિકારે
કહ્યું છે:—

अनेक-संशयोऽच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यम्य नास्त्यन्ध एव सः ॥

અનેક સંશયોનું ઉચ્છેદન કરનાર અને પરોક્ષ પદાર્થસમૂહને દેખાડનાર બધાનું
લોચન (નેત્ર) શાસ્ત્ર છે, જે આ લોચનથી વિહીન છે તેજ આંધળો છે. ૧૫.

કોનું ક્યું નેત્ર.

‘साधूनामागमश्चक्षुर्भूतानां चक्षुरिन्द्रियम् ।

देवानामवधिश्चपુनिर्वृताः सर्व-चपुपः ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—(સાધૂનાં ચક્ષુઃ) સાધુઓની આંખ (આગમઃ) આગમ શાસ્ત્ર છે.
(ભૂતાનાં ચક્ષુઃ) સામાન્ય પ્રાણીઓની આંખ (ઇન્દ્રિય) ઇન્દ્રિય છે, (દેવાનાં ચક્ષુઃ)
દેવોની આંખ (અવધિઃ) અવધિ દર્શન છે (ચ) અને (નિર્વૃતાઃ) જે નિર્વૃત્ત-છે
મુક્તિ પામેલા છે-તેઓ (સર્વ ચક્ષુઃ) સર્વચક્ષુ છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં કોનું ક્યું નેત્ર, એનો નિર્દેષ કરતાં સાધુઓનાં નેત્ર આગમ,
ભૂતોનાં-સર્વ પ્રાણીઓનાં-નેત્ર ઇન્દ્રિય, અને દેવોનાં નેત્ર અવધિદર્શન કહ્યાં છે. સાથે જ
જે સંસારથી મુક્ત થઈ ગયા છે તેમને ‘સર્વચક્ષુ’-સર્વ તરફથી જોનાર-કહ્યા છે. પ્રવચન-

૧. આગમ ચક્ષુ સાહુ દંદિય ચક્ષુણિ સવ્વમ્દાણિ ।

દેવા ય ઓહિચક્ષુ ચિદ્ધા પુણ સવ્વદો ચક્ષુ ॥

— પ્રવચનસાર. ૩-૩૪.

અજ્ઞાની-જ્ઞાનીના વિષય સેવનનું કૃપા.

અજ્ઞાની વધ્યતે યત્ર સેવ્યમાનેઽક્ષગોચરે ।

તત્રેવ મુચ્યતે જ્ઞાની પર્યતાસ્ચર્યમીદૃશમ્ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—(સેવ્યમાનેઽક્ષગોચરે) ઇન્દ્રિય વિષયનું સેવન કરતાં (યત્ર) ત્યાં (અજ્ઞાની) અજ્ઞાની (વધ્યતે) કર્મબંધ ને પ્રાપ્ત થાય છે (તત્રેવ) ત્યાં (જ્ઞાની મુચ્યતે) જ્ઞાની કર્મબંધનથી છૂટે છે.—કર્મની નિર્જરા કરે છે—(પર્યતા આશ્ચર્યમ્ આદૃશમ્) અહો ! આ આશ્ચર્યને જુઓ.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં સાધુ માટે ‘જ્ઞાતતત્ત્વ’ હોવાની જે વાત કહેવામાં આવી છે તેના મહત્ત્વની આ પદ્યમાં આશ્ચર્ય સાથે એમ કહીને સૂચના કરવામાં આવી છે કે અજ્ઞાની જે કામ કરતાં કર્મ-બંધનથી બંધાય છે તે જ કામ કરતાં જ્ઞાની કર્મબંધનથી છૂટે છે—કર્મની નિર્જરા કરે છે. આમાં ‘જ્ઞાયક’ અને ‘વેદક’ ના ભેદની તે દૃષ્ટિ સમાયેલી છે જેનું વર્ણન ગ્રંથમાં અન્યત્ર (એથા અધિકારમાં) કરવામાં આવ્યું છે.

કર્મફળને ભોગવતાં કોને બંધ અને કોને નિર્જરા.

શુભાશુભ-વિકલ્પેન કર્માયાતિ શુભાશુભમ્ ।

મુજ્યમાનેઽશ્વિલે દ્રવ્યે નિર્વિકલ્પસ્ય નિર્જરા ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—(શુભાશુભ-વિકલ્પેન) શુભ-અશુભ વિકલ્પ દ્વારા (શુભાશુભં કર્મ) શુભ-અશુભ કર્મનું (આયાતિ) આગમન થાય છે. (મુજ્યમાનેઽશ્વિલે દ્રવ્યે) સંપૂર્ણદ્રવ્ય સમૂહને ભોગવવા છતાં પણ (નિર્વિકલ્પસ્ય) જે નિર્વિકલ્પ છે—રાગ-દ્વેષાદિ રૂપ કોઇ પ્રકારનો વિકલ્પ કરતો નથી—તેને (નિર્જરા) નિર્જરા થાય છે.

અહીં પાછલા પદ્યને કાંઈક સ્પષ્ટ કરતાં એ બતાવ્યું છે કે જે કોઈ કર્મ કરતાં અથવા ભોગવતાં શુભ-અશુભનો વિકલ્પ કરવામાં આવે છે—તેને સારું કે ખરાબ માનવામાં

૧. જ્ઞાનિના સકલં દ્રવ્યં જ્ઞાયતે વેદ્યતે ન ચ ।

અજ્ઞાનિના પુનઃ સર્વં વેદ્યતે જ્ઞાયતે ન ચ ॥ ૨૩ ॥

યથા વસ્તુપરિજ્ઞાનં જ્ઞાનં જ્ઞાનિમિરુચ્યતે ।

રાગ-દ્વેષ-મદ ક્રોધૈઃ સહિતં વેદનં પુનઃ ॥ ૨૪ ॥ —બંધાધિકાર.

(હિમચ્છિદ્રે) શીતનો તાપ કરવા માટે (અગ્નિ નિમગ્ન) અગ્નિને ઘેરીને (હિમે) યિમ-
તું-ખરફતું (મજાનિ) સેવન કરે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં સુક્તિ માટે અક્રિયાનિવાર અથવા નિરાશંગતાની વાતનામાં પરની
ઉપાસનાને પણ બાધક બતાવતાં એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે પોતાના શુદ્ધ નિર્ભેષ
આત્માને છોડી જે પરની ઉપાસના કરે છે તે મૂલ કંડીનો વિનાશ કરવા માટે અગ્નિને
છોડી શીતકારી પદાર્થોનું જ સેવન કરે છે. ૨૧.

સ્વદેહસ્થ પરમાત્માને છોડી અન્યત્ર દેવોપાસકની સ્થિતિ.

યોડન્યત્ર વીક્ષતે દેવં દેહસ્થે પરમાત્મનિ ।

સોડન્ને સિદ્ધે ગૃહે શઙ્કે ભિક્ષાં ભ્રમતિ મૂઢધીઃ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:—(દેહસ્થે પરમાત્મનિ) પરમાત્મદેવ (સ્વઃ) દેહમાં સ્થિત હોવા છતાં
પણ (યઃ) જે (દેવં) દેવને (અન્યત્ર) બીજે (વીક્ષતે) જોતે છે, (શઙ્કે) હું માતું
છું કે, (સમૂઢધીઃ) તે મૂઢબુદ્ધિ (ગૃહે સિદ્ધે અન્ને) ઘરમાં ભોજન તૈયાર હોવા છતાં પણ
(ભિક્ષાં ભ્રમતિ) ભિક્ષા માટે ભટકે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં પોતાના દેહમાં પરમાત્માની ઉપાસનાને પ્રધાનતા દેતાં લખ્યું
છે કે જે દેહસ્થ પરમાત્માને છોડીને બીજે તેની ઉપાસના કરે છે તે એવા મૂઢબુદ્ધિ સમાન
છે કે જે ઘરમાં ભોજન તૈયાર હોવા છતાં પણ, તે નહિ હોવાની આશંકા કરીને, ભિક્ષાને
માટે બહારમાં ભટકે છે. ૨૨

કોણ કર્મરૂપી રજ્જુઓથી બંધાય છે અને કોણ છૂટે છે ?

કપાયોદયતો જીવો વધ્યતે કર્મરજ્જુભિઃ ।

શાન્ત-ક્ષીણકપાયસ્ય ત્રુટ્યન્તિરમસેન તાઃ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(કપાયોદયતો) કપાયના ઉદયથી (જીવો) આ જીવ (કર્મરજ્જુભિઃ)
કર્મરજ્જુરૂપ બંધનોથી (વધ્યતે) બંધાય છે, (શાન્ત-ક્ષીણકપાયસ્ય) જેના કપાય શાન્ત
કે ક્ષીણ થઈ ગય છે તેના (તાઃ) તે રજ્જુ-બંધન (રમસેન) શીઘ્ર (ત્રુટ્યન્તિ) તૂટી
ગય છે.

(હિમચ્છિદ્રે) શીતનો નાશ કરવા માટે (ગર્ગિ નિમગ્ન) ગર્ગિને પોત્રીને (હિમં) હિમ-
નું-ખરફું (મજન્તિ) સેવન કરે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં મુક્તિ માટે અક્રિયનતાવ તથા નિઃસંગતાની સાધનામાં પરની ઉપાસનાને પણ બાધક બતાવતાં એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે પોતાના શબ્દ નિર્ગળ આત્માને છોડી જે પરની ઉપાસના કરે છે તે મૂઢ ડાંડીનો વિનાશ કરવા માટે અશિને છોડી શીતકારી પદ્માથોનું જ સેવન કરે છે. ૨૧.

સ્વદેહસ્થ પરમાત્માને છોડી અન્યત્ર દેવોપાસકની સ્થિતિ.

યોઽન્યત્ર વીક્ષતે દેવં દેહસ્થે પરમાત્મનિ ।

સોઽન્ને સિદ્ધે ગૃહે શઙ્કે મિક્ષાં ભ્રમતિ મૂઢધીઃ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:—(દેહસ્થે પરમાત્મનિ) પરમાત્મદેવ (સ્વઃ) દેહમાં સ્થિત હોવા છતાં પણ (યઃ) જે (દેવં) દેવને (અન્યત્ર) બીજે (વીક્ષતે) જોતે છે, (શઙ્કે) ડું માનું છું કે, (સમૂઢધીઃ) તે મૂઢબુદ્ધિ (ગૃહે સિદ્ધે અન્ને) ઘરમાં ભોજન તૈયાર હોવા છતાં પણ (મિક્ષાં ભ્રમતિ) લિક્ષા માટે ભટકે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં પોતાના દેહમાં પરમાત્માની ઉપાસનાને પ્રધાનતા દેતાં લખ્યું છે કે જે દેહસ્થ પરમાત્માને છોડીને બીજે તેની ઉપાસના કરે છે તે એવા મૂઢબુદ્ધિ સમાન છે કે જે ઘરમાં ભોજન તૈયાર હોવા છતાં પણ, તે નહિ હોવાની આશંકા કરીને, લિક્ષાને માટે બહારમાં ભટકે છે. ૨૨

કોણ કર્મરૂપી રજ્જુઓથી બંધાય છે અને કોણ છૂટે છે ?

કષાયોદયતો જીવો વધ્યતે કર્મરજ્જુભિઃ ।

શાન્ત-ક્ષીણકષાયસ્ય ત્રુટ્યન્તિરમસેન તાઃ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(કષાયોદયતો) કષાયના ઉદયથી (જીવો) આ જીવ (કર્મરજ્જુભિઃ) કર્મરજ્જુરૂપ બંધનોથી (વધ્યતે) બંધાય છે, (શાન્ત-ક્ષીણકષાયસ્ય) જેના કષાય શાન્ત કે ક્ષીણ થઇ જાય છે તેના (તાઃ) તે રજ્જુ-બંધન (રમસેન) શીઘ્ર (ત્રુટ્યન્તિ) તૂટી જાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે કપાયોના ઉદયથી આ જીવ કર્મજંધનોથી બંધાય છે તે બધાં કર્મોનાં બંધન કપાયો શાન્ત તથા ક્ષીણ થઈ જતાં શીઘ્ર જ સ્વયં તૂટી જાય છે. અને આ રીતે તેમની નિર્જરા થઈ જાય છે. ૨૩.

પ્રમાદી સર્વત્ર પાપોથી બંધાય છે અને અપ્રમાદી છૂટે છે.

સર્વત્ર પ્રાપ્યતે પાપૈઃ પ્રમાદ-નિલયીકૃતઃ ।

પ્રમાદ-દોષ-નિર્મુક્તઃ સર્વત્રાપિ હિ મુચ્યતે ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થ:—(પ્રમાદ નિલયીકૃતઃ) જેણે પ્રમાદનો આશ્રય લીધો છે-જે સદા પ્રમાદથી ઘેરાયેલો પ્રમાદી બનેલો છે-તે (સર્વત્ર પાપૈઃ) સર્વત્ર પાપોથી-પાપ કર્મોથી- (પ્રાપ્યતે) ગ્રહીત થાય છે અથવા બંધાયા કરે છે. (પ્રમાદ-દોષ નિર્મુક્તઃ) અને જે પ્રમાદના દોષથીરહિત નિપ્રમાદી છે તે (સર્વત્રાપિ) બધી જગ્યાએ (મુચ્યતે હિ) પાપોથી મુક્ત થયા કરે છે-નવા પાપકર્મોના બંધાવાની તો વાત જ દૂર છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં પ્રમાદનાદોષથી નિર્મુક્તને નિર્જરાનો અધિકારી બતાવતાં લખ્યું છે કે 'જે પ્રમાદનો આશ્રય લીધો કરે છે તે ગમે ત્યાં હોય પણ પાપોથી બંધાય છે અને જે પ્રમાદથી નિર્મુક્ત છે તે ક્યાંય પણ હોય પાપોથી મુક્ત મેળવે છે.-તેની સાથે નવા કર્મ બંધાતા નથી અને જુના બંધાયેલા કર્મોની નિર્જરા થઈ જાય છે. ૨૪.

સ્વનિર્મળ તીર્થંને છોડીને અન્યને ભજનારાઓની સ્થિતિ.

સ્વતીર્થમમલં હિત્વા શુદ્ધયેડન્યદ્ ભજન્તિ યે ।

તે મન્યં મલિનાઃ સ્નાન્તિ સરઃ સંત્યજ્ય પલ્લવે ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થ:—(સ્વં અમલં તીર્થં હિત્વા) પોતાના નિર્મળ આત્મતીર્થને છોડીને (યે) જેઓ (શુદ્ધયે) શુદ્ધિ માટે (અન્યદ્ ભજન્તિ) અન્ય તીર્થને ભજે છે, (મન્યં) હું માનું છું, (તે મલિનાઃ) તે મલિન ગ્રાણી (સરઃ) સરોવરને (સંત્યજ્ય) છોડીને (પલ્લવે) ખાખોચીવામાં (સ્નાન્તિ) સ્નાન કરે છે.

વ્યાખ્યા:—૨૩મા પદમાં પરમાત્મા દેહસ્થ હોવાની વાત કહેવામાં આવી છે અને તે પરમાત્માને છોડીને અન્યત્ર દેવની શોધ કરવામાં કાંઈક આપત્તિ બતાવવામાં આવી છે,

અહીં તે જ દેહરૂપ પરમાત્માને પોતાનાં નિર્માણ તીર્થ પૂર્ણ કરવાને જેમ સંચિત કર્યું છે કે જે શુદ્ધિના ઇચ્છુક મનિષ્ય આવી પોતાનાં ને નિર્માણ તીર્થ પૂર્ણ કરવાને અન્ય તીર્થની ઉપાસના કરે છે તે સરેવર છોડીને આયોગિયામાં સ્થાન કરે છે કે જેમ કે એક તો આત્મતીર્થ કરતાં પરતીર્થને પ્રધાનતા મળે છે. જે જે અતત્ત્વપદાનરૂપ મિષ્ટાત્માનો ઘોલક એક પ્રકારનો વિકાર છે; બીજું પરમાં રાગને કારણે આત્મા કર્મભગણી રૂપ થાય છે. તેથી સ્વતીર્થને છોડી પરતીર્થનું સેવન આયોગિયામાં સ્થાન સમાન છે. જેથી નિર્માણતાને બદલે મળવું જ અહણ થાય છે. એવી આચાર્ય મહોદયે કહ્યવતા કરી છે. ૨૫.

સ્વાત્મજ્ઞાનના ઇચ્છુકે પરીપણે સહવા આવશ્યક છે.

સ્વાત્માનમિચ્છુર્મિજ્ઞાતું સહનીયાઃ પરીપહાઃ ।

નશ્યત્યસહમાનસ્ય સ્વાત્મ-જ્ઞાનં પરીપહાત્ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—(સ્વાત્માનં) પોતાના આત્માને (જ્ઞાતું) જાણવાના (ઇચ્છુર્મિઃ) ઇચ્છુકોએ (પરીપહાઃ) પરીપણે (સહનીયાઃ) સહન કરવા બેઠવો, (અસહમાનસ્ય) જે પરિપહોને સહન કરતો નથી તેનું (સ્વાત્મ-જ્ઞાનં) સ્વાત્મજ્ઞાન (પરિપહાત્) પરીપણે ઉપસ્થિત થતાં (નશ્યતિ) સ્થિર રહેતું નથી-નાશ પામી જાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—પાછલા પદ્યમાં જે નિર્માણ આત્મતીર્થની વાત કહેવામાં આવી છે તેને જે જાણવા-ઓળખવાના ઇચ્છુક છે તેમને માટે અહીં પરીપહોનું સહન કરવું આવશ્યક બતાવ્યું છે, જેમની સંખ્યા આગમમાં બાવીસ કહી છે અને તેમનાં નામ છે—બુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, ડાંસ, મચ્છર, નગ્નતા, અરતિ, સ્ત્રીચર્યા, નિપદ્યા, શય્યા, આક્રોશ, વધ, યાચના, અલાભ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, મળ, સત્કાર-પુરસ્કાર, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન, અદર્શન. એમનું સ્વરૂપ તત્ત્વાર્થ સૂત્રની ટીકાઓ આદિ ગ્રંથોમાં વિસ્તાર સાથે આપ્યું છે. આ પરિપહો જે સહન નથી કરતો તેનું સ્વાત્મજ્ઞાન નષ્ટ થઈ જાય છે-અર્થાત્ પ્રથમ તો ઉત્પન્ન નથી થતું અને બે ઉત્પન્ન થાય પણ છે તો સ્થિર નથી રહેતું. તેથી જ શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યે લખ્યું છે:—

અદુઃખભાવિતં જ્ઞાનં ક્ષીયતે દુઃખસંનિધૌ ।

તસ્માદ્વથા વલં દુઃખૈરાત્માનં ભાવયેન્મુનિઃ ॥

જે આત્મજ્ઞાન અદુઃખ-ભાવિત છે-દુઃખની ભાવના-સંસ્કાર સંહિત નથી- તે પરીપણે જ-જે દુઃખ ઉપસ્થિત થતાં ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેથી જેટલી કાંઈ પોતામાં શક્તિ હોય તે અનુસાર મુનિએ પરીપણે જ-જે દુઃખોથી પોતાને ભાવિત-સંસ્કારિત કરવા બેઠવો. ૨૬.

સુખ-દુઃખમાં અનુબંધનું ણ.

અનુવન્ધઃ સુખે દુઃખે ન કાર્યો નિર્જરાર્થિભિઃ ।

આર્તિ તદનુવન્ધેન જાયતે મૂરિકર્મદમ્ ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—(નિર્જરાર્થિભિઃ) જે નિર્જરાના અર્થી-અભિલાષી છે તેમણે (સુખે દુઃખે) સુખમાં તથા દુઃખમાં (અનુવન્ધઃ) અનુબંધ-અનુવર્તનરૂપ સંબંધ-(ન કાર્યઃ) ન કરવો જોઈએ;—કારણકે-(તદનુવન્ધેન) તે અનુબંધથી (આર્તિ) આર્તધ્યાન (જાયતે) ઉત્પન્ન થાય છે, (મૂરિકર્મદમ્) જે ઘણા કર્મોનું દાતા છે.

વ્યાખ્યા:—જે કર્મોની નિર્જરાના ઇચ્છુક છે તેમને આચાર્ય મહોદયે અહીં એક ઋણ જ સુદર અને હિતકારી ઉપદેશ આપ્યો છે અને તે એ કે પરીપહો ઉપસ્થિત થતાં તેમને જે દુઃખ થાય છે અને પરીપહોના અભાવમાં જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે સુખ-દુઃખ બન્ને સાથે પોતાને બાંધવા ન જોઈએ-સુખી દુઃખી ન થવું જોઈએ, કેમ કે સુખી-દુઃખી થવાથી આર્તધ્યાન થાય છે, જે ઘણા વધારે કર્મબંધનું કારણ થાય છે અને તેનાથી નિર્જરાનું લક્ષ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે. પાછલા એક પદ્ય (૬) માં કહ્યું પણ છે કે જો સરોવરમાં નવા જળને પ્રવેશ થઈ રહ્યો હોય તો સરોવરની રિક્તતા (ખાલીપણ) કેવી? તેથી નવા કર્મબંધને પ્રાપ્ત ન થાય અને જુના કર્મોનો વિચ્છેદ થઈ જાય ત્યારે નિર્જરાની સાર્થકતા છે. તે માટે ઉદયને પ્રાપ્ત થયેલ કર્મોમાં રાગદ્વેષ ન કરતાં સમતા ભાવ રાખવાની ઋણ જરૂર છે. ૨૭.

આત્મશુદ્ધિનુ સાધન આત્મજ્ઞાન, અન્ય નહિ.

આત્માવવોદ્યતો નૂનમાત્મા શુદ્ધયતિ નાન્યતઃ ।

અન્યતઃ શુદ્ધિમિચ્છન્તો વિપરીતદશોઽશ્વિલાઃ ॥ ૨૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—(નૂનમ) નિશ્ચયથી (આત્મા) આત્મા (આત્માવવોદ્યતો) આત્મજ્ઞાનથી (શુદ્ધયતિ) શુદ્ધ થાય છે, (ન અન્યતઃ) અન્યથી નહિ. (અન્યતઃ શુદ્ધિમિચ્છન્તો) જે જે અન્ય પદાર્થથી શુદ્ધિ ચાહે છે તે (અશ્વિલાઃ) બધા (વિપરીતદશઃ) વિપરીતબુદ્ધિ અથવા મિથ્યાદષ્ટિ છે.

વ્યાખ્યા:—જે સ્વાત્માને બાળપણ માટે રૂઝા મા પદમાં પરીવર્તિત થઈને કરનારી વાત કહેવામાં આવી છે તેના પરિજ્ઞાનથી જ આત્મામાં કિર્તનનાર શુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે લોકો કોઈ બીજા ઉપાયથી આત્માની શુદ્ધિ માને છે અથવા કરવા શકે છે તેમને અહીં વિપરીત દષ્ટિ-મિથ્યાદષ્ટિ પ્રદા છે. આથી આત્મશુદ્ધિ માટે આત્મજ્ઞાન હિતું પરમાવશ્યક છે, અન્ય બધાં તે સહાયક અથવા નિમિત્ત કારણ હોઈ શકે છે. ૨૮.

પરદ્રવ્યથી આત્મા સ્પૃષ્ટ તથા શુદ્ધ નથી થતો.

સ્પૃશ્યતે શોભ્યતે નાત્મા મલિનેનામલેન વા ।

પર-દ્રવ્ય-વહિર્ભૂતઃ પરદ્રવ્યેણ સર્વથા ॥ ૨૯ ॥

શબ્દાર્થ:—(આત્મા) આત્મા જે (પર-દ્રવ્ય-વહિર્ભૂતઃ સર્વથા) પરદ્રવ્યથી સર્વથા બાંહેધર છે તે (પરદ્રવ્યેણ) પરદ્રવ્ય દ્વારા, (મલિનેન અમલેન વા) આડે તે સમળ હોય કે નિર્મળ, (ન સ્પૃશ્યતે શોભ્યતે) કોઈ રીતે સ્પૃષ્ટ તથા શુદ્ધ કરાતો નથી.

વ્યાખ્યા:—આ પદમાં આત્માની શુદ્ધિના સિદ્ધાંત નો નિર્દેશ કરતાં એ બતાવ્યું છે કે આત્મા પરદ્રવ્યોથી બહિર્ભૂત છે-કોઈ પણ પરદ્રવ્યનો તેની સાથે તાદાત્મ્ય-અંબંધ નથી. આવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ પરદ્રવ્યથી, આડે તે નિર્મળ હોય કે મલિન, બ્યારે આત્મા સર્વદા સ્પર્શિત નથી થતો ત્યારે તેના દ્વારા શુદ્ધ કેવી રીતે થઈ શકે ? થઈ શકે નહિ. આ રીતે આત્માની શુદ્ધિમાં સ્વાત્મજ્ઞાન સિવાય બીજા બધા ઉપાયોને વાસ્તવમાં અસમર્થ બતાવ્યા છે. ૨૯

સ્વાત્મરૂપની ભાવનાનું ક્ષણ પરદ્રવ્યનો ત્યાગ.

સ્વરૂપમાત્મનો ભાવ્યં પરદ્રવ્ય-જિહાસયા ।

ન જહાતિ પરદ્રવ્યમાત્મરૂપાભિભાવકઃ ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ:—(પરદ્રવ્ય-જિહાસયા) પરદ્રવ્યના ત્યાગની ઇચ્છાથી (આત્મનઃ સ્વરૂપં) આત્મસ્વરૂપ ની (ભાવ્યં) ભાવના કરવી જોઈએ. જે (પરદ્રવ્યં ન જહાતિ) પરદ્રવ્યને છોડતો નથી તે (આત્મરૂપાભિભાવકઃ) આત્મસ્વરૂપનો અભિભાવક-અનાદર કરનાર છે.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ અનુસાર જ્યારે આ આત્મા પરદ્રવ્યથી સર્વથા અહિભૂત છે ત્યારે પરદ્રવ્યોના ત્યાગની ઇચ્છાથી જ તેની ભાવના કરવી જોઈએ—નહિ કે પરદ્રવ્યોને સાથે લઈને. જે પરદ્રવ્યને છોડતો નથી—પરદ્રવ્યમાં આસક્તિ ચાલુ રાખે છે—તે પોતાના આત્મસ્વરૂપની અવજ્ઞા કરે છે અને તેથી સ્વાત્મોપલબ્ધિ રૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ થતો નથી. ૩૦

આત્મદ્રવ્યને જાણવા માટે પરદ્રવ્યનું જાણવું આવશ્યક.

વિજ્ઞાતવ્યં પરદ્રવ્યમાત્મદ્રવ્ય-જિઘૃક્ષયા^૧ ।

અવિજ્ઞાતપરદ્રવ્યો નાત્મદ્રવ્યં જિઘૃક્ષતિ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(આત્મદ્રવ્ય-જિઘૃક્ષયા) આત્મદ્રવ્યને અહણ કરવાની ઇચ્છાથી (પરદ્રવ્યં વિજ્ઞાતવ્યં) પરદ્રવ્યને જાણવું જોઈએ. (અવિજ્ઞાતપરદ્રવ્યો) જે પરદ્રવ્યના જ્ઞાનથી રહિત છે તે (આત્મદ્રવ્યં) આત્મદ્રવ્યના (ન જિઘૃક્ષતિ) અહણની ઇચ્છા નથી કરતો.

વ્યાખ્યા:—અહીં પરદ્રવ્યને જાણવાની દૃષ્ટિનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે અને તે છે પોતાના આત્મદ્રવ્યના અહણની દૃષ્ટિ. જે પોતાની સાથે હળેલા-મળેલા પરદ્રવ્યને જાણતો-ઓળખતો નથી તેને પોતાના આત્મદ્રવ્યને પૃથક્ રૂપે અહણની ઇચ્છા જ નથી હોતી. જેને સ્વ-પરનું ભેદવિજ્ઞાન ન હોવાથી આત્મદ્રવ્યના પૃથક્ રૂપે અહણની ઇચ્છા તથા ભાવના નથી હોતી તે પાછલા પદમાં વર્ણિત પરદ્રવ્યના ત્યાગની ઇચ્છાથી સ્વાત્મ-રૂપની ભાવના કેવી રીતે કરી શકે? કરી શકતો નથી. તેથી શુદ્ધસ્વાત્મદ્રવ્યની ઉપલબ્ધિ-રૂપ સિદ્ધિની દૃષ્ટિએ પરદ્રવ્યનું જાણવું આવશ્યક છે—અન્યથા સ્વાત્મોપલબ્ધિ થતી નથી. ૩૧.

જગતના સ્વભાવની ભાવનાનું લક્ષ્ય.

સ્વ-તત્ત્વ રક્તયે નિત્યં પરદ્રવ્ય-વિરક્તયે ।

સ્વભાવો જગતો^૨ ભાવ્યઃ સમસ્તમલગ્નદ્રવ્યે ॥ ૩૨ ॥

૧. ગૃહીતુમિચ્છયા ।

૨. સુ જગતાં ।

શબ્દાર્થ:—(સ્વ-તત્ત્વગતમે) સ્વ-તત્ત્વમાં અત્યંતિ ૧. (પરમતત્ત્વ-નિવૃત્તમે) પરમ-તત્ત્વથી વિરક્તિ, અને (સમસ્ત મલ્લજ્વલમે) સમસ્ત કર્મભાગની શુદ્ધિ માટે (કામતઃ સ્વભાવઃ) જગતના સ્વભાવની ભાવના કરવા ગોચર છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં જગતના સ્વભાવની સહા ભાવના કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે અને તેના ત્રણ ઉદ્દેશ્ય બતાવ્યા છે—એક સ્વાત્મદ્રવ્યમાં રતિ, બીજું પર-દ્રવ્યથી વિરક્તિ અને ત્રીજું સમસ્ત કર્મભાગથી આત્માની શુદ્ધિ. સમસ્ત કર્મભાગમાં દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મરૂપ ત્રણ પ્રકારના કર્મભાગ આવે છે. જગત ૧૭ દ્રવ્યોની બનેલું છે—જીવ, પુરુષ, ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ. આ છઠ્ઠેના ચતુર્થ સ્વરૂપના ગિતનમાં જગતના સ્વભાવની બધી ભાવના આવી જાય છે. અંધના પ્રથમ આદિ અધિકારમાં એમનું કેટલું ય વર્ણન આવી ગયું છે. ૩૨.

એક આશ્ચર્યની વાત.

यत् पञ्चाभ्यन्तरैः पापैः सेव्यमानः प्रवध्यते ।
न तु पञ्चवहिर्भूतैराश्चर्यं^१ किमतः परम् ॥ ३३ ॥

શબ્દાર્થ:—(યત્) જે જીવ (અભ્યન્તરૈઃ) અંતરંગમાં સ્થિત (પંચ પાપૈઃ) પાંચ પાપોથી (સેવ્યમાનઃ) સેવ્યમાન છે (પ્રવધ્યતે) તો તે બંધને પ્રાપ્ત થાય છે (તુ) પરંતુ (પંચવહિર્ભૂતૈઃ ન) જે બહિર્ભૂત પાંચે પાપોથી સેવ્યમાન નથી તે બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી (અતઃ) આનાથી (પરમ આશ્ચર્યં) મોટા આશ્ચર્યની વાત (કિમ્) બીજું કંઈ હોય ?

વ્યાખ્યા:—અંતરંગ સેનાના અંગરક્ષક જવાનોની સેવાને પ્રાપ્ત અને સુરક્ષિત થયેલ રાજા શત્રુથી બંધાતો નથી, પરંતુ જ્યારે તે અંગરક્ષકો તેની સેવામાં નથી હોતા અને રાજા એકલો રહી જાય છે ત્યારે તેને શત્રુ બાંધી લે છે. અહીં આ લોક-સ્થિતિથી વિપરીત એમ બતાવ્યું છે કે જે જીવ અંતરંગમાં સ્થિત પાંચ પાપરૂપી અંગરક્ષકોથી સેવા પામેલ છે તે તો કર્મશત્રુથી બંધાય છે પરંતુ જેને ઉક્ત પાંચ સેવક બહિર્ભૂત થઈ જાય છે—તેની સેવામાં રહેતા નથી—અને તે એકલો પડી જાય છે તેને કર્મશત્રુ બંધવામાં અસમર્થ છે. લોક-વ્યવહાર અને પ્રત્યક્ષની વિરૂદ્ધ હોવાથી આમાં ભારે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે અને તેના દ્વારા એમ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે કે જે પાપોને તમે

૧. મુ પંચવહિર્ભૂતમાશ્ચર્યમ્ ।

પોતાની સંગી-સાથી અને રક્ષક સમજે છે તે બધાં વાસ્તવમાં તમારા બંધનાં કારણ છે, તેમનો સાથ છોડ્યે જ તમે બંધને પ્રાપ્ત નહિ થાવ. અજ્ઞાની પ્રાણી સમજે છે કે હું હિંસા કરીને, જીહું બોલીને, ચોરી કરીને, વિષય સેવન કરીને અને પરિવ્રજ વધારીને આત્મસેવા કરું છું-પોતાની રક્ષા કરું છું, એ બધી ભૂલ છે; આ પાંચે પાપોથી, કે જે વાસ્તવમાં સેવક-સંરક્ષક ન હોતાં અંતરંગ શત્રુ છે, કર્મોત્તુ બંધન દઢ થાય છે, તેથી જે કર્મોનાં બંધનથી બંધાવા ઇચ્છતા નથી તેમણે પોતાના હૃદયમાંથી આ પાંચે પાપો કાઢીને બહાર ફેંકી દેવા જોઈએ, ત્યારે જ અબંધપણુ અને પોતાની રક્ષા બની શકશે. ૩૩.

જ્ઞાનની આરાધના જ્ઞાન, અજ્ઞાનની આરાધના અજ્ઞાન આપે છે.

જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનમજ્ઞાનમજ્ઞાનસ્ય પ્રયચ્છતિ ।

આરાધના કૃતા યસ્માદ્ વિદ્યમાનં પ્રદીયતે ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:—(જ્ઞાનસ્ય આરાધના કૃતા) જ્ઞાનની આરાધના (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (અજ્ઞાનસ્ય અજ્ઞાનં) અજ્ઞાનની આરાધના અજ્ઞાન (પ્રયચ્છતિ) પ્રદાન કરે છે; (યસ્માદ્) કારણકે (વિદ્યમાનં પ્રદીયતે) જેની પાસે જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે. તે જ અપાય છે.

વ્યાખ્યા:—જેની પાસે જે વસ્તુ વિદ્યમાન હોય તે જ તે આપી શકે છે, એ એક સિદ્ધાંતની વાત છે. જ્ઞાન પાસે જ્ઞાન સિવાય અને અજ્ઞાન પાસે અજ્ઞાન સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ નથી તેથી જ્ઞાનની આરાધના કરતાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની આરાધના કરતાં અજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪.

જ્ઞાનની ઓળખાણ થતાં જ્ઞાનીની ઓળખાણ થઈ જાય છે.

ન જ્ઞાન-જ્ઞાનિનોર્મેદો વિદ્યતે સર્વથા યતઃ ।

જ્ઞાને જ્ઞાતે તતો જ્ઞાની જ્ઞાતો ભવતિ તત્વતઃ ॥ ૩૫ ॥

૧. અજ્ઞાનોપાસ્તિરજ્ઞાનં જ્ઞાનં જ્ઞાનિસમાધ્રયઃ ।

દદાતિ યત્તુ યસ્યાસ્તિ સુપ્રત્તિદ્વમિદં વચ્ચઃ ॥ ૨૩ ॥ —ઇતિપદેશ-પૂજ્યપાદ.

જે પરોક્ષ જ્ઞાનથી વિષયની પ્રતીતિ થાય તેનાથી જ્ઞાનીની પ્રતીતિ કેમ ન થાય ?

પ્રતીયતે પરોક્ષેણ જ્ઞાનેન વિષયો યદિ ।

સોઝ્નેન પરકીયેણ તદા કિં ન પ્રતીયતે ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થ:—(ચદિ) જો (પરોક્ષેણ જ્ઞાનેન) પરોક્ષજ્ઞાન દ્વારા (વિષયઃ) વિષયની (પ્રતીયતે) પ્રતીતિ થાય છે (તદા) તો (અનેન પરકીયેણ) આ પરકીય (પરોક્ષ) જ્ઞાન દ્વારા (સઃ કિં ન પ્રતીયતે) જ્ઞાની આત્માની પ્રતીતિ કેમ ન થાય ?

વ્યાખ્યા:—મતિ, શ્રુતિ, અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળ આ પાંચ સમ્યક્જ્ઞાનોમાં આદિના બે જ્ઞાન પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. આ પરોક્ષ જ્ઞાનથી જો ઇન્દ્રિયોના વિષય-સમૂહ પ્રતીતિગોચર થાય છે તો આત્મા જે જ્ઞાનનો વિષય જ્ઞેય છે તે આ પરોક્ષ જ્ઞાન દ્વારા કેમ પ્રતીતિગોચર ન થવો જોઈએ ? થવો જ જોઈએ. જ્ઞેય હોવાથી તે પણ જ્ઞાન અથવા જ્ઞાનીનો વિષય છે-ભલે પરોક્ષ રૂપે કેમ ન હોય. ૩૭.

જેનાથી પદાર્થ જણાય તેનાથી જ્ઞાની ન જણાય, એ કેવી રીતે ?

येनायौ ज्ञायते तेन ज्ञानी न ज्ञायते कथम् ।

उद्योतो दृश्यते येन दीपस्तेन तरां न किम् ॥ ૩૮ ॥

વ્યાખ્યા:—(યેન) જેના દ્વારા (અર્થઃ જ્ઞાયતે) પદાર્થ જણાય છે (તેન) તેના દ્વારા (જ્ઞાની) જ્ઞાની (જ્ઞાતા) (કથં ન જ્ઞાયતે) કેમ ન જણાય ? (યેન) જેના દ્વારા (ઉદ્યોતઃ દૃશ્યતે) ઉદ્યોત (પ્રકાશ) દેખાય છે (તેન) તેના દ્વારા (દીપઃ તરાં ન કિમ્) શું દીપક નથી દેખાતો ?-દેખાય જ છે.

શબ્દાર્થ:—પાછલા પદ્યના વિષયને અહીં દીપક અને તેના પ્રકાશદર્શનના ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. જેવી રીતે દીપકના પ્રકાશને દેખનાર દીપકને પણ દેખે છે તેવી જ રીતે જે જ્ઞેયરૂપ પદાર્થને જાણે તે તેના જ્ઞાયક અથવા જ્ઞાનીને પણ જાણે છે, ન જાણવાની વાત કેવી ? ૩૮.

વેદને જાણે અને વેદકને ન જાણે તે આત્મજીવી છે.

વિદન્તિ દુર્ધિયો વેદ્યં વેદકં ન વિદન્તિ કિમ્ ।
દ્યોત્યં પશ્યન્તિ ન દ્યોતમાશ્નર્યં વત કીદશમ્ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(દુર્ધિય:) દુર્ધિદિ (મન) વેદને તો (વિદન્તિ) જાણે છે (વેદકં) વેદકને (કિં ન વિદન્તિ) કેમ નથી જાણતો ? (દ્યોત્યં પશ્યન્તિ) પ્રકાશ્યને તો દેખે છે (ન દ્યોતમ) પરંતુ પ્રકાશકને દેખતા નથી (વત કીદશમં આશ્નર્યમ) એ કેવું આશ્ચર્ય છે ?

વ્યાખ્યા:—નિઃસંદેહ જ્ઞેયને જાણતું અને જ્ઞાયકને-જ્ઞાન કે જ્ઞાનીને-ન જાણતું એ એક આશ્ચર્યની વાત છે, જેવી રીતે કે પ્રકાશથી પ્રકાશિત પરંતુ ને તો દેખતી પરંતુ પ્રકાશને ન દેખવો. આવા જ્ઞાયક-વિષયમાં અજ્ઞાનીઓને અહીં દુર્બુદ્ધિ-વિકાર પ્રસિદ્ધ બુદ્ધિ-વાળા-કહ્યા છે. પાછલા પદ્યમાં દીપક અને તેના પ્રકાશની વાત લઈને વિષયને સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે, અહીં ઉદ્યોત અને તેના દ્વારા પ્રકાશિત પદાર્થ-ની વાત લઈને તેજ વિષયને સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે, દ્યોતક, દ્યોત અને દ્યોત્યનો જેવો સંબંધ છે તેવો જ સંબંધ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયનો છે. એકને જાણવાથી બીજું જાણવામાં આવે છે. જે એકને જાણતાં બીજાનો યોગ થતો નથી તેજ ખરેખર દુર્બુદ્ધિ છે. ૩૬.

જ્ઞેયના લક્ષ્યથી આત્માના શુદ્ધ રૂપને જાણીને ધ્યાવવાનું ફળ.

જ્ઞેય-લક્ષ્યેણ વિજ્ઞાય સ્વરૂપં પરમાત્મનઃ ।

વ્યાવૃત્ત્ય લક્ષ્યતઃ શુદ્ધં ધ્યાયતો હાનિરંહસામ્ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થ:—(જ્ઞેય-લક્ષ્યેણ) જ્ઞેયના લક્ષ્યદ્વારા (પરમાત્મનઃ સ્વરૂપં વિજ્ઞાય) આત્માના પરમ સ્વરૂપને જાણીને અને (લક્ષ્યતઃ) લક્ષ્યરૂપથી (વ્યાવૃત્ત્ય) વ્યાવૃત્ત થઈને (શુદ્ધં ધ્યાયતઃ) શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરનારને (અંહસામ્ હાનિઃ) કર્મોનો નાશ થાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે લોકો જ્ઞેયને જાણવામાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં પણ જ્ઞાયકને જાણવામાં યોગતાને અસમર્થ બતાવે છે તેમને અહીં જ્ઞેયના લક્ષ્યથી આત્માના ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપને જાણવાની વાત કહેવામાં આવી છે અને સાથે સાથે એમ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે આ રીતે

શુદ્ધ સ્વરૂપ સામે આવતાં જ્ઞેયનું લક્ષ્ય છોડીને પોતાના તે શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે, એનાથી કર્મોની નિર્જરા થાય છે. ૪૦.

પૂર્વકથનનું ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ.

‘ચદ્દતુકેન યથા મોજ્યં ગૃહીત્વા સ વિમુચ્યતે ।

ગોચરેણ તથાત્માનં વિજ્ઞાય સ વિમુચ્યતે ॥ ૪૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(યથા) જેવી રીતે (ચદ્દતુકેન) કડછી-ચમચાથી (મોજ્યં ગૃહીત્વા) લોજન ઘડણુ કરીને (સ વિમુચ્યતે) તેને છોડી દેવામાં આવે છે (તથા) તેવી રીતે (ગોચરેણ) ગોચર-જ્ઞેયલક્ષ્ય-દ્વારા (આત્માનં વિજ્ઞાય) આત્માને જાણીને (સ વિમુચ્યતે) તેને છોડી દેવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં કડછી-ચમચાના ઉદાહરણ દ્વારા પૂર્વ પદમાં વર્ણિત વિષયને સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. કડછી-ચમચાનો ઉપયોગ જેવી રીતે લોજનના ઘડણુમાં કરવામાં આવે છે તેવી જ રીતે આત્માને જાણવામાં જ્ઞેયના લક્ષ્યનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આત્માનું ઘડણુ (જાણવું) થઈ જતાં જ્ઞેયનું લક્ષ્ય છોડી દેવામાં આવે છે, અને પોતાના ઘડીત સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. ૪૧.

આત્મોપલબ્ધિમાં જ્ઞાનીઓની સુખ-સ્થિતિ.

ઉપલબ્ધે યથાહારે દોષહીને સુસ્વાસિકઃ ।

આત્મતત્ત્વે તથા ક્ષિપ્રમિત્યહો જ્ઞાનિનાં રતિઃ ॥ ૪૨ ॥

શબ્દાર્થ:—(યથા) જેમ (દોષહીને આહારે) દોષરહિત આહાર (ઉપલબ્ધે) પ્રાપ્ત થતાં (સુસ્વાસિકઃ) સુખ મળે છે (તથા) તેમ (આત્મતત્ત્વે) આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં (ક્ષિપ્રં) શીઘ્ર સુખ મળે છે, (અહો જ્ઞાનિનાં રતિઃ) એ જ્ઞાનીઓની આત્મતત્ત્વમાં દેવી રતિ છે !

૨. દીપદમ્તો યથા કશ્ચિત્કિંચિદાલોક્ય તં ત્યજેત ।

જ્ઞાનેન જ્ઞેયમાલોક્ય પશ્ચાત્તં જ્ઞાનમુત્સૃજેત ॥

—યશસ્તિવદ્.

વ્યાખ્યા:—નિર્દોષ ભોજન મળતાં જેમ ખાઈવાને વસ્તુ જ મળતી જિન થાય છે તેવી જ રીતે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના ભોજન મળી ને તે જાનીયાની સંખ્યા ઓછી થાય છે, એ જાનીઓની આત્મતત્ત્વમાં રહેલાં પેાષકોને જેવાં તેમાં જ લીન રહીને શુભનો અનુભવ કરે છે. ૪૨

આત્મતત્ત્વમાં રત રહેનારાઓ દ્વારા પરદ્રવ્યના ત્યાગ.

परद्रव्यं यथा सद्भिर्ज्ञात्वा दुःख-विभीरुभिः ।

दुःखदं त्यज्यते दूरमात्मतत्त्वस्तेस्तथा ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(યથા) જેવી રીતે (દુઃખ વિભીરુભિઃ) દુઃખથી ભયભીત (સદ્ભિઃ) સત્પુરુષો દ્વારા (દુઃખદં પરદ્રવ્યં) દુઃખ આપનાર પરદ્રવ્યને (જ્ઞાત્વા) જાણીને (દૂરં ત્યજ્યતે) દૂરથી જ છોડી દેવામાં આવે છે (તથા) તેવી જ રીતે (આત્મતત્ત્વસ્તેઃ) આત્મતત્ત્વમાં લીન વ્યક્તિઓ દ્વારા પરદ્રવ્ય દૂરથી જ છોડી દેવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યા:—દુઃખથી ભયભીત થયેલા સજ્જનો જેમ પરદ્રવ્યને દુઃખદાયી સમજીને તેને દૂરથી જ ત્યાગે છે—અહતા નથી—તેવી જ રીતે જે આત્મતત્ત્વમાં રત છે તે પરદ્રવ્યનું અહણ કરતા નથી—તેમાં આસક્ત થતા નથી. ૪૩.

વિશોધિત જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનની સ્થિતિ.

ज्ञाने विशोधिते ज्ञानमज्ञानेऽज्ञानमूर्जितम् ।

शुद्धं स्वर्णमिव स्वर्णे लोहे लोहमिवाश्नुते ॥ ૪૪ ॥

શબ્દાર્થ:—(જ્ઞાને વિશોધિતે) જ્ઞાન વિશોધિત થતાં (જ્ઞાનમ) જ્ઞાન અને (અજ્ઞાને) અજ્ઞાન વિશોધિત થતાં (અજ્ઞાનમ ઝર્જિતમ્) અજ્ઞાન ઊર્જિત-અતિશયપણાને પ્રાપ્ત-થાય છે, જેવી રીતે (સ્વર્ણે) સુવર્ણ વિશોધિત થતાં (શુદ્ધં સ્વર્ણમ્ ઇવ) શુદ્ધ સુવર્ણ અને (લોહે) લોહું વિશોધિત થતાં (લોહમ્ ઇવ અશ્નુતે) શુદ્ધ લોહું શુભવૃદ્ધિ પામે છે.

વ્યાખ્યા:—જ્ઞાનમાં જે કંઈ અજ્ઞાન મળ્યું હોય તેને દૂર કરવું તે ‘જ્ઞાનનું’ વિશોધન’ અને અજ્ઞાનમાં જે કંઈ જ્ઞાન મળ્યું હોય તેને દૂર કરવું તે ‘અજ્ઞાનનું’ વિશો-

ધન કહેવાય છે. આ વિશેષિત શુદ્ધ સુવર્ણની જેમ સાતિશય શુદ્ધ જ્ઞાન હોય છે અને એ વિશેષિત થયેલું અજ્ઞાન વિશેષિત શુદ્ધ લોહા સમાન વિશુદ્ધ અજ્ઞાન હોય છે. ૪૪.

નિર્મળ ચેતનમાં મોહ દેખાવાનો હેતુ.

प्रतिविम्बं यथादर्शे दृश्यते परसंगतः ।

चेतने निर्मले मोहस्तथा^१ कल्मपसंगतः ॥ ४५ ॥

શબ્દાર્થ:—(યથા) જેમ (આદર્શ) નિર્મળ દર્પણમાં (પરસંગતઃ) પરના સંયોગથી (પ્રતિવિમ્બં દૃશ્યતે) પ્રતિબિંબ દેખાય છે (તથા) તેવી રીતે (નિર્મલે ચેતને) નિર્મળ ચેતનમાં (કલ્મપસંગતઃ) કર્મના સંબંધથી (મોહઃ) મોહ દેખાય છે.

વ્યાખ્યા:—નિર્મલ દર્પણમાં જે પ્રતિબિંબ દેખાય છે તેનું કારણ તે પરદ્રવ્યનો સંબંધ છે જે લેપાદિ રૂપે પાછલા ભાગ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. નિર્મળ આત્મામાં પણ જે મોહ દેખાય છે. તેનું કારણ કપાયાદિરૂપ દ્રવ્યકર્મનો સંબંધ છે. જો દ્રવ્યકર્મનો સંબંધ ન હોય તો ભાવમોહનું દર્શન થઈ શકતું નથી. ૪૫.

શુદ્ધિ માટે જ્ઞાનારાધનમાં યુદ્ધ લગાડવાની પ્રેરણા.

धर्मेण वासितो जीवो धर्मे पापे न वर्तते ।

पापेन वासितो नूनं पापे धर्मे न सर्वदा ॥ ४६ ॥

ज्ञानेन वासितो ज्ञाने नाज्ञानेऽसौ कदाचन ।

यतस्ततो मतिः कार्या ज्ञाने शुद्धि^२ विधित्सुभिः ॥ ४७ ॥

શબ્દાર્થ:—(ધર્મેણ વાસિતઃ) ધર્મથી વાસિત-સંસ્કારિત થયેલો (જીવો) ૭૫ (નૂનં) નિશ્ચયથી (ધર્મે વર્તતે) ધર્મમાં પ્રવર્તે છે, (પાપે ન) અધર્મમાં નહિ. (પાપેન વાસિતો) પાપથી વાસિત-સંસ્કારિત થયેલો ૭૫ (સર્વદા પાપે) સદા પાપમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, (ન

૧ આ મોહિસ્તથા ।

૨ આ સિદ્ધિ ।

વિદ્વાનનાં અધ્યયનાદિ કાર્યોની દિશાનો નિર્દેશ.

અધ્યેતવ્યં સ્તિમિતમનસા ધ્યેયસારાધનીયમ્
પૃચ્છ્યં શ્રવ્યં ભવતિ વિદુષામ્યસ્યમાવર્જનીયમ્ ।
વેદ્યં ગદ્યં કિમપિ તદિહ પ્રાર્થનીયં વિનેયમ્
દૃશ્યં સ્પૃશ્યં પ્રભવતિ યતઃ સર્વદાત્મસ્થિરત્વમ્ ॥ ૪૯ ॥

શબ્દાર્થ:—(દૃશ્ય) આ લોકમાં (વિદુષા) વિદ્વાન દ્વારા (કિમપિ તત) તે કોઈ પણ પદાર્થ (સ્તિમિતમનસા) સ્થિર ચિત્તે (અધ્યેતવ્યં) અધ્યયનને યોગ્ય, (ધ્યેયમ્) ધ્યાનને યોગ્ય, (સારાધનીયં) આરાધનને યોગ્ય, (પૃચ્છ્યં) પૂછવાને યોગ્ય, (શ્રવ્યં) સાંભળવા યોગ્ય, (અમ્યસ્યમ્) અભ્યાસને યોગ્ય, (આવર્જનીયમ્) સંઘર્ષને યોગ્ય, (વેદ્યં) બાણવાને યોગ્ય, (ગદ્યં) કહેવાને યોગ્ય, (પ્રાર્થનીયં) પ્રાર્થનાને યોગ્ય, (વિનેયં) પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય, (દૃશ્યં) દેખવાને યોગ્ય, (સ્પૃશ્યં) અને સ્પર્શને યોગ્ય (ભવતિ) હોય છે, (યતઃ) જેનાથી-જેના અધ્યયનાદિથી—(સર્વદા આત્મસ્થિરત્વમ્ પ્રભવતિ) સદા આત્મસ્વરૂપની સ્થિરતા વૃદ્ધિ પામે છે.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં એક વિદ્વાન માટે અધ્યયનાદિ-વિષયક ઇવનનું લક્ષ્ય ઘણી સુંદરરીતે વ્યાપકરૂપે વ્યક્ત કર્યું છે. તે લક્ષ્ય છે પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ. આજ લક્ષ્ય સાથે કોઈ પણ પદાર્થનું અધ્યયન, ધ્યાન, આરાધન, પૃચ્છન, શ્રવણ, અભ્યાસ, ઝઘણ, વેદન, કથન, ચાચન, દર્શન તથા સ્પર્શન હોવું જોઈએ. જે ઉક્ત લક્ષ્ય ન હોય તેો અધ્યયનાદિ પ્રાયઃ વ્યર્થ છે. તેથી કોઈ ખાસ લાભ નથી-ઉદ્દો શક્તિનો દુરુપયોગ થાય છે. ૪૯.

યોગીનો સંક્ષિપ્ત કાર્યક્રમ અને તેનું ફળ.

इत्थं यागी व्यपगतपर-द्रव्य-संगप्रसङ्गो
नीत्वा कामं चपल-करण-ग्राममन्तर्मुखत्वम् ।
ध्यात्वात्मा विशदचरण-ज्ञानदृष्टिस्वभावं,
नित्यज्योतिः पदमनुपमं याति निर्जीर्णकर्मा ॥ ५० ॥

આત્મામાં કેવળજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે.

उदेति केवलं जीवे मोक्ष-विज्ञावृत्ति-श्रेये ।

भानु-विम्बमिवाकाशे भास्वरं तिमिरात्मये ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—(મોક્ષ-વિજ્ઞાવૃત્તિ-શ્રેયે) મોક્ષ, અંતરાય અને આવરણોનો ક્ષય થતાં (જીવે) આત્મામાં (કેવલં ઉદેતિ) કેવળજ્ઞાન એવી રીતે ઉદય પામે છે જેવી રીતે (તિમિરાત્મયે) રાત્રિનો ઘોર અંધકાર દૂર થતાં (આકાશે) આકાશમાં (ભાનુ-વિમ્બમ્) સૂર્ય ભાસ્વર થઈ ઉદય પામે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં 'મોક્ષ' શબ્દથી યાદ્ય મોક્ષનીય કર્મ વિવક્ષિત છે, જેની મિથ્યાત્વ તથા કપાયાદિ રૂપે ૨૮ પ્રકૃતિઓ છે; 'વિમ્બ' શબ્દથી સમસ્ત અંતરાય કર્મ વિવક્ષિત છે, જેની દાન-લાલ-લોભ-ઉપભોગવીર્ય નામની પાંચ પ્રકૃતિઓ છે, 'આવૃત્તિ' શબ્દ દ્વારા આવરણ વિવક્ષિત છે, જે જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ કર્મ રૂપે બે પ્રકારનું છે. આ રીતે જે ચાર મૂળ પ્રકૃતિઓનો અહીં ઉલ્લેખ છે તેમને ઘાતિકર્મની પ્રકૃતિઓ કહેવામાં આવે છે. તેમનો પૂર્ણ રીતે ક્ષય થતાં આત્મામાં કેવળજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે જેવી રીતે રાત્રિનો ઘોર અંધકાર નષ્ટ થતાં આકાશમાં સૂર્યભાસ્વર થઈ ઉદય થાય છે. ૨.

દોષોથી મલિન આત્મામાં કેવળજ્ઞાન ઉદય પામતું નથી.

न दोषमलिने तत्र प्रादुर्भवति केवलम् ।

आदर्शे न मलग्रस्ते किञ्चिद् रूपं प्रकाशते ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(દોષમલિને) આત્મા દોષોથી મલિન હોવાને કારણે (તત્ર) તેમાં (કેવલમ્) કેવળજ્ઞાન (ન પ્રાદુર્ભવતિ) ઉત્પન્ન થતું નથી. (જેમ) (મલગ્રસ્તે આદર્શે) મળથી છવાયેલ દર્પણમાં (કિંચિદ્ રૂપં) કાંઈ રૂપ (ન પ્રકાશતે) પ્રકાશિત થતું નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં પાછલી વાત (કેવળજ્ઞાનના ઉદયની) ને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં લખ્યું છે કે જે આત્મા દોષોથી-રાગ-દ્વેષ-કામ-ક્રોધાદિ મળોથી-મલિન છે તેમાં કેવળજ્ઞાન ઉદય પામતું નથી જેવી રીતે ધૂળથી-મલિન દર્પણમાં કાંઈ પણ દેખાતું નથી. રૂપ બરાબર દેખાય તે માટે જેમ દર્પણ ચોક્કસ હોવું પરમાવશ્યક છે તેમજ કેવળજ્ઞાનના ઉદય માટે તે ચતુર્વિધ ઘાતિકર્મમળનો નાશ થવો પરમાવશ્યક છે, જેનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે.

મોહાદિ દોષોનો નાશ શુદ્ધાત્મધ્યાન વિના થતો નથી.

ન મોહ-પ્રમૃત્તિ-ચ્છેદઃ શુદ્ધાત્મધ્યાનતો વિના ।

કુલિશેન વિના યેન મૂઢરો મિચ્છતે ન હિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—(શુદ્ધાત્મધ્યાનતો વિના) શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન વિના (મોહ-પ્રમૃત્તિ-ચ્છેદઃ ન) મોહાદિ ક્રમોનો છેદ થતો નથી, (યેન) જેવી રીતે (કુલિશેન વિના) વજ્ર વિના (મૂઢરઃ હિ ન મિચ્છતે) પર્વત ભેદાતો નથી.

વ્યાખ્યાઃ—જે મોહાદિ ચાર ઘાતિ ક્રમોનો પૂર્ણરીતે ક્ષય થવા પર કેવળજ્ઞાનનો

ઉદય અવલંબિત છે તેમનો તે ક્ષય શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન વિના થતો નથી, જેવી રીતે વજ્ર વિના પર્વતનું ભેદન થઈ શકતું નથી. આ રીતે અહીં શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનનો કર્મ રૂપી પર્વતોને વિદારવા માટે ઉપાય રૂપે નિર્દેશ કર્યો છે, જે કોઈને આધીન ન હોતાં સ્વાધીન છે. મોહાદિ કર્મસમૂહને પર્વતની ઉપમા તેના કઠિનતાથી વિદીર્ણુ થવાનું સૂચક છે. ૪.

ધ્યાન-વજ્રથી કર્મગ્રંથિનો છેદ અત્યંત આનંદને ઉત્પન્ન કરે છે.

વિભિન્ને સતિ દુર્ભેદકર્મ-ગ્રન્થિ-મહીધરે ।

તીક્ષ્ણેન ધ્યાન વજ્રેણ મૂરિ-સંક્લેશ-કારિણિ ॥ ૫ ॥

આનન્દો જાયતેऽત્યન્તં તાત્ત્વિકોઽસ્ય મહાત્મનઃ ।

ઔપધેનેવ સવ્યાધેવ્યધિરભિમવે કૃત્તે ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—(મૂરિ-સંક્લેશ-કારિણિ) અત્યંત સંકલેશનું કારણ (દુર્ભેદકર્મ-ગ્રન્થિ-મહીધરે) જે કર્મગ્રંથિરૂપ દુર્ભેદ પર્વત છે. (તીક્ષ્ણેન ધ્યાન વજ્રેણ વિભિન્ને સતિ) તેને ધ્યાનરૂપી તીક્ષ્ણ વજ્રથી છિન્ન-ભિન્ન કરતાં (અસ્ય મહાત્મનઃ) આ યોગી મહાત્માને (અત્યન્તં) અત્યંત (તાત્ત્વિકો આનન્દો) તાત્ત્વિક (અસંસી) આનંદ (જાયતે) ઉત્પન્ન થાય છે, (ઔપધેનેવ) જેમ ઔપધથી (સવ્યાધેઃ) રોગથી પીડિત રોગીને (વ્યાધેરભિમવે કૃત્તે) રોગ દૂર થઈ જતાં યથેષ્ટ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે પરીક્ષા બેઠાની પણ બાજુમાં બાજુમાં કદિનામાં આવીએ તે કદીની ગાંઠિવાળો બાજુ હુર્લેધ અને અન્યના કાળપણી પાસે છે. તેને મહાત્માના પદરૂપ તીક્ષ્ણ વજ્રદારા જ બેઠી મહાય જે અન્ય દ્વારા તેના આગમની પર્ણપણે બેઠન-વિચલ્ય થતું નથી. તે હુર્લેધ અને મહાહુર્ણદારા 'કર્મપરિણા' તરફ 'પાનપણી' બેઠન-વિચલ્ય થઈ જતા ધ્યાન કરનાર મહાત્માને અત્યંત વારતવિષ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેમ વ્યાધિથી પીડિત રોગીને ઔષધ દ્વારા વ્યાધિ મુક્તિમાંથી નાશ પામ્યા પછી આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૫-૬

કથા કેવળીની કથારે ધર્મદેશના થાય છે?

સાક્ષાદતીન્દ્રિયાનર્થાન્ દૃષ્ટ્વા કેવલચક્ષુષા^૧ ।

પ્રકૃષ્ટ-પુણ્ય-સામર્થ્યાત્ પ્રાતિહાર્યસમન્વિતઃ ॥ ૭ ॥

અવન્ધ્ય-દેશનઃ શ્રીમાન્ યથાભવ્ય-નિયોગતઃ ।

મહાત્મા કેવલી કશ્ચિદ્ દેશનાયાં પ્રવર્તતે ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—(કેવલચક્ષુષા) કેવળજ્ઞાન-દર્શનરૂપ ચક્ષુથી (અતીન્દ્રિયાન્) અતીન્દ્રિય (અર્થાન્) પદાર્થોને (સાક્ષાત્) સાક્ષાત્ (દૃષ્ટ્વા) દેખી-જાણીને (પ્રકૃષ્ટ-પુણ્યસામર્થ્યાત્) પ્રકૃષ્ટ પુણ્યના સામર્થ્યથી (અથ) (પ્રાતિહાર્યસમન્વિતઃ) પ્રાતિહાર્યથી યુક્ત (શ્રીમાન્) શ્રી સંપન્ન (અવન્ધ્ય-દેશનઃ) અમોઘ-દેશના-શક્તિને પ્રાપ્ત (કશ્ચિદ્ મહાત્મા કેવલી) કોઈ કેવળી મહાત્મા, (યથા ભવ્ય-નિયોગતઃ) જેવો ભવ્ય જીવેનો નિયોગ હોય છે તે પ્રમાણે, (દેશનાયાં) દેશનામાં-ધર્મોપદેશ દેવામાં-પ્રવર્તે છે.

વ્યાખ્યા:—જે પદાર્થ ઇન્દ્રિય-ગોચર નહોતા તે અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું પણ કેવળજ્ઞાનીને કેવળ નેત્રદ્વારા સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે એ વાત આહીં પહેલાં પદ્યમાં જતાવવામાં આવી છે, ત્યાર પછી મહાત્મા કેવળીની ધર્મોપદેશ દેવાની પ્રવૃત્તિની બીજી વાત કહેવામાં આવી છે. આ બીજી વાતના પ્રરૂપણમાં કેવળીનું 'કશ્ચિત્' વિશેષણ પોતાનું ખાસ મહત્ત્વ રાખે છે અને એ વાત સૂચવે છે કે અથવા કેવળજ્ઞાની ધર્મોપદેશ દેવામાં પ્રવર્તતા નથી-તેમાંથી કોઈ મહાત્મા જ ધર્મોપદેશ દેવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે તે જ હોય છે જે સાતિશય પુણ્યોદયના પ્રભાવથી તે પ્રાતિહાર્યોને પ્રાપ્ત કરે છે, જેમની સંખ્યા આગમમાં

૧. આ કેવલિચક્ષુષા ।

આઠ કાઠી છે અને તે છે - ૧ અશોકવૃક્ષ, ૨ સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, ૩ દિવ્યધ્વનિ, ૪ ચામર, ૫ છત્ર, ૬ સિંહાસન, ૭ ભામંડલ, ૮ હુન્દુભિ. ૧ સાથે જ અમોઘ દેશના શક્તિથી યુક્ત હોય છે- જેમની ધર્મદેશના કદી નિષ્કળ જતી નથી; પરંતુ તેઓ તે દ્રવ્યની ઇચ્છાથી કદી આતુર નથી હોતા. ૨ અને તેમની તે ધર્મદેશનાતું નિમિત્ત કારણ હોય છે ભવ્ય જીવોના ભાગ્યના ઉદ્યાદિક, જેને ‘યથામઘ્ય-નિયોગતઃ’ પદ્ધતિ સૂચિત કરવામાં આવેલ છે. અંતરંગ કારણ તીર્થંકર પ્રકૃતિના ઉદયને સમજવું જોઈએ; કે જે આસપરીક્ષાના “ચિન્તા તીર્થંકર-ત્વેન નામ્ના નાર્થોપદેશતા (૧૬)” આ વાક્યથી જણાય છે. મોહનીય કર્મનો સર્વથા અભાવ ધર્મ જવાથી કેવળજ્ઞાનીમાં ઇચ્છા તથા રાગનું અસ્તિત્વ બનતું નથી, માટે ઇચ્છા તથા રાગ વિના જ અંતરંગ અને બહિરંગ બન્ને કારણો મળતાં તેમની ધર્મદેશનામાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૭-૮.

જ્ઞાન કઈ રીતે આત્માનો સ્વભાવ છે.

વિમાવસોરિવોળ્લત્વં ચરિણોરિવ^૩ ચાપલમ્ ।

શશાઙ્કસ્યેવ શીતત્વં સ્વરૂપં જ્ઞાનમાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેમ (વિમાવસોઃ ઇવ ડળ્લત્વં) સૂર્યનું ઉષ્ણપણું, (ચરિણોઃ ઇવ ચાપલં) વાયુનું ચંચળપણું અને (શશાઙ્કસ્ય ઇવ શીતત્વં) ચંદ્રમાનું શીતળપણું (સ્વરૂપં) સ્વરૂપ છે તેમ (જ્ઞાનં આત્મનઃ) જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે કેવળજ્ઞાનના ઉદયનો ખીલ પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તે આત્મામાં કોઈ નવી વસ્તુનો ઉત્પાદ નથી પરંતુ જેમ સૂર્યનો સ્વભાવ તેનું ઉષ્ણત્વ, ચંદ્રમાનો સ્વભાવ તેનું શીતળપણું અને વાયુનો સ્વભાવ તેનું ચંચળપણું છે તેમ તે આત્માનો સ્વભાવ છે. સ્વભાવનો કદી અભાવથતો નથી-ભલે પ્રતિબંધક કારણોને વશે તેનો તિરોભાવ, આચ્છાદન કે ગોપન ધર્મ બધ. ૯

૧. અશોકવૃક્ષઃ સુરપુષ્પવૃષ્ટિર્દિવ્યધ્વનિશ્ચામરમાસનં ચ ।

ભામણ્ડલં હુન્દુભિરાતપત્રં સત્પ્રાતિહાર્યાણિ જિનેન્દ્રરાણામ્ ॥

૨. નાડપિ શાસન-પરિપણાતુરઃ ।—સમન્તતઃ.

૩. આ ચરણોરિવઃ આ ચરણોરિવ ।

આત્માનુ' ચૈતન્યરૂપ શા માટે સ્વકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતું નથી.

ચૈતન્યમાત્મનો રૂપં તત્ત્વ જ્ઞાનમયં વિદુઃ ।

પ્રતિવન્ધક-સામર્થ્યાન્ન સ્વકાર્યે પ્રવર્તેતે ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—(આત્મનો રૂપં ચૈતન્ય) આત્માનુ' રૂપ ચૈતન્ય છે (તત્ત્વ જ્ઞાનમયં વિદુઃ) અને તેને જ્ઞાનમય કહેવામાં આવ્યું છે. (પ્રતિવન્ધક-સામર્થ્યાન્ન) પ્રતિબંધકના સામર્થ્યથી તે (સ્વકાર્યે ન પ્રવર્તેતે) પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતું નથી.

વ્યાખ્યા:—ચૈતન્ય પણ આત્માનુ' સ્વરૂપ કહેવાય છે. તેના વિષયને અહીં સ્પષ્ટ કરતાં બતાવ્યું છે કે તે જ્ઞાનમય છે-જ્ઞાનથી ભિન્ન ચૈતન્ય બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. સાથે સાથે એ પણ બતાવ્યું છે કે જે જ્ઞાન કે ચૈતન્ય આત્માનો પાછલા પદ્યમાં બતાવ્યા પ્રમાણે સ્વભાવ છે તે પ્રતિબંધક કારણોના બળથી પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતું નથી. કેવળ-જ્ઞાનના પ્રતિબંધક કારણો તે ચાર ઘાતિ કર્મ છે જેમનો બીજા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે અને તેથી જ તેમનો પૂર્ણપણે વિનાશ થતાં કેવળજ્ઞાન ના ઉદયની વાત કહેવામાં આવી છે.

સાંખ્યમતમાં આત્માનુ' સ્વરૂપ ચૈતન્ય માત્ર બતાવવામાં આવ્યું છે અને તે ચૈતન્યને જ્ઞાનશૂન્ય કહ્યું છે. ૧ અહીં ' તત્ત્વ જ્ઞાનમયં ' વાક્ય દ્વારા તેનો પ્રતિવાદ કર્યો છે. ૧૦.

પ્રતિબંધક વિના જ્ઞાની જ્ઞેયના વિષયમાં અજ્ઞાની રહેતો નથી.

જ્ઞાની જ્ઞેયે ભવત્યજ્ઞો નાસતિ પ્રતિવન્ધકે ।

પ્રતિવન્ધં વિના વહ્નિર્ન દાહ્યેડદાહકઃ કદા ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(જ્ઞેય) જ્ઞેય હોતાં અને (પ્રતિવન્ધકે અસતિ) તેનું કોઈ પ્રતિબંધક ન હોતાં (જ્ઞાની) જ્ઞાની તે વિષયમાં (અજ્ઞઃ ન ભવતિ) અજ્ઞાની હોતો નથી-તેને બધું જ રહે છે. (બરાબર છે) (વહ્નિઃ) અગ્નિ (દાહ્યે) બળવાને યોગ્ય સૂકાં લાકડાં હોય અને (પ્રતિવન્ધં વિના) પ્રતિબંધકના અભાવમાં (કદા) કદી (અદાહકઃ ન) અદાહક નથી થતો-તે એને બાળે જ છે.

૧. જ્ઞાનશૂન્યં ચૈતન્યમાત્રમાત્મા इति સાંખ્યમતમ્—ઈષ્ટોપદેશ.
ટીકામાં આશાધર.

૨. જ્ઞો જ્ઞેયે કથમજ્ઞઃ સ્યાદસતિ પ્રતિવન્ધને ।

દાહ્યેડગ્નિઃ દાહકો ન સ્યાદ સતિ પ્રતિવન્ધને ॥ —અશ્વસહસ્રીમાંથી ઉદ્દૃષ્ટ પ્રાચીન વચન

વ્યાખ્યા:—જે જ્ઞાનમય છે અથવા જ્ઞાન જેનું રૂપ સ્વભાવ-છે તેને ‘જ્ઞાની’ કહે છે. જ્ઞાન અને જ્ઞાનીમાં સર્વથા ભેદ હોતો નથી, એ વાત છઠ્ઠા અધિકારના ઉપમા પદ્યમાં બતાવી દીધી છે અને પાછલા પદ્યમાં એ બતાવ્યું છે કે પ્રતિબંધકના બળથી જ્ઞાન પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતું નથી. ત્યાં તે કેવળજ્ઞાનીનેા ઉદ્ભવ છે જેના જ્ઞાનના સમસ્ત પ્રતિબંધક કારણ નાશ પામી ગયા છે અને તેથી તે કોઈ પણ જ્ઞેયને-જ્ઞાનના વિષયભૂત પદાર્થ-ને-બાણવામાં અજ્ઞાની રહેતો નથી, એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. સાથે સાથે એક સુંદર ઉદાહરણદ્વારા તેને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. તે ઉદાહરણ છે દાહ્ય અને દાહકનું, ‘દાહક’ અગ્નિને અને ‘દાહ્ય’ ત્વરિત બળવા યોગ્ય સૂકા લાકડાને કહે છે. અગ્નિ અને તે ઇંધન સંબંધમાં જે કોઈ બાધક ન હોય તો અગ્નિ તે ઇંધનને ન બાળે એ કદી બનતું નથી. એવી જ રીતે કેવળજ્ઞાનીને જ્ઞાન-વિષયક જ્યારે કોઈ પ્રતિબંધક-બાધક કારણ-ન રહ્યું ત્યારે તે કોઈ જ્ઞેયને ન બાળે એ કદી બની શકતું નથી. ૧૧.

જ્ઞાનીને દેશાદિનો વિપ્રકર્ષ કોઈ પ્રતિબંધ નથી.

प्रतिबन्धो न देशादि-विप्रकर्षोऽस्य युज्यते ।

तथानुभव-सिद्धत्वात् सप्तहेतेरिव^૧ સ્ફુટમ્ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—(અમ્ય) આ કેવળજ્ઞાનીને (દેશાદિ વિપ્રકર્ષ: પ્રતિબંધ: ન યુજ્યતે) દેશાદિનો વિપ્રકર્ષ-દૂર સ્થિતિ રૂપ પ્રતિબંધ-યુક્ત નથી; (તથા અનુભવ-સિદ્ધત્વાન) કારણ કે એવું અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે, (સપ્તહેતે: ઇવ સ્ફુટમ) સૂર્યની જેમ.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં પ્રતિબંધક ન હોવાની જે વાત કહેવામાં આવી છે તેને ન માનતા જે કોઈ કહે કે દેશાદિકનું અંતર કેવળજ્ઞાનનેા પ્રતિબંધ છે તો એમ કહેવું બરાબર નથી; કેમકે કેવળજ્ઞાનીને એ પ્રતિબંધ બનતો નથી, એમ અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે, સૂર્ય જે લાખો માઇલને અંતરે સ્થિત છે છતાં પણ પૃથ્વીના પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે. પૃથ્વી અને સૂર્યની વચ્ચેના અંતરમાં જેટલા કોઈ પુદ્ગલ પરમાણુ સ્થિત છે તે બધા સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત હોય છે ત્યારે છટેનેા વિષય પ્રકાશપણામાં બાધક કહેવાતો નથી. કેવળજ્ઞાનીના જ્ઞાન અને તે દરવર્તી પદાર્થની વચ્ચે પણ જેટલા પુદ્ગલ પરમાણુ તથા આકાશાદિ દ્રવ્યોના પ્રદેશ સ્થિત છે તે બધાને પણ કેવળજ્ઞાન જ્યારે બાળે છે ત્યારે તે

જ્ઞાન સ્વભાવને કારણે આત્મા સર્વજ્ઞ—સર્વદર્શી.

સામાન્યવદ્ વિશેષાણાં સ્વભાવો જ્ઞેયભાવતઃ ।

જ્ઞાયતે સ ચ વા સાક્ષાદ્ વિના વિજ્ઞાયતે કથમ્ ॥ ૧૩ ॥

સર્વજ્ઞઃ સર્વદર્શી ચ તતો જ્ઞાનસ્વભાવતઃ ।

નાસ્ય જ્ઞાન-સ્વભાવત્વમન્યથા ઘટતે સ્ફુટમ્ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—(સામાન્યવદ્) સામાન્યની જેમ (વિશેષાણાં સ્વભાવો) વિશેષોનો સ્વભાવ (જ્ઞેય ભાવતઃ) જ્ઞેયભાવથી (જ્ઞાયતે) જાણવામાં આવે છે (ચ સ) અને તે (સાક્ષાત્ વિના) સ્વભાવ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વિના (કથમ્ વિજ્ઞાયતે) કેવી રીતે સ્પષ્ટ પણે જાણવામાં આવે છે? જાણી શકાય નહિ. (તતઃ) તેથી (જ્ઞાનસ્વભાવતઃ) જ્ઞાન સ્વભાવને કારણે (આત્મા) (સર્વજ્ઞઃ સર્વદર્શી ચ) સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે (અન્યથા)—જો સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી ન હોય તો—(સ્ફુટમ્) સ્પષ્ટપણે (જ્ઞાનસ્વભાવત્વમ્) જ્ઞાનસ્વભાવપણું પણ (અસ્ય ન) આ આત્માને ઘટી શકતું નથી.

૧. સુદમાન્તરિત-દૂરાર્થઃ પ્રત્યક્ષાઃ કસ્યચિદ્વથા ।

અનુમેયત્વતોઽજ્ઞ્યાદિરિતિ સર્વજ્ઞ સંસ્થિતિઃ ॥—દેવાગમ

વ્યાખ્યા:—સર્વ પદાર્થ સામાન્ય-વિશેષાત્મક હોય છે. એવો કોઈ પણ પદાર્થ સંસારમાં નથી જે કેવળ સામાન્ય રૂપ હોય અથવા કેવળ વિશેષરૂપ જ હોય. સામાન્યની સાથે વિશેષને અને વિશેષની સાથે સામાન્યને અવિનાશાવ સંબંધ છે. આવી સ્થિતિમાં સામાન્યને, જે દ્રવ્યરૂપે હોય છે, જેવી રીતે જ્ઞેયભાવથી જાણવામાં આવે છે તેવીજ રીતે તેના વિશેષો-પર્યાયોના સ્વભાવને પણ જ્ઞેયભાવથી જાણવામાં આવે છે. સ્વભાવનું આ પરિજ્ઞાન તે પદાર્થને સાક્ષાત્ કર્યા વિના-પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં લાવ્યા વિના-ખની શકતું નથી તેથી જ્ઞાન સ્વભાવને કારણે આ આત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હોય છે, નહિતર-સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી ન હોય તો-આ આત્માનો જ્ઞાન-સ્વભાવ પણ રહેતો નથી. અહીં જ્ઞાન સ્વભાવ હેતુથી આત્માનું સર્વજ્ઞપણું અને સર્વદર્શીપણું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. જો આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે (આત્મા જ્ઞાનં) અને સર્વ પદાર્થ જ્ઞેયરૂપ છે તો કોઈ પણ પદાર્થ ભલે તે ગમે તેટલે દૂર સ્થિત હોય અને કાળના ગમે તેટલા અંતર સહિત હોય, તો પણ તે કેવળ-જ્ઞાનનો વિષય થવાથી બચી શકતો નથી કે જે સર્વથા જ્ઞાનાવરણાદિ રૂપ પ્રતિબંધક રહિત, નિર્બંધ અને અસીમ (અનંત) છે. ૧૩-૧૪

કેવળી બાકીના કયા કર્મોને કેવી રીતે નષ્ટ કરી નિર્વૃત્ત થાય છે.

વેદાયુર્નામ-ગોત્રાણિ યૌગપદ્યેન કેવલી ।

શુક્લધ્યાન-કુઠારેણ છિત્વા ગચ્છતિ નિર્વૃત્તિમ્ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—(કેવલી) કેવળજ્ઞાની (વેદાયુર્નામ-ગોત્રાણિ) વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર (આ ચાર અઘાતિ) કર્મોને (શુક્લધ્યાન-કુઠારેણ) શુક્લધ્યાન રૂપી કુહાડીથી (યૌગપદ્યેન છિત્વા) એક સાથે છેદીને (નિર્વૃત્તિમ્ ગચ્છતિ) મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાખ્યા:—કર્મોની આઠ મૂળ પ્રકૃતિઓમાંથી જે ચાર પ્રકૃતિઓનો અહીં ઉલ્લેખ છે તે અઘાતિ કર્મપ્રકૃતિ કહેવાય છે, જ્યાંસુધી તેમનો છેદ થતો નથી ત્યાંસુધી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કેવળજ્ઞાની તેમનો કોઈ કર્મથી છેદ નથી કરતા પરંતુ એક સાથે બધાનો છેદ કરી નાખે છે. જે શક્તિશાળી કુહાડીથી આ છેદકર્મ કરવામાં આવે છે તેનો અહીં શુક્લધ્યાનના નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદ આગમમાં વર્ણવેલા છે, આદી ‘વ્યુપરતક્રિયા નિર્વૃત્તિ’ નામનું અંતિમ (ચોથું) શુક્લધ્યાન જ વિવક્ષિત વળાય છે, જેના પછી તરત મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી જ ઉક્ત શુક્લધ્યાન દ્વારા અઘાતિયા કર્મોનો વિચ્છેદ કરીને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું લખ્યું છે. ઉક્ત કર્મોના વિચ્છેદ પાછળ

કર્મેવ મિચ્છતે નાસ્ય શુક્લ-ધ્યાન-નિયોગતઃ ।
 નાસૌ વિધીયતે કસ્ય નેદં વચનમશ્વિતમ્ ॥ ૧૬ ॥
 કર્મ-વ્યપગમે (મો) રાગ-દ્રેષાદ્યનુપપત્તિઃ ।
 આત્મનઃ સંગ (ના સહ) રાગાદ્યાઃ ન નિત્યત્વેન સંગતાઃ ॥૨૭॥

શબ્દાર્થઃ—જે એમ કહેવામાં આવે કે (અમ્ય) આ કેવળીના (શુક્લ-ધ્યાન-
 નિયોગતઃ) શુક્લધ્યાનના નિયોગથી (કર્મેવ ન મિચ્છતે) કર્મ સર્વથા ભેદાતા નથી અને
 (કસ્ય) કોઈને (અસૌ) મોક્ષ (ન વિધીયતે) થતો નથી તો (ઈદં વચનં) આ
 આ વચન (ન અશ્વિતમ્) બરાબર નથી; કારણ કે (રાગ-દ્રેષાદિ અનુપપત્તિઃ) રાગ-
 દ્રેષાદિની ઉત્પત્તિ ન થવાથી (કર્મ વ્યપગમે મો) કર્મોનો વિનાશ થાય છે—નવા કર્મ
 બંધાતા નથી તથા પહેલાં બંધાયેલા કર્મોની નિર્જરા થઈ જાય છે—(આત્મનઃ સંગ (ના
 સહ)) અને આત્માની સાથે (રાગાદ્યાઃ) રાગાદિનો (ન નિત્યત્વેન સંગતાઃ) કોઈ શાશ્વત
 સંબંધ નથી—તે ઉપજતા અને ત્રિણસતા દેખાય છે. આવી સ્થિતિમાં શુક્લધ્યાન-દ્વારા
 રાગ-દ્રેષનો અભાવ થવાથી કર્મોનો અભાવ અને કર્મોના અભાવથી મોક્ષનું થવું સુઘટિત
 છે. એમાં શંકા તથા આપત્તિનું કોઈ સ્થાન નથી.

વ્યાખ્યઃ—અહીં શંકાકારે પોતાની શંકાના સમર્થનમાં કોઈ હેતુ આપ્યો નથી;
 એનાથી વિપરીત સમાધાન રૂપે પ્રતિવાદમાં એક સારા હેતુનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે
 અને તે છે રાગ-દ્રેષાદિની અનુપપત્તિ. રાગ-દ્રેષાદિક રૂપ પરિણામ કર્મોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ
 આદિનાં કારણ છે અને કોઈ પણ રાગ-દ્રેષાદિનો આત્મા સાથે કોઈ શાશ્વત સંબંધ નથી
 તેઓ પોત-પોતાનું નિમિત્ત પામીને ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને વિનાશ પામ્યા કરે છે.
 કેવળીમાં મોહનીય કર્મનો અભાવ થઈ જવાથી રાગ-દ્રેષાદિની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ આદિનું
 કોઈ કારણ રહેતું નથી, રાગ-દ્રેષાદિની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ આદિનો પૂર્ણપણે અભાવ થઈ
 જવાથી કર્મનો વિનાશ થવો સ્વાભાવિક છે અને કર્મોનો સર્વથા વિનાશ થઈ જતાં
 મોક્ષનું થવું અવશ્યભાવી છે, તેને પછી કોઈ રોકી શકતું નથી. ૧૬—૧૭.

સુખી થયેલો મુક્ત હવ પછી સંસારમાં આવતો નથી.

न निर्वृतः सुखीभूतः पुनरायाति संसृतिम् ।

सुखदं हि पदं हित्वा दुःखदं कः प्रपद्यते ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—(સુખીભૂતઃ નિર્વૃતઃ) સુખી થયેલો મુક્ત હવ (પુનઃ) ફરીથી (સંસૃતિમ્ ન આયાતિ) સંસારી થતો નથી. (બરાબર છે) (સુખદં હિ પદં હિત્વા) સુખદાયક પદ છોડીને (કઃ દુઃસ્વદં પ્રપદ્યતે) કોણ (સ્વેચ્છાએ) દુઃખદાયક પદને પ્રાપ્ત થાય ?—કોઈ પણ થતું નથી.

વ્યાખ્યા:—૧૫ મા પદ અનુસાર નિર્વૃત્તિ (નિર્વાણ) પામેલ કેવળી શું ફરીથી સંસારમાં આવે છે ? સંસારી બને છે ? આ એક પ્રશ્ન છે જેનો ઉત્તર આ પદમાં આપવામાં આવ્યો છે અને તે છે નકારાત્મક અર્થોત્ આવતા નથી. અને તેનું કારણ એ બતાવ્યું છે કે નિર્વાણ પામેલ હવ સુખરૂપ થાય છે—પોતાનું સ્વાધીન શુદ્ધ સુખ પ્રાપ્ત કરી લે છે—પછી તે પોતાનું તે સુખ છોડીને દુઃખના અહણમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થઈ શકે ? ન થઈ શકે. કેમ કે કોઈ પણ સ્વાધીન હવ સ્વેચ્છાએ સુખદાયક પદ છોડી દુઃખદાયક પદનું અહણ કરતો નથી, એ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. નિર્વાણ જેને નિર્વૃત્તિ, નિઃક્રિયસ તથા મોક્ષ પણ કહે છે તે જન્મ, જર, રોગ, મરણ, શોક, દુઃખ અને બધા આદિથી પરિમુક્ત, શાશ્વત શુદ્ધ સુખરૂપે હોય છે; કે જે સમન્તલક્ષ સ્વામીના સમીચીન-ધર્મશાસ્ત્રગત નીચેના વચનમાં પ્રગટ છે:—

जन्म-ज्रामय-मरणैः शोकैर्दुःखैर्भयैश्च परमुक्तम् ।

निर्वाणं शुद्धसुखं निःश्रयसमिप्यते नित्यम् ॥ ૧૩૧ ॥

આવા શુદ્ધ અને સદાને માટે પ્રાપ્ત સ્વાધીન સુખપદને છોડીને કોઈ પણ વિવેકી હવ કોઈ પરતગતા વિના સાંસારિક દુઃખપદનું અહણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી. જો કોઈના વિષયમાં એમ કહેવામાં આવે કે તેણે અમુકનો ઉદાર કરવા અથવા સંસારના અમુક વર્ગના હોવાનું દુઃખ મટાડવા માટે અવતાર ધારણ કર્યો છે તો સમજ લેવું જોઈએ કે તે મોક્ષ પામેલો અથવા પૂર્ણપણે સુખી હવ નથી—મોહથી અભિમૂત સંસારનું જ એક પ્રાણી છે, બલે પછી તે ગને તેટલા સાંસારિક હયા પદને પામેલ હોય. ૧૮.

કર્મનો અભાવ થઈ જવાથી ફરીથી શરીરનું પ્રાપ્ત થતું નથી.

શરીર ન મ ગૃહ્ણતિ મૂયઃ કર્મ-વ્યપાગતઃ ।

કારણસ્યાત્યયે કાર્યં ન કુત્રાપિ પ્રરોહતિ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—(સ) તે ગૃહ્ણાન્ના (કર્મ-વ્યપાગતઃ) કર્મનો નિનાશ થઈ જવાથી (મૂયઃ) ફરીથી (શરીરં ન ગૃહ્ણતિ) શરીર પ્રાપ્ત કરતા નથી. (બરાબર છે) (કારણસ્ય અત્યયે) કારણનો નાશ થઈ જતાં (કુત્રાપિ) ક્યાંય પણ (કાર્યં ન પ્રરોહતિ) કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી.

વ્યાખ્યા:—મુક્ત થયેલ હવે ફરીથી શરીરનું પ્રાપ્ત નથી કરતો; કારણ 'નાશ' કર્મ હતું તે જગ્યાએ સર્વથા નાશ પામ્યું ત્યારે કારણ ના અભાવમાં કાર્યનો ઉત્પાદ કેવી રીતે થઈ શકે? તેથી જેમના મતમાં મોક્ષમાંથી પુનરાગમનની અથવા મુક્તાત્માને શરીર ધારણ કરી સાંસારિક કાર્યો કરવા-કરાવવાની વાત કહેવામાં આવી હોય તે બે કારણોથી યુક્તિયુક્ત લાગતી નથી—એક કારણનો પાછલા પદમાં નિર્દેશ છે અને બીજાનો આ પદમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ૧૬.

જ્ઞાનને પ્રકૃતિનો ધર્મ માનવો તે અસંગત છે.

ન જ્ઞાનં પ્રાકૃતો ધર્મો મન્તવ્યો માન્ય-બુદ્ધિમિઃ ।

અચેતનસ્ય ન જ્ઞાનં કદાચન વિલોક્યતે ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—(માન્ય-બુદ્ધિમિઃ) જે માન્ય બુદ્ધિ છે તેમના દ્વારા (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (પ્રાકૃતો ધર્મો) પ્રકૃતિનો ધર્મ (ન મન્તવ્યો) ન મનાવો જોઈએ; (કેમ કે) (અચેતનસ્ય) અચેતન પદાર્થમાં (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (કદાચન ન વિલોક્યતે) કદી જોવામાં આવતું નથી.

વ્યાખ્યા:—સાંખ્યમતમાં આત્માને જ્ઞાનશૂન્ય ચેતન્ય માત્ર ધનાવ્યો છે અને જ્ઞાનને પ્રકૃતિનો ધર્મ કહ્યો છે, અહીં તેનો પ્રતિષેધ કરતાં માનનીય બુદ્ધિના ધારકોને-વીવેકશીલ વિદ્વાનોને એ અનુરોધ કર્યો છે કે તેમણે આમ ન માનવું જોઈએ; કેમ કે અચેતનમાં-પ્રકૃતિ જન્યમાં-કદી પણ જ્ઞાનનું હોવું જોવામાં આવતું નથી. તેથી જ્ઞાનને પ્રકૃતિજન્ય માનવું પ્રત્યક્ષની વિરૂદ્ધ છે. ૨૦

જ્ઞાનાદિ શુષ્ણોના અભાવમાં જીવની વ્યવસ્થા બનતી નથી.

દુરિતાનીવ ન જ્ઞાનં નિર્વૃત્તસ્યાપિ ગચ્છતિ ।

કાચ્ચનત્ય મલે નષ્ટે કાચ્ચનત્વં ન નશ્યતિ ॥ ૨૧ ॥

જ્ઞાનાદિ-ગુણાભાવે જીવસ્યાસ્તિ વ્યવસ્થિતઃ ।

લક્ષણાપગમે લક્ષ્યં ન કુત્રાપ્યવત્તિષ્ઠતે ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—(નિર્વૃત્તસ્ય) મુક્તાત્માને (દુરિતાનિ જ્વ) દુર્મોની પેઠે (જ્ઞાનં અપિ ન ગચ્છતિ) જ્ઞાન નષ્ટ થતું નથી. (બરાબર છે) (કાચ્ચનત્ય મલે નષ્ટે) સોનાનો મળ નાશ પામતાં (કાચ્ચનત્વં ન નશ્યતિ) સોનું નાશ પામતું નથી. (જ્ઞાનાદિ-ગુણાભાવે) જ્ઞાનાદિ શુષ્ણોનો અભાવ થતાં (જીવસ્ય વ્યવસ્થિતઃ) જીવની વ્યવસ્થા (ન અસ્તિ) રહેતી નથી. (બરાબર છે) (લક્ષણ આપગમે) લક્ષણનો અભાવ થતાં (લક્ષ્યં ન કુત્ર અપિ અવત્તિષ્ઠતે) લક્ષ્ય ક્યાંય પણ ટકતું નથી.

વ્યાખ્યાઃ—જો કોઈ વંશેષિક મતનો પક્ષ લઈને એમ કહે કે મુક્ત આત્માને જેમ કર્મ નાશ પામે છે તેમ જ્ઞાન પણ નાશ પામી જાય છે તો એ કથન બરાબર નથી; કારણ કે સોનાનો મળ નાશ પામતાં જેમ સોનાપણું નાશ પામતું નથી એવી જ રીતે મુક્તાત્મા જ્ઞાનીનો જ્ઞાન-મળ નષ્ટ થતાં જ્ઞાન નષ્ટ થતું નથી. વાસ્તવમાં જ્ઞાનાદિ શુષ્ણોનો અભાવ થતાં તો જીવની કોઈ વ્યવસ્થા જ રહેતી નથી; કારણ કે જ્ઞાન-દર્શન શુભ જીવનાં લક્ષણ છે કે જે જીવાધિકારમાં બતાવાઈ ગયું છે. લક્ષણનો અભાવ થતાં લક્ષ્યનું પછી કોઈ અસ્તિત્વ રહેતું નથી. આવી સ્થિતિમાં વંશેષિકોએ બુદ્ધિ આદિ વંશેષિક શુષ્ણોના ઉચ્છેદને મોટા માન્યો છે, તે તર્ક-સંગત બન્યાતું નથી-તેમને ત્યાં પછી જીવનું અસ્તિત્વ પણ રહેતું નથી. શુષ્ણોનો અભાવ થઈ જાય અને શુષ્ણો બની રહે એ કેવી રીતે બની શકે ?-બની શકે નહિ. ૨૧-૨૨.

ઉપાય (કૃયા) વિના બંધને બળુચા માત્રથી કોઈ મુક્ત થતું નથી.

વિવિધં વૃદ્ધા વન્ધ્યં વુદ્ધમાનો ન મુચ્યતે ।

કર્ત્તવ્યદ્વો વિનોપાયં મુક્તિ-વદ્ધ જ્વ ધ્રુવમ્ ॥ ૨૩ ॥

વિમેદં લક્ષણેર્વુદ્ધ્યા ય દિગ્ગા જીવ-કર્મણોઃ ॥
મુક્તકર્મામિતત્ત્વસ્થો મુચ્યતે મદ્વાપ્યવાન્ ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—(કર્મ-વચ્ચો) કર્મોથી બંધાયેલો બધા (નિર્મિત્તનશ્ચ) વિવિધ પ્રકારના કર્મબંધનોને (વ્રહ્મણ) પણ કરીને (નામમાનઃ) બાબતો હોવા છતાં પણ (વિના ઉપાય) ઉપાય કર્યા વિના (ન મુચ્યતે ક્ષમમ) નિવૃત્તિથી મુક્ત થતો નથી. (મુક્તિ-વક્ત્રુઃ) એમ કે કારાગૃહમાં પડેલો બંદી. (જીવ-કર્મણોઃ) જે જીવ અને કર્મો (લક્ષણેઃ) લક્ષણોથી (દિગ્ગા વિમેદં વૃદ્ધ્યા) જે પ્રકારના બેઠ બાળીને (મુક્ત-કર્મા) કર્મને છોડતો થકો-કર્મથી ઉપદેશ ધારણ કરતો થકો—(આત્મતત્ત્વસ્થઃ) આત્મતત્ત્વમાં સ્થિત થાય છે (સ) તે (મદ્વાપ્યવાન્) શત્રુ ઉપાયવાન છે (મુચ્યતે) અને તે કર્મોથી છૂટે છે.

વ્યાખ્યાઃ—જેમ બંધનમાં નંબાયેલો મનુષ્ય જેમ બાળવા છતાં પણ-કે મને અમુકે બાંધી-પૂરી રાખ્યો છે, અમુક પ્રકારની દોરી આદિ બંધનોમાં હું બંધાયેલો છું અને મારા શરીરના અમુક અમુક અંગો પર અમુક પ્રકારનાં બંધન છે, પોતાના આ બાળવા માત્રથી ઉપાય કર્યા વિના તે બંધનોથી છૂટકારો પામી શકતો નથી; જે સાચો ઉપાય કરે છે તે છૂટકારો પામે છે. તેવી જ રીતે કર્મોથી બંધાયેલ આ સંસારી જીવ પોતાને કર્મોથી બંધાયેલો અને કર્મોના પ્રકારો-પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશબંધ રૂપે બંધના ભેદો-આદિને બાળતો હોવા છતાં પણ ઉપાય કર્યા વિના તે કર્મબંધનોથી છૂટકારો પામી શકતો નથી, આ વાત ઊંડા ખાડામાં બંધાઈને પડેલા અથવા કારાગૃહમાં સજાને માટે બંધ કરેલ કેદીના ઉદાકરણ દ્વારા પ્રથમ પદમાં જણાવવામાં આવી અને બીજા પદમાં કર્મબંધનથી છૂટવાનો સમીચીન ઉપાય બતાવવામાં આવ્યો છે, કે જે પોતાના આત્મસ્વરૂપ અને કર્મસ્વરૂપને લક્ષણોથી બાળીને કર્મમાં ઉપેક્ષા ધારણરૂપ વિરહિત અને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ રૂપે છે. આ શ્રેષ્ઠ ઉપાય કરનાર લઘ્ય માનવ અવશ્ય કર્મ-બંધનોથી છૂટીને મુક્તિ પામે છે. આ જ વાત શ્રીકૃંદકુંદાચાર્યે સમયસારની નીચેની ચાર ગાથાઓમાં બતાવી છે:—

इय कम्मबंध्ण णाणं पएस-ठिइ-पयडिमेवमणुभावं ।
जाणंतो वि ण मुच्चइ मुच्चइ सो चेव जदि सुद्धो ॥ २९० ॥
जह वंधे चिंतंतो वंधणवद्धो ण पावइ विमोक्खं ।
तह वंधे चिंतंतो जीवो वि ण पावइ विमोक्खं ॥ २९१ ॥

જહ વંધે છિત્તૂણ ય વંધણવદ્દો ડ પાવહ વિમોક્કવં ।
તહ વંધે છિત્તૂણ ય જીવો સંપાવહ વિમોક્કવં ॥ ૨૧૨ ॥
વંધાણં ચ સહાવં વિયાણિઓ અપ્પણો સહાવં ચ ।
વંધેસુ જો વિરજ્જદિ સો કમ્મ-વિમોક્કવણં કુણ્ઠે ॥ ૨૧૨ ॥

આ રીતે મુક્તિને માટે સત્ આશ્રિતશૂન્ય જ્ઞાનને નિરર્થક બતાવવામાં આવ્યું છે. ૨૩-૨૪.

હવના શુદ્ધ અને અશુદ્ધની અપેક્ષાએ બે ભેદ.

एको जीवो द्विधा प्रोक्तः शुद्धाशुद्ध-व्यपेक्षया ।
सुवर्णमिव लोकेन व्यवहारमुपेयुषा ॥ २५ ॥
संसारी कर्मणा युक्तो मुक्तस्तेन विवर्जितः ।
अशुद्धस्तत्र संसारी मुक्तः शुद्धोऽपुनर्भवः^१ ॥ २६ ॥

શબ્દાર્થઃ—(૧)કો જીવો) એક હવ (શુદ્ધાશુદ્ધ-વ્યપેક્ષયા) શુદ્ધ-અશુદ્ધની અપેક્ષાએ (દ્વિધા) બે પ્રકારનો (પ્રોક્તઃ) કહેવામાં આવ્યો છે, જેવી રીતે (વ્યવહાર-મુપેયુષા લોકેન) વ્યવહારી જનદ્વારા (સુવર્ણમિવ) સુવર્ણ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બે પ્રકારનું કહેવાય છે. (કર્મણાયુક્તો) જે કર્મસંહિત છે તે (સંસારી) 'સંસારી' અને (તેન વિવર્જિતઃ) જે કર્મથી રહિત છે તે (મુક્તઃ) 'મુક્ત' હવ છે. (તત્ર) જાનેમાં (સંસારી અશુદ્ધઃ) સંસારીને અશુદ્ધ અને (મુક્તઃ શુદ્ધઃ અપુનર્ભવઃ) મુક્ત હવને શુદ્ધ માન્યો છે, જે ફરીથી બંધધારણ કરતો નથી.

વ્યાખ્યાઃ— વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો પાતાના શુભ-સ્વભાવની દૃષ્ટિએ સુવર્ણ-ધાતુ એક છે, પરંતુ લોક વ્યવહારમાં તેના શુદ્ધ સુવર્ણ અને અશુદ્ધ સુવર્ણ એવા બે ભેદ કરવામાં આવે છે. જે સુવર્ણ કિટ્ટ-કાલિમાદિ મળયુક્ત છે અથવા ચાંદી, ત્રાંબુ, લોહું આદિ અન્ય ધાતુઓનો સંબંધ પામી તેમનાથી મિશ્રિત છે તેને 'અશુદ્ધ સુવર્ણ' કહે છે અને જે સુવર્ણ જાંધા મળ તથા પર સંબંધ રહિત હોય છે તેને 'શુદ્ધ સુવર્ણ' કહેવામાં આવે છે. એ જ રીતે હવ દ્રવ્ય વાસ્તવમાં પાતાના શુભ-સ્વભાવની દૃષ્ટિએ એક છે; પરંતુ શુદ્ધ-અશુદ્ધની અપેક્ષાએ તેના બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે— એક 'સંસારી' બીજો 'મુક્ત' આમાં સંસારી હવ કર્મ-મળ સંહિત હોવાને લીધે 'અશુદ્ધ' અને મુક્ત હવ કર્મ-મળ રહિત થઈ જવાને કારણે 'શુદ્ધ' માનવમાં આવેલ છે, જેને 'અપુનર્ભવ' પણ કહે છે. ૨૫-૨૬.

૧. મુ શુદ્ધઃ પુનર્ભવઃ ।

૨. સંસારિણો મુક્તાશ્ચ-ત. ૨૩. ૨-૧૦

રૂપ અંતિમ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત થતા નથી, જેવી રીતે ચાલવામાં વિલંબ કરનાર પ્રમાદી માણસ અહીં તહીંના ઝઘડા-ટંટામાં ફસાઈને સમયસર રસ્તો નિશ્ચય કરીને લક્ષ્ય સ્થાને પહોંચી શકતા નથી તેમ. ૩૨-૩૩.

પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો ઉપાય.

વિમક્તચેતન-ધ્યાનમત્રોપાયં વિદુર્જિનાઃ ।

ગતાવસ્તપ્રમાદસ્ય સન્માર્ગ-ગમનં યથા ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—(જિનાઃ) જિનેન્દ્રોએ-અહીં-તોએ-(અત્ર) પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અથવા તત્સ્વાન્ત ગતિમાં (વિમક્ત ચેતન ધ્યાનમ) વિભક્ત ચેતનતા-કર્મોથી પૃથક્ પૃથક વિવિક્ત અને શુદ્ધ આત્માના-ધ્યાનને (ઉપાયં ચિત્તુઃ) ઉપાય કહ્યો છે, (યથા) જેવી રીતે (ગતૌ અસ્તપ્રમાદસ્ય) ગમનમાં પ્રમાદ રહિતનું (સન્માર્ગ-ગમનં) સન્માર્ગગમન-માર્ગપર બરાબર ચાલવું-તે અભીષ્ટ સ્થાનની પ્રાપ્તિમાં ઉપાય છે તેમ.

વ્યાખ્યાઃ—જે રૂળનો ૩૭ મા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેની પ્રાપ્તિના ઉપાય રૂપે અહીં તે ધ્યાનનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે જે કર્મોથી પૃથક્ થઈ અન્ય સંપર્કથી રહિત વિવિક્ત, શુદ્ધ અને નિર્મળ આત્માનું ધ્યાન છે. આ ધ્યાન જ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં સહાયક થાય છે, તે પ્રકારે કે જે પ્રકારે અપ્રમાદીનું યોગ્ય માર્ગમાં ચાલવું અભીષ્ટ સ્થાનની પ્રાપ્તિમાં સહાયક થાય છે. ૩૪.

આત્મા ધ્યાન-વિધિથી કર્મોનો ઉન્મૂલક કેવી રીતે ?

યોજ્યમાનો યથા મન્ત્રો વિપં ઘોરં નિષ્ફુટે ।

તથાત્માપિ વિધાનેન કમનિકમવાર્જિતમ્ ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યથા) જેવી રીતે (બરાબર) (મન્ત્રો યોજ્યમાનો) યોજવામાં આવેલ મન્ત્ર (ઘોરં વિપં નિષ્ફુટે) ઘોર વિષને દૂર કરે છે (તથા) તેવી જ રીતે (આત્માપિ) આત્મા પણ (અનેકામય ઝર્જિતમ કમં) અનેક ભવોના ઉપાર્જિત કર્મ-સમૂહ ને (વિધાનેન) વિવિક્તતાત્મધ્યાન દ્વારા પૃથક્ કરે છે.

જરા, મરણ અને રોગ જેવા દુર્જય વિકાર નષ્ટ થઈ જાય છે તો તેને કામવિકાર દૂર કરવામાં કાંઈ પણ શ્રમ કરવો નથી પડતો, -તે તો સ્વતઃ તેના પ્રભાવથી દૂર થઈ જાય છે. ૩૭.

વાદ-પ્રવાદ છોડીને અધ્યાત્મ-ચિંતનની પ્રેરણા.

મુક્ત્વા વાદ-પ્રવાદાદ્યમધ્યાત્મં ચિન્ત્યતાં ચિન્ત્યતાં તતઃ ।

નાવિધૃતે તમઃસ્તોમે જ્ઞેયે જ્ઞાનં પ્રવર્તતે ॥ ૩૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—(તતઃ) તેથી (વાદ-પ્રવાદાદ્યં) વાદ-પ્રવાદ આદિને (મુક્ત્વા) છોડીને (અધ્યાત્મં ચિન્ત્યતાં) અધ્યાત્મનું-આત્માના પરમરૂપનું-ચિંતન કરવું જોઈએ. (નાવિધૃતે તમઃ સ્તોમે) અંધકારનો સમૂહ નાશ પામ્યા વિના (જ્ઞેયે જ્ઞાનં ન પ્રવર્તતે) જ્ઞાન જ્ઞેયમાં પ્રવર્તવું નથી. -વાદ-પ્રવાદાદિ બધા અંધકાર છે, કે જે શુદ્ધાત્માના ચિંતનમાં બાધક છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે વાદ-પ્રતિવાદને છોડવાની વાત પાછલા કેટલાક પદો (૩૧-૩૩)માં કહેવામાં આવી છે તેને અહીં ફરીથી બેવડાવતાં તેની મહત્તા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે-એમ બતાવ્યું છે કે ધ્યાનના ઉક્ત માહાત્મ્યને દેખતાં બધા વાદ પ્રતિવાદ આદિ છોડીને કે જે ગાદ અંધકાર સમાન છે, પોતાના શુદ્ધાત્માનું ચિંતન કરવું જોઈએ; કેમ કે અંધકાર દૂર થયા વિના જ્ઞાનની જ્ઞેયમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૩૮.

વિદ્વાનોએ સિદ્ધિ માટે સત્ ઉપાય કર્તવ્ય છે.

ઉપેયસ્ય યતઃ પ્રાપ્તિર્જાયતે સદુપાયતઃ ।

સદુપાયં તતઃ પ્રાજ્ઞેર્વિધાતવ્યો મહાદરઃ ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યતઃ) કારણકે (ઉપેયસ્ય પ્રાપ્તિઃ) ઉપેયની પ્રાપ્તિ (સદુપાયતઃ જાયતે) સમીચીન ઉપાયથી થાય છે (તતઃ) તેથી (પ્રાજ્ઞેઃ) વિદ્વાનોએ (સદુપાયં મહાદરઃ) સમીચીન ઉપાય કરવામાં મહાન આદર (વિધાતવ્યઃ) કરવો જોઈએ.

વ્યાખ્યાઃ—ઉપાય દ્વારા જે સાધ્ય અથવા પ્રાપ્ય હોય તેને ‘ઉપેય’ કહે છે અને ઉપેય અહીં શુદ્ધાત્મા પરબ્રહ્મ વિવક્ષિત છે. તેની પ્રાપ્તિ માટે ઉપાયનું સમીચીનપણું અથવા વ્યર્થ હોવું પરમ આવશ્યક છે; નહિતર-નિષ્ઠા ઉપાય દ્વારા-ઉપેયની પ્રાપ્તિ-શુદ્ધાત્માની ઉપદગ્ધિ-અર્થ મારતી નથી. આવી સ્થિતિમાં જે વિદ્વાન છે તેમણે પોતાની આત્મસિદ્ધિ માટે સદા સચોટ-સમીચીન ઉપાય મહાન આદર સાથે કરવો જોઈએ. આ આચાર્ય મહાત્મ્યનો પોતાનું કલ્યાણ આહવાનોએ માટે દિનપરેણ છે. ૩૯.

વ્યાખ્યા:—પાપકા પાપમાં જે પાપ વધુ પડે તેવાની વાત કહેવામાં આવી છે તેને જ અહીં એક જીવના ઉદારતા દ્વારા કરવામાં આવી છે. તે જ વિચાર મનદું ઉદારરણ. જરાજર રીને એકે હો મનને એ વિચાર મનને આપા અહીંમાંથી એવીને દર કરી દે છે તેવી જ રીને આત્મા પણ વિચિત્ર આત્માની પાત્રવિધિથી અનેક બેબોલ સંચિત કર્મમળને દર કરી દે છે. અપ.

વિવિક્તાત્માનું ધ્યાન અચિન્ત્ય આદિ ક્ષણનું દાતા.

ચિન્ત્યં ચિન્તામણિર્દત્તે કલ્પિતં કલ્પપાદપઃ ।

અવિચિન્ત્યમસંકલ્પ્યં વિવિક્તાત્માનુચિન્તિતઃ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:—(ચિન્તામણિઃ) ચિન્તામણિ (ચિન્ત્યં) ચિન્તિત પદાર્થને, (કલ્પ-પાદપઃ) કલ્પવૃક્ષ (કલ્પિતં) કલ્પનામાં સ્થિત પદાર્થને (દત્તે) આપે છે; પરંતુ (અનુચિન્તિતઃ) ધ્યાન કરવામાં આવેલો (વિવિક્તાત્મા) વિવિક્ત આત્મા (અવિચિન્ત્યં) અચિન્તિત અને (અસંકલ્પ્યં) અકલ્પિત ક્ષણ આપે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં ધ્યાન કરવામાં આવેલા વિવિક્તાત્માના માહાત્મ્યને ચિન્તામણિ અને કલ્પવૃક્ષથી પણ અધિક બતાવવામાં આવેલ છે, કારણ કે તે સ્વયં અચિન્તિત અને અને અકલ્પિત પદાર્થનું પ્રદાન કરે છે, જ્યારે ચિન્તામણિ ચિન્તિત અને કલ્પવૃક્ષ કલ્પિત પદાર્થોનું જ પ્રદાન કરે છે. ૩૬.

ઉક્ત ધ્યાનથી કામદેવનું સહજ હનન

જન્મ-મૃત્યુ-જરા-રોગા હન્યન્તે येन दुर्जयाः ।

मनोभू-हनने तस्य नायासः कोऽपि विद्यते ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થ:—(येन) જે ધ્યાન દ્વારા (दुर्जयाः) દુર્જય (જન્મ-મૃત્યુ-જરા-રોગાઃ) જન્મ, જરા, મરણ અને રોગ (હન્યન્તે) નાશ પામે છે (तस्य) તેને (मनोभू-हनने) કામદેવને હણવામાં (कोऽपि आयासः) કોઈ પણ શ્રમ (न विद्यते) કરવો પડતો નથી.

વ્યાખ્યા:—જે કોઈ પૂછે કે શું વિવિક્તાત્માનું ધ્યાન કામ વિકાર દર કરવામાં પણ સમર્થ થાય છે ? તો તેના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વિવિક્તાત્માના જે ધ્યાનથી જન્મ,

વ્યાખ્યા:—પાપકા પદમાં 'આત્મની આજ્ઞા આમરિત' એવું કહીને આત્મ-રંગ સામગ્રી રૂપે ગુણિની મંદિરને પાસનું 'પાનનું' પાણી બતાવ્યું છે. અર્થ ને બાંહેલી ગુદિ માટે ત્રણ ઉપાયોનો નિર્દેશ કર્યો છે, કે જે વ્યાખ્યા, અત્તમાન તથા 'પાનાબ્યાસના રસ રૂપે છે. આગમજન્ય 'પ્રતિજ્ઞાન દ્વારા ઉપાધિ વસ્તુઓનું સ્વરૂપ આપ્યું તે 'આગમો થાય' છે. આગમથી બાળેલા ઉવાહિના સ્વરૂપમાં અત્તમાન પમાણથી કહતા આત્મની તે 'અત્તમાનોપાય' છે અને ધ્યાનનો અભ્યાસ કરતાં તેમાં જે જોડ પધારની રંગિની ગુદિ રૂપે રસ-આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'ધ્યાનાભ્યાસ રસ' કહે છે. આ ત્રણે ઉપાયો દ્વારા ગુણિતું જે સંશો-ધન થાય છે તેનાથી તે શુદ્ધ આત્મધ્યાન બને છે જેમાં વિવિધ આત્માનું સાક્ષાત્ દર્શન હોય છે. શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યે આજ ઉપાયોથી ગુણિતું સંશોધન કરતાં વિવિધ આત્માનું સાક્ષાત્ નિરીક્ષણ કર્યું હતું અને ત્યારે જ તેમાં જે વ્યવસ્થાનના અણિતાપીઓને સમાધિ-તંત્રમાં વિવિધ આત્માના કથનની પ્રતિજ્ઞાનું આ વાક્ય કર્યું છે:—

શ્રુતેન લિજ્ઞેન યથાત્મશક્તિસમાહિતાન્તઃ કરણેન સમ્યક્ ।

સમીક્ષ્ય કૈવલ્ય-સુખ-સ્પૃહાણાં વિવિક્તમાત્માનમથાભિધાસ્યૈ ॥ ૩ ॥

આમાં 'સમીક્ષ્ય' પદ દ્વારા આત્મદર્શનનો ઉદ્દેશ છે, કે જે ઉક્ત ત્રણે ઉપાયોના લક્ષ્યભૂત અને ધ્યેય છે. શ્રી પં. આશાધરજીએ અધ્યાત્મરહસ્યમાં આ ચારેનો શ્રુતિ, મતિ, ધ્યાતિ અને દષ્ટિ રૂપે ઉદ્દેશ કરતાં, આ ચારે શક્તિઓને કમપૂર્વક સિદ્ધ કરનાર યોગીને પારગામી કહ્યો છે—

શુદ્ધે શ્રુતિ-મતિ-ધ્યાતિ-દષ્ટયઃ સ્વાત્મનિ ક્રમાત્ ।

યસ્ય સદ્ગુરુતઃ સિદ્ધાઃ સ યોગી યોગપારગઃ ॥ ૩ ॥

આ ચારેના સુંદર વર્ણન માટે અધ્યાત્મરહસ્ય બેવું બેઈએ. ૪૨.

વિદ્વતાનું પરમ રૂપ આત્મધ્યાન રતિ.

આત્મ-ધ્યાન-રતિર્જ્ઞેયં વિદ્વતાયાઃ પરં ફલમ્ ।

અશેષ-શાસ્ત્ર-શાસ્તૃત્વં સંસારોઽભાપિ ધીધનૈઃ ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(વિદ્વતાયાઃ પરં ફલં) વિદ્વતાનું ઉત્કૃષ્ટ રૂપ (આત્મ-ધ્યાન-રતિઃ જ્ઞેયં) આત્મધ્યાનમાં રતિ-લીનતા-બાણુવું બેઈએ. (અશેષ-શાસ્ત્ર-શાસ્તૃત્વં) બધાજ શાસ્ત્રો

શાસ્ત્રીપણું (ધીવનૈઃ) બુદ્ધિધનના ધારક મહાન્ વિદ્વાનો દ્વારા (સંતાર: અમાપિ) 'સંસાર' કહેવામાં આવ્યું છે.

વ્યાખ્યા:—એક વિદ્વાનની સદ્ગતતા જ નહિ પરંતુ ઊંચા પ્રકારની સદ્ગતતા એમાં જ છે કે તેની આત્મધ્યાનમાં રતિ હોય-રુચિપૂર્વક લીનતા હોય. જે એ ન હોય તો તેનું સમસ્ત શાસ્ત્રોનું શાસ્ત્રીપણું-પહેન-પાહેન-વિવેચન આદિ કાર્ય-સંસાર સિવાય બીજું કંઈ નથી-તેને પણ સાંસારિક ધંધો અથવા સંસાર-પરિભ્રમણનું જ એક અંગ સમજવું જોઈએ. સાધોસાધ એ પણ સમજવું જોઈએ કે તે વિદ્વાને શાસ્ત્રોનું મહાન્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પણ પોતાના જીવનમાં વાસ્તવિક સદ્ગતતાની પ્રાપ્તિ કરી નથી. ૪૩.

મૂઠ બુદ્ધિ અને અધ્યાત્મરહિત પંડિતોનો સંસાર શું ?

સંસાર: પુત્ર-દારાદિ: પુંસાં સંમૃદ્ધેતસામ્ ।

સંસારો વિદુષાં શાસ્ત્રપધ્યાત્મરહિતાત્મનામ્ ॥ ૪૪ ॥

શબ્દાર્થ:—(સંમૃદ્ધેતસામ્ પુંસાં) જે મનુષ્યો સારી રીતે મૂઠચિત્ત છે તેમનો (સંસાર:) સંસાર (પુત્ર-દારાદિ:) 'સ્ત્રી-પુત્રાદિક' છે. અને (અધ્યાત્મરહિતાત્મનામ્ વિદુષાં) જે અધ્યાત્મથી રહિત વિદ્વાન તેમનો (સંસાર:) સંસાર (શાસ્ત્ર) શાસ્ત્ર છે.

વ્યાખ્યા:—આ પદ્યમાં પાછળના પદ્યની વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરતાં 'સં' જતાવ્યું છે કે કેમનો કથો સંસાર છે. જે માનવ મૂઠચિત્ત છે-શાસ્ત્રાભ્યાસાદિ રહિત આત્માની છે-તેમનો સંસાર તો સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિ છે-તેઓ દિવસ-રાત તેના જ ચક્ષરમાં ફસાઈ રહે છે. અને જે શાસ્ત્રોના આરા અભ્યાસી વિદ્વાન છે પરંતુ અધ્યાત્મ રહિત છે-પોતાના આત્માને જેમણે મૂઠ સ્વરૂપમાં યોગબળે નથી-તેમનો સંસાર શાસ્ત્ર છે-તેઓ શાસ્ત્રોનું શાસ્ત્રીપણું કરતાં કરતાં જ પોતાનું જીવન પુરું કરી દે છે અને પોતાનું આત્મરહિત કંઈ પણ કરી શકતા નથી. ૪૪

જ્ઞાનરૂપી બીજ આદિને મેળવીને પણ કોણુ સાચા ધ્યાનની ખેતી નથી કરતા ?

જ્ઞાન-વીજં પરં પ્રાપ્ય મનુષ્યં કર્મભૂમિષુ ।

ન સદ્ગત્યતદ્દર્શનત્તઃ શ્રવતન્તેન્દ્રિયમેવમ્ ॥ ૪૫ ॥

શબ્દાર્થ:—(કર્મભગિમાં) કર્મભગિમાં (મનુષ્ય) મનુષ્યપણુ અને (જ્ઞાન જીતે પરં પ્રાપ્ય) ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનથી જીતે પ્રાપ્ત કરીને તે (પ્રશસ્ત ધ્યાનરૂપ) પ્રશસ્ત ધ્યાનરૂપ જેતીમાં (ન પ્રવર્તે) પ્રવૃત્ત થતા નથી—જ્ઞાનની જેતી કરવા નથી તેઓ (જ્ઞાનભગમ) અદ્યપ્યુદિ છે.

વ્યાખ્યા:—આ પદમાં તે મહાશાસ્ત્રના અવગણી વિદ્વાનોને ‘અદ્યપ્યુદિ’ (અવિવેકી) બતાવ્યા છે જે કર્મભગિમાં મનુષ્ય જન્મ લાગે અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનથીજ પામીને પણ શ્રેષ્ઠધ્યાનની જેતી કરવામાં પ્રવૃત્ત થતા નથી અને આ રીતે પોતાના ધ્યાનદુર્વિ-ચોચ મનુષ્યજન્મ અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-થીજને અર્થ ગુમાવે છે. આવા હીનપુદિ-અવિવેકી મનુષ્ય તે જ હોય છે જે પોતાની પુદિનું પાછલા જરમા પદમાં ગણવેલા ગણ પ્રકારના ઉપાયોથી સંશોધન નથી કરતા. ૪૫.

ભોગાસક્તિમાં ધ્યાન ત્યાગનાર વિદ્વાનોના મોહને ધિક્કાર.

વદિશામિપવચ્છેદો દારુણો ભોગ-શર્મણિ ।

સક્તાસ્યજન્તિ સદ્ધ્યાનં વિગ્નહો ! મોહ-તામસમ્ ॥ ૪૬ ॥

શબ્દાર્થ:—(ભોગ-શર્મણિ) ભોગ-સુખમાં (વદિશ-અમિપવત્) બંસીમાં (કાંટા-માં) લાગેલા માંસની જેમ (દારુણ:) લયંકર (છેદ:) છેદ હોય છે, (છતાં પણ) (સક્તા) જે ભોગના સુખમાં આસક્ત છે તેઓ (સદ્ધ્યાનં) પ્રશસ્ત ધ્યાનનો (ત્યજન્તિ) ત્યાગ કરે છે, (મોહ-તામસં) આ મોહ અધિકારને (અહો ધિક્ક!) અરે ધિક્કાર છે, જેથી ભોગમાં જે દારૂણ છુપાયેલું છે તે દેખાતું નથી.

વ્યાખ્યા:—જે વિદ્વાનોને પાછલા પદમાં અદ્યપ્યુદિ અવિવેકી બતાવ્યા છે, ઘણું કરીને તેમનું જ લક્ષ્ય કરીને આ પદમાં તથા આગળ પણ કેટલીક હિતકારી વાતો કહેવામાં આવી છે અથવા સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. અહીં ભોગસુખની લાલસામાં તે દારૂણ હુઃખની સૂચના કરવામાં આવી છે જે (હુઃખ) માછલીને શિકારીની બંસીમાં લાગેલા માંસના ટુકડાને ખાવાની ઇચ્છાથી કંઠના છેદ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. એજ રીતે ઇન્દ્રિય-ભોગ સુખમાં આસક્ત થયેલા જે વિદ્વાન ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-થીજને પામીને પણ સદ્ધ્યાનની જેતી કરવામાં ઉપેક્ષા ધારણ કરતાં તેને ત્યાગે છે તેમના તે મોહાધિકારને ધિક્કાર કહ્યો છે, જેના કારણે ભોગસુખમાં છુપાયેલું દારૂણ હુઃખ તેમને દેખાતું નથી. ૪૬.

મોહી જ્ઞા-વિદ્વાનો આદિની સ્થિતિ.

આત્મ-તત્ત્વમજ્ઞાનાના વિપર્યાસ-પરાયણાઃ ।

હિતાહિત-વિવેકાન્ધાઃ સ્વિચ્છન્તે સાંપ્રતેક્ષણાઃ ॥ ૪૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—(આત્મ-તત્ત્વમજ્ઞાનાના) જે આત્મતત્ત્વ ને નથી જાણતા, (હિતા-હિત-વિવેકાન્ધાઃ) હિત-અહિતના વિવેકમાં અંધ છે-પોતાના હિત-અહિતને ઓળખતા નથી-અને (વિપર્યાસ-પરાયણાઃ) વિપરીત આચરણમાં અતુર છે તે (સાંપ્રતેક્ષણાઃ) વર્ત-માનદષ્ટિ-માબુદ વિષયગુણ તરફ લક્ષ્ય રાખનાર-(સ્વિચ્છન્તે) અંતે ખેદ પામે છે.

વ્યાખ્યાઃ—જેમના મોહાધારને પાછલા પદમાં ધિક્કાર કર્યો છે તેઓ વાસ્તવમાં ઘણું 'અર્થ' શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી લેવા અને જ્ઞાનની વાતો ખીલ્તઓને સંભળાવના રહેવા છતાં પણ સ્વયં આત્મતત્ત્વના વિષયમાં અવળણ હોય છે,-પોતાના હિત-અહિતના વિવેકમાં અંધ બન્યા રહે છે, તેથી જ વિપરીત આચરણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, આવા વર્તમાન ગુણ તરફ ધ્યાન રાખનાર વિદ્વાનો આદિને અહીં 'સાંપ્રતેક્ષણ' (વર્તમાનના ગુણને જોનાર) કહ્યા છે અને લખ્યું છે કે તેઓ અંતે ખેદ અને પશ્ચાત્તાપ પામે છે. ૪૬.

આધિ-વ્યાધિ-જરા-જાતિ-મૃત્યુ-શોકાદ્યપદ્મવમ્ ।

પશ્યન્તોઽપિ ભવં ભીમં નોદ્વિજન્તેઽત્ર મોહિનઃ ॥ ૪૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—(મોહિનઃ) જે મોહી જ્ઞ છે તે આ (મમ) સંસારને (આધિ) આધિ-માનસિક પીડાઓ-(વ્યાધિ) વ્યાધિ-શારીરિક કષ્ટપ્રદ-દોષો. (જાતિ-જરા-મૃત્યુ શોકાદિ ઉપદ્રવમ્) જન્મ, જરા, મરણ અને શોકાદિ ઉપદ્રવોની સુખ (ભીમં પશ્યન્તોઽપિ) ભયંકર રૂપે દેખતો હોવા છતાં પણ (અત્ર) તેનાથી (ન ઉદ્વિજન્તે) વિચિત્ર થતા નથી ! એ 'મોહનું' દેહું માહાત્મ્ય છે !

વ્યાખ્યાઃ—જે મોહનું અધિકારરૂપ બતાવીને પાછલા પદમાં તેને ધિક્કારવામાં આવ્યો છે તેનાથી વ્યાપ્ત મોહી જ્ઞાની તથા આદ્ય તેથી અને વિવેક-વિકલ વિદ્ય-ર્થને આ પદમાં દર્શાવતાં તેના પર ખેદ બ્રહ્મ દરવામાં આવ્યો છે. વાસ્તવમાં સંસારને જે ઉપદ્રવોના રૂપે અહીં સર્વવામાં આવ્યો છે તે બધા પ્રત્યક્ષ છે અને તેનાથી તે જ્ઞાન-
૬૦

કર બનેલો છે. તેની આ બાજુના નેતા જાણે પણ તેનાથી વિરુદ્ધ થવા તેમને મોહમાં અંધ અથવા વિવેક-શૂન્ય ન બોલાવતા અને તેમ જીવનમાં બેસાડે ૪૯.

અકૃત્યં દુર્ધિયઃ કૃત્યં કૃત્યં ચાકૃત્યમબ્જમા ।

અશર્મશર્મ મન્યન્તે કચ્છ-કણ્ઠ્યકા ઇવ ॥ ૪૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—(દુર્ધિયઃ) જે દુર્બુદ્ધિ-મોહ સંસ્પર્શિત અથવા વિકારગ્રસિત બુદ્ધિ-વાળા છે-તેઓ (અબ્જમા) વાસ્તવમાં (અકૃત્યં કૃત્યં) અકૃતને કૃત્ય-ન કરવા યોગ્ય કુકર્મને સુકર્મ, (કૃત્યં ચ અકૃત્યં) અને કૃત્યને અકૃત્ય-કરવા યોગ્ય સુકર્મને કુકર્મ, અને (અશર્મ શર્મ) દુઃખને સુખ (મન્યન્તે) માને છે. (કચ્છ-કણ્ઠ્યકા ઇવ) જેવી રીતે દાદર (ચામડીનો એક રોગ) ને ખંજોળનાર દાદર ખંજોળવાને સારું અને સુખદાયક સમજે છે તેમ, પણ ખરેખર તે એવું ન હોતાં દુઃખદાયક છે.

વ્યાખ્યાઃ—ઉક્ત પ્રકારના મોહી જીવોને અહીં દુર્બુદ્ધિ-દુષિત જ્ઞાની-બતાવતાં લખ્યું છે કે તેઓ અકરણીયને કરણીય, કરણીયને અકરણીય અને દુઃખને સુખ માને છે અને સાથે જ તેમને દાદરને ખંજવાળનારની ઉપમા આપી છે જે દાદરને ખંજવાળવામાં સુખનો અનુભવ કરતાં તેને ખૂબ ખંજવાળીને વધારી દે છે અને પછી દુઃખી થાય છે. ૪૯.

ધ્યાન માટે તત્ત્વ શ્રવણની ઉપયોગિતા.

ક્ષારામ્ભસ્ત્યાગતઃ ક્ષેત્રે મધુરોઽમૃત-યોગતઃ ।

પ્રરોહતિ યથો વીજં ધ્યાનં તત્ત્વશ્રુતેસ્તથા ॥ ૫૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યથા) જેવી રીતે (ક્ષેત્રે વીજં) ખેતરમાં પડેલું બીજ (ક્ષારામ્ભ-સ્ત્યાગતઃ) ખારાજળના ત્યાગથી અને (મધુરોઽમૃત-યોગતઃ) મીઠા જળના યોગથી (પ્રરો-હતિ) મધુર ઉત્પન્ન થાય છે (તથા) તેવી જ રીતે (તત્ત્વશ્રુતેઃ) તત્ત્વ શ્રવણના યોગથી-તત્ત્વ વાર્તા સાંભળવાના પ્રભાવથી—(ધ્યાનં) ઉત્તમ ધ્યાન ઉત્પન્ન થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં ધ્યાનની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિમાં તત્ત્વોના શ્રવણ અને અતત્ત્વશ્રવ-ણના પરિહારને તે જ પ્રકારે ઉપયોગી બતાવ્યા છે જે રીતે ખેતરમાં બીજની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ માટે તેને ખારા જળથી ન સીંચતાં મીઠા જળથી સીંચવાનું હોય છે. ૫૦.

ભોગની બુદ્ધિ ત્યાજ્ય છે અને તત્ત્વશ્રવણ ગ્રાહ્ય છે.

ધારામ્ભઃસદૃશી ત્યાજ્યા સર્વદા ભોગ-શેષુપી ।

મધુરામ્ભોનિમા ગ્રાહ્યા યત્નાત્તત્ત્વશ્રુતિર્વૃથેઃ ॥ ૫૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—(ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે) (વૃથેઃ) બુદ્ધિ જનોએ (ભોગ-શેષુપી) ભોગની બુદ્ધિ, (ધારામ્ભઃ સદૃશી) જે ખારા જળ સમાન છે, (સર્વદા ત્યાજ્યા) સદા ત્યાગવા યોગ્ય છે, અને (તત્ત્વશ્રુતિઃ) તત્ત્વશ્રુતિ શ્રવણ, (મધુરામ્ભોનિમા) કે જે મધુર જળ સમાન છે, (યત્નાત્ ગ્રાહ્યા) યત્નપૂર્વક શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે.

વ્યાખ્યાઃ—પાછલા પદ્યમાં બીજને ઉગવા-અંકુરિત થવા આદિ માટે ખારા જળના ત્યાગ અને મીઠા જળના સિંચનની જે વાત કહેવામાં આવી છે તેને આદી ઇપમા પદ્યમાં ઉદ્દેશ્યાર્થેલ ધ્યાન-કૃપિ પર ઘટાવતા થકા ભોગબુદ્ધિને ખારા જળ સમાન ત્યાજ્ય અને તત્ત્વ-શ્રવણને મીઠા જળ સમાન ગ્રાહ્ય બતાવેલ છે અને તે ત્યાગ તથા શ્રદ્ધામાં યત્ન કરવાની ખાસ કરીને પ્રેરણા કરી છે. યત્ન વિના હેરા જ્ઞાનથી કાંઈ થતું નથી. ૫૧.

ધ્યાનનો શત્રુ કુતર્ક ત્યાજ્ય.

વૌધરોધઃ શમાપાયઃ શ્રદ્ધા મહ્યોઽભિમાનકૃત્ ।

કુતર્કો માનસો વ્યાધિર્થ્યાનશત્રુરનેકથા ॥ ૫૨ ॥

કુતર્કેઽભિનિવેશોઽન્તા ન યુક્તો મુક્તિ-જ્ઞાનિણામ ।

આત્મતત્ત્વે પુનર્યુક્તઃ સિદ્ધિઃ સૌધ-પ્રવેશકે ॥ ૫૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—(કુતર્કઃ) કુતર્ક (વૌધરોધઃ) શત્રુનો રોધ, શમાપાયઃ : શાંતિનો નામ, (શમામયઃ) શાંતિનો ભાગ પ્રસ્તાવ (અભિમાનકૃત્) અને અભિમાન વધારવા (માનસઃ વ્યાધિઃ) માનસિક રોગ જે જે (અનેકથા) અનેક પ્રકારે (ધ્યાનશત્રુઃ) ધ્યાનનો શત્રુ છે, (શત્રુઃ) નેત્રી (મુક્તિ-જ્ઞાનિણામ) ને શાંતિ-જ્ઞાન, કુતર્કો : કુત-મીમાં (અભિનિવેશઃ ન યુક્તઃ) આત્માના મનને અપાવતું યોગ્ય નથી. આત્મતત્ત્વે પુનર્યુક્તઃ : બીજે તેને આત્મતત્ત્વમાં દાખલ કરું યોગ્ય છે, કે જે સ્વાત્મવ્યવસ્થા ૬૫ (સિદ્ધિ-પ્રવેશકઃ) સિદ્ધિ-પ્રાપ્તિના પ્રયત્ન કરાવનાર છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં ૨૩ અને ૨૪ સુધીના પદોમાં આત્માના અધિકારના વિષયમાં આવ્યો છે. જેના દ્વારા છે આત્માના અધિકારની, પણ તેના અધિકારના અધિકારની ઉત્પત્તિ. આને જ મહાત્માને એ કહેવામાં આવ્યો છે કે તેનો કાર્યમાં પોતાનું મન ન લગાવતાં આત્માનામાં સંપન્ન રહે, જે ને વિવિધ મનિષ્ઠા મંદિરમાં પ્રવેશ કરાવનાર છે.

અહીં કૃતકર્તૃના અભિપ્રાય તે જ ત્યાં પદ-પદવાક વિષે છે જેનો ઉદ્દેશ આ જ અધિકારના ૩૨ થી ૩૩ સુધીના પદોમાં કરવામાં આવ્યો છે અને જેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં બાધક બતાવ્યો છે. ૫૨-૫૩.

મોક્ષતત્ત્વનો સાર

વિવિક્તમિતિ ચેતનં પરમ-શુદ્ધ-બુદ્ધાશયાઃ
 વિચિન્ત્ય સતતાદૃતા ભવમપાસ્ય દુઃસ્વાસ્પદમ્ ।
 નિરન્તમપુનર્ભવં સુખમતીન્દ્રિયં સ્વાત્મજં
 સમેત્ય હતકલ્મષં નિરુપમં સદૈવાસતે ॥ ૫૪ ॥

શબ્દાર્થ:—(પરમ-શુદ્ધ-બુદ્ધાશયાઃ) જે પરમ શુદ્ધ-શુદ્ધ આશયના ધારક છે તેઓ (ચેતનં) ચેતનાત્મા ને (વિવિક્તમિતિ વિચિન્ત્ય) વિવિક્ત રૂપે-કર્મ કલંકથી રહિત-ચિંતવીને-ધ્યાનનો વિષય બનાવીને—(સતતા દૃતાઃ) તેના પ્રત્યે આદર રૂપ પરિણામેશ (દુઃસ્વાસ્પદમ્ ભવમ્ અપાસ્ય) દુઃખના સ્થાનરૂપ સંસારનો ત્યાગ કરીને (અપુનર્ભવં સમેત્ય) તે અપુનર્ભવરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરીને (સદૈવ આસતે) સદા રહે છે કે જે (સ્વાત્મજં) પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન, (હતકલ્મષં) કલમય રહિત, (અતીન્દ્રિયં) અતીન્દ્રિય, (નિરુપમં) અનુપમ, અને (નિરન્તં સુખં) અનંત સુખસ્વરૂપ છે.

વ્યાખ્યા:—આ સાતમા અધિકારનું ઉપસંહાર-પદ્ય છે, જેમાં મોક્ષતત્ત્વનો બધો સાર જોશીને મૂકવામાં આવ્યો છે. મોક્ષને ‘ અપુનર્ભવ ’ નામ દ્વારા, કે જે આત્માના પુનર્જન્મ ધારણ તથા પુનઃ કર્મ-સંયોગનો નિષેધક છે, પ્રગટ કરીને તેને સુખસ્વરૂપ બતાવેલ છે, કે જે અતીન્દ્રિય છે—ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન નથી—કોઈની સહાય વિના પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન સદા સ્વાધીન રહેનાર છે, કષાયાદિ મળ-દોષ રહિત છે, સંસારમાં જેની કોઈ ઉપમા

નથી અને જેનો કદી નાશ થતો નથી. આ મોક્ષ ભવનો-સંસારનો-કે જે દુઃખોનું સ્થાન છે, ત્યાગ કરવાથી તેમને મળે છે કે જેઓ શુદ્ધ-બુદ્ધ-આશયના-નિર્મળ સવિવેક પરિણામના-ધારક હોય છે અને તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે પોતાના આત્માને કર્મ-કલંકથી રહિત શુદ્ધ નિર્મળ અને વિવિધરૂપે ધ્યાવશે અને તે રૂપમાં આદરવાળા બની રહેવું. આ ઉપાય દ્વારા ભવનો વિનાશ કરીને જે શુદ્ધ-બુદ્ધાશય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે તે સદાને માટે સિદ્ધાલયમાં ઉક્ત અનુપમ સુખરૂપ ધરને રહે છે.

આ રીતે શ્રી અમિતગતિ-નિઃસંગ યોગિરાજ-વિરચિત યોગસાર-પ્રાભુતમાં મોક્ષ અધિકાર નામનો સાતમો અધિકાર સમાપ્ત થયો. ૭.

➤ ચારિત્રાનિકા ૨ ➤

મુમુક્ષુઓએ જિનલિંગ ધારણ કરવું યોગ્ય છે

વિમુચ્ય વિવિધારમ્ભં પારતન્ત્રપકરં મૃતમ્ ।

મુક્તિં પ્રિયામતા ધાર્યં જિનલિંગં પટીયમા ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(મુક્તિ પ્રિયામતા) જે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના ઇચ્છક (પટીયમા) અતિ નિયુષ્ઠ અને વિવેક સંપન્ન માનવ છે તેણે (વિવિધારમ્ભ) બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારના આરંભોથી યુક્ત અને (પારતન્ત્રપકરં મૃતં વિમુચ્ય) પરાધીનતા-કારક ધરને ત્યાગ કરીને જિનલિંગ ધાર્યમ) જિનલિંગ ધારણ કરવું જોઈએ.

વ્યાખ્યા:—સાત તત્ત્વોનું સ્વરૂપ સારી રીતે બતાવી અને સમજી લીધા પછી જેની અંતરાત્મામાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની સાચી અને લીન ઇચ્છા બાજી થાય છે વિવેક સંપન્ન મુમુક્ષુએ ઘર-ગૃહસ્થીનો ત્યાગ કરી જિનલિંગ ધારણ કરવું જોઈએ-આવે મનુષ્ય ન જિન-લિંગ ધારણ કરવાને યોગ્ય-પાત્ર હોય છે, ગૃહસ્થાગમાં તેની દ્રષ્ટિ વિવિધ પ્રકારના આરંભો તથા પરતંત્રતાઓના ત્યાગની હોય છે, જે બધા મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં બાધક છે. ૧.

જિનલિંગનું સ્વરૂપ.

સોપયોગમનારમ્ભં લુચ્ચિત-શ્મશ્રુમસ્તકમ્ ।

નિરસ્ત-તનુ-સંસ્કારં સદા સંગ-વિવર્જિતમ્ ॥ ૨ ॥

નિરાકૃત-પરાપેક્ષં નિર્વિંકારમયાચનમ્ ।

જાતરૂપધરં લિંગં જૈનં નિર્વૃત્તિ-કારણમ્ ॥ ૩ ॥

૧. જઘનાદરૂઢજાદં ઉપ્પાદિક્કે સમં સુગં સુદં ।

રહિદં હિંસાદીદો અપ્પહિક્કમ્મં હવદિ લિંગં ॥ ૨ ॥

મુચ્છારંભવિમુક્કં જુત્તં ઉચ્ચજોગજોગસુદ્ધીહિં ।

લિંગં ન પરાવેક્કલં અપુણઢમ્ભવ કારણં જેણ્ઢ ॥ ૩ ॥

—પ્રવચનસાર. અ. ૩

શબ્દાર્થ:—(સોપયોગ) જે સદા જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગ સહિત છે, (અનામય) સાવચકામરૂપ આરંભથી સહિત છે, (લુહિત-શ્મશ્નમસ્તકમ) જેમાં દાદી તથા મસ્તકના કેશોનો લોચ કરવામાં આવે છે, (નિરસ્ત-ત્તમુ-સંગ્કાર) તેલ મદનતાદિ રૂપે શરીરના સંસ્કાર કરવામાં આવતા નથી, (સદા નંગ-ચિર્વિજિતમ) જે સદા બાહ્યાભ્યંતર બંને પ્રકારના પરિશ્રદ્ધાથી મુક્ત છે, (નિરાકૃત-પ્રત્યાક્ષ) પરની અપેક્ષા સહિત, (અગાચનમ) યાચના-વિહીન, (નિર્વિકાર) વિકાર-વિવર્જિત અને (જાતરૂપવર) તથા જન્મેલા બાળક સમાન વસ્ત્રાભૂષણ સહિત દિગંબરરૂપ સહિત છે (જૈન દ્વિજ) તે જૈન લિંગ છે, (નિવૃત્તિ-કાન્ગમ) કે જે મુકિતનું કારણ છે-મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં સહાયક છે.

વ્યાખ્યા:—જે જિનલિંગ ધારણ કરવાની પાછલા પદ્યમાં સાચા મુમુક્ષુઓને પ્રેરણા કરવામાં આવી છે તેનું સ્વરૂપ આ બે પદ્યોમાં બતાવવામાં આવ્યું છે, જે ઘણું જ સ્પષ્ટ છે. આ નવ મુખ્ય વિશેષગોષ્થી યુક્ત જૈન લિંગ મુકિતની પ્રાપ્તિમાં સહાયક છે. એમ અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે અને તેથી જ મુમુક્ષુએ તે ધારણ કરવું જોઈએ. ૨-૩.

જિન-દીક્ષા દેવાને યોગ્ય ગુરુ અને શ્રમાળ-ચત્રી પ્રાપ્તિ.

નાહં ભવામિ કસ્યાપિ ન કિંચન મમાપરમ્ ।

इत्यर्किंचनतोपेतं निष्कषायं जितेन्द्रियम् ॥ ૪ ॥

नमस्कृत्य गुरुं भक्त्या जिनमुद्रा-विमृषितः ।

जायते श्रमणा'સજ્ઞા વિધાય વ્રત-સંગ્રહમ્ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—(અહં) હું (કસ્યાપિ ન ભવામિ) કોઈના પણ નથી અને (કિંચન અપરં મમ ન) બીજું કોઈ મારું નથી (જિતેન્દ્રિયતા હવેન) જ્ઞાન અપરિવર્તનશીલ રક્ત, (નિષ્કષાય) કષાય સહિત, (જિતેન્દ્રિયમ) અને વિનેન્દ્રિય (નિષ્ક) મુદને (ભક્ત્યા નમસ્કૃત્ય) બળિયુક્ત નમસ્કાર કરીને (ગુરુ-સંપ્રદાય વિધાય) તથા મહામુદ્રા ધારણ કરીને (અમર) જે પરિવ્રત રહેતો રહેતા (જિનમુદ્રા-વિમરિષિ) જિનમુદ્રા વિમરિષિ (જાયતે) થાય છે તે (શ્રમણા-સજ્ઞા) છે.

વ્યાખ્યા:— જિનલિંગ ધારણ કરવાનું જોઈ તે હવે પહેલે ઘણું જોઈને, તેનું જોઈને પ્રાપ્તિ પદ્યમાં અમર રૂપ આપ્યું છે અને તે જ, જાત સહિત કે-સેવ તે જોઈને તે જોઈને

શ્રમણના કેટલાક મૂળ ગુણ.

‘મહાવ્રત-સમિત્યક્ષરોધાઃ સ્યુઃ પચ્ચ ચૈકશઃ ।
પરમાવશ્યકં પોઢા, લોચોઽસ્નાનમચેલતા ॥ ૬ ॥
અદન્તધાવનં ભૂમિશયનં^૧ સ્થિતિ-મોજનમ્ ।
એકમવતં ચ સન્ત્યેતે પાલ્યા મૂલગુણા યત્તેઃ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—(પચ્ચ ચૈકશઃ સ્યુઃ મહાવ્રત) પાંચ મહાવ્રત, (સમિતિ) પાંચ સમિતિ, (અક્ષરોધાઃ) પાંચ ઇન્દ્રિય નિરોધ, (પોઢા પરમાવશ્યકં) છ પરમાવશ્યક, (લોચઃ) કેશલોચ, (અસ્નાનમ્) અસ્નાન, (અચેલતા) અચેલપાત્રું, (નગ્નપાત્રું), (અદન્તધાવન) અદંત-ધાવન, (ભૂમિશયનં) ભૂમિશયન, (સ્થિતિ-મોજનમ્) ઉભા રહીને લોજન કરવું, (એકમવતં ચ) અને એક વખત લોજન (પત્તે) આ (યત્તેઃ) યોગીના (મૂલગુણા) (અઠાવીસ) મૂળગુણ (સન્તિ) છે જે સદા (પાલ્યા) પાળવા યોગ્ય છે.

વ્યાખ્યાઃ—શ્રવણ-મુનિને માટે જે વ્રતોના ગ્રહણની સૂચના પાછલા પદ્યમાં કરવામાં આવી છે તે સુપ્રસિદ્ધ ૨૮ મૂળ ગુણ છે, જેમનો આ બન્ને પદ્યોમાં ઉલ્લેખ છે અને જેમનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ લક્ષ્ય અને ઉપયોગિતાના વર્ણનથી મૂળાચાર, ભગવતી આરાધના,

૧. ચત્સમિદિવિયરોધો લોચાવસ્તયમચેલમણ્ઢાણં ।

ત્રિવિસયણમદંતધાવણં દ્વિવિમોચણમેગમત્તં ચ ॥ ૮ ॥

પદે ચલુ મૂલગુણા સમણાણં જિણવરેહિ પળ્ણત્તા ॥ ૯ ॥ (પૂર્વાર્ધ) —પ્રવચનસાર

૨. વ્યા. ભૂમિન શયનં ।

અનગારધર્મોમૃત, આદિ યંથ્રો ભરેલા છે, વિશેષ જાણુપણ માટે તે યંથ્રો જેના જેમજે. અહિંસા, સત્ય, અયોર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ આ પાંચ મહાવ્રત છે. ઈયાં, ભાષા, એપણા, આદાન-નિદ્રોપાણ, અને પ્રતિષ્ઠાપન આ પાંચ સમિતિઓનાં નામ છે. સ્પર્શન, રસના, દ્રાણુ. ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ ઇન્દ્રિયો, જેમનો નિરોધ-વચ કરવું-અહીં વિવક્ષિત છે. સામાયિક, સ્તુતિ, વંદના, કાયોત્સર્ગ, પ્રતિક્રમણ અને પ્રત્યાખ્યાન આ છ પરમાવશ્યક છે, જેમનું સ્વરૂપ આ યંથ્રના પાછલા અધિકારમાં આવી ગયું છે. આ બધા મૂળ ગુણ ઉદ્ધા શ્રમણ દિગંબર જીન મુનિએ અવશ્ય પાળવા યોગ્ય છે.

આ ૨૮ મૂળ ગુણોમાં મહાવ્રત મુખ્ય છે, જાણીતા બધા તેમના પરિકર છે-પરિવાર રૂપે સ્થિત છે. અને આ બધાં નિર્વિકલ્પ સામાયિક સંયમના વિષય હોવાથી શ્રમણોના મૂળ ગુણ ૪ છે. એમ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે પ્રવચનસારની ટીકામાં પ્રતિપાદન કર્યું છે.^૧ ૬-૭.

મૂળ ગુણોના પાલનમાં પ્રમાદી મુનિ છેદોપસ્થાપક છે.

‘નિષ્પ્રમાદતયા પાલ્યા યોગિના હિતમિચ્છતા ।

સપ્રમાદઃ પુનસ્તેષુ છેદોપસ્થાપકો યતિઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—(હિતમિચ્છતા યોગિના) જે યોગી ‘આત્મનું’ હિત કરે છે તેમણે આ મૂળ ગુણો (નિષ્પ્રમાદતયા) પ્રમાદ સહિત પાળે (પાલ્યા) પાળતો હોય. (પુનઃ તેષુ સપ્રમાદઃ) જે આના પાલનમાં પ્રમાદરૂપ પ્રવર્તે છે તે (યતિઃ) યોગી (છેદોપસ્થાપકઃ) ‘ છેદોપસ્થાપક ’ થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—ઉક્ત મૂળ ગુણોના પાલનમાં જરા પણ પ્રમાદ ન હોયો તેવો નિર્મા ૪ યોગી-શુનિત^૨ હિત છે. એમ અહીં સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે. કહે છે તે મુનિને ‘ છેદોપસ્થાપક ’ થયા છે જે ઉક્ત ગુણોના પાલનમાં પ્રમાદ સહિત વર્તે છે અર્થાત્ અતઃ ૪-

૧. સર્વભાવસંયોગપ્રસંગાત્યાગતજર્ણવમહાદાસવચનચરિતે ‘ હિતમિચ્છતેયમ્મહાનિષ્ઠ-
યિત્યાગમર્થ, વજ્રમર્થ તમે સમવિચરણ વચનવ નિષ્ઠવર્તીને સેવ્યઃ પદ્મવનાવચનક
મર્થવચનપ્રમાદતે હિતિતયાવમમહાદાસતે સ્થિતિમોહન મેઘમર્થવચન અને નિષ્ઠિ-
વાવચનામાયિદસંયમયિવલ્લખ્યાન ધમ્મજ્ઞાનં મુક્તિમુક્તા સદા ।

૨. જેમ્ સમલો સમલો તિરોદ્ગમલો તિરિદિ । ૧, ૩, ૧—પ્રવચન ૨, ૧, ૩.

અવશ્યના બે બેદ સૂરિ અને નિર્ણયક.

‘પ્રવ્રજ્યો-દાયકઃ સૂરિઃ સંયતાનાં નિર્ગીર્ણતે ।

નિર્ણયકાઃ પુનઃ શોપાસ્થેદોગસ્થાપના મતાઃ ॥ ૧. ॥

શબ્દાર્થઃ—(સંયતાનાં) સંયમીઓને (પદ્મના દાયકઃ) દીક્ષા આપનાર (સૂરિઃ) ‘સૂરિ’-ગુરુ, આચાર્ય (નિર્ગીર્ણતે) કહેતાય છે. (શોપાઃ) બાકીના શ્રમણ. (શ્વેદોગસ્થાપકા) જે સંયમમાં દોષ લગાડનાં પોતાના ઉપદેશ દ્વારા તે છેદ પ્રાપ્ત મુનિને સંયમમાં સ્થાપિત કરે છે તે, (નિર્ણયકાઃ મતાઃ) ‘નિર્ણયક’ કહેવાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—આ પદ્યમાં શ્રમણોના બે સુખ્ય બેદોનો ઉલ્લેખ છે—એક ‘સૂરિ’ અને બીજા ‘નિર્ણયક’. સૂરિ, જેને ‘આચાર્ય’ તથા પ્રવચનસારના કર્તાના શબ્દોમાં ‘ગુરુ’ પણ કહે છે, તે જિનલિંગ શ્રાહ્મણના ઇચ્છુક સંયમીઓ-સુમુશુઓને પ્રવચ્ચા-દીક્ષા આપે છે. બાકીના તે બધા શ્રમણોને ‘નિર્ણયક’ ગતાવ્યા છે જે દીક્ષા શ્રાહ્મણ પછી કોઈ પણ શ્રમણના વ્રતસંયમમાં એકદેશ કે સર્વદેશ છેદ-ભંગ ઉત્પન્ન થતાં તેને સંવેગ-વેરાગ્યવ્રતક પરમાગમના ઉપદેશ દ્વારા ફરીથી તે સંયમમાં સ્થાપિત કરે છે. આવા નિર્ણયક ગુરુઓનો શ્રીજયસેનાચાર્યે ‘શિક્ષાગુરુ’ અથવા ‘શ્રુત ગુરુ’ ના નામથી પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

‘છેદ’ શબ્દ અનેક અર્થોમાં વપરાય છે, જેમ કે છિદ્ર, ખાંડન ભેદન (કાન, નાક આદિના રૂપે), નિવારણ (સંશયરૂઢેદ), વિનાશ (ધર્મરૂઢેદ, કર્મરૂઢેદ), વિભાગ-ખંડ (પ્રકરણ), ઋતુ-દોષ, અતિચાર, પ્રાયશ્ચિત્ત, પ્રાયશ્ચિત્તભેદ, દિવસ માસાદિના પરિમાણથી દીક્ષાનો છેદ. અહીં તથા આગલા પદ્યોમાં તે ત્રુટિ-દોષ આદિ પાછલા અર્થોમાં વપરાયો છે. ૬.

૧. લિંગગ્રહણે તેસિ ગુરુતિ પન્વજ્જદાયગો દોદિ ।

છેદેસવદ્વચગા સેસા ણિજ્જાવગા સમણા ॥ ૧૦ ॥ —પ્રવચનસાર, ચા. અ.

૨. “તે શોપાઃ શ્રમણનિર્ણયકાઃ શિક્ષાગુરવદ્ભવન્તીતિ ।.....નિર્વિકલ્પત્તમાધિ-રૂપસામાયિકસ્યૈકદેશેન ચ્યુતિરેક દેશરૂઢેદઃ, સર્વથા ચ્યુતિઃ સકલદેશરૂઢેદ ઇતિ દેશ-સકલ ભેદેન ત્રિધા છેદઃ । તયોરૂઢેદયોર્યે પ્રાયશ્ચિત્તં દત્વા સવેગ-વેરાગ્ય-પરમાગમવચ્ચત્તેન સંવરણં કુર્વન્તિ તે નિર્ણયકાઃ શિક્ષાગુરવઃ શ્રુતગુરવસ્તેતિ મખ્યન્તે ॥”

—પ્રવચનસાર દીક્ષા-જયસેન.

હયા યોગીનિ શ્રમણત્વની પ્રાપ્તિ શાય છે.

‘શુદ્ધ-રત્નત્રયો યોગી ચત્તે મુલ્લગુણેષુ ન ।

વિધત્તે સર્વદા પૂર્ણ શ્રામણ્યં તસ્મ આયતે ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય) (શુદ્ધ રત્નત્રયો યોગી) શુદ્ધ રત્ન ત્રયનો ધારક જે યોગી (મુલ્લગુણેષુ) મૂળ ગુણોના પાત્રોમાં (સર્વદા ચત્તે વિધત્તે) સદા પૂર્ણ ચત્ત કરે છે (તસ્મ) તેને (પૂર્ણ શ્રામણ્યં આયતે) પૂર્ણ શ્રમણત્વ હોય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં શ્રમણત્વની પ્રાપ્તિ હયા યોગીને શાય છે, એનો ઉદ્દેશ કે વામાં આવ્યો છે. જે યોગીની ગયાં શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય છે અને જે ૨૪ મૂળ ગુણોના પાત્રોમાં સદા પૂરે પૂરા પ્રવચનવાન છે તેને પૂર્ણ શ્રમણત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી જે મુનિને ઉક્ત ચર્ચામાં દોષ લાગે છે તથા જેનાથી મૂળગુણો પૂર્ણપણે પાત્રન બન્યું નથી તેણે પોતાને તથા બીજાઓને પૂર્ણ સાધુ ન સમજવો જોઈએ. ૧૩.

નિર્મમત્વને પ્રાપ્ત યોગી કોનામાં રાગ નથી રાખતા.

‘ઉપધૌ વસતૌ સદ્ધૈ વિહારે ભોજનં જનં ।

પ્રતિવન્ધં ન વન્નાતિ નિર્મમત્વમધિષ્ઠિતઃ ॥ ૧૪ ॥

૧ ચરદિ ણિવદ્ધો ણિચ્ચં સમણો ણાણમ્મિ દંસણ-મુહમ્મિ ।

પયદો મૂલ્લગુણેસુ ચ નો સો પહિવુવણસામણ્ણો ॥ ૧૪ ॥

—પ્રવચનસાર, અ. ૩.

૨ આ શ્રાવણ્યં ।

૩. ભત્તે વ ચમણે વા આવસથે વા પુણો વિહારે વા ।

ઉવધિમ્મિ વા ણિવદ્ધં ણેચ્છદિ સમણમ્મિ વિકલમ્મિ ॥ ૧૫ ॥

—પ્રવચનસાર, અ. ૩.

મૂઢા લોભપરાઃ કૂરા ભીરવોઽમૃતકાઃ શઢાઃ ।

ભવાભિનન્દિનઃ સન્તિ નિષ્કલારમ્ભકારિણઃ ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—(મૂઢાઃ) જે મૂઢ-લીપે વિકાર વાળા મિથ્યાગણિ (લોભપરાઃ) લોભમાં તત્પર, (કૂરા) કૂર. (ભીરવઃ) બીર (હરોતોક). (અમૃતકાઃ) અમૃતોળુ, અને (શઢાઃ) વિવેક-વિહીન છે તે (નિષ્કલારમ્ભકારિણઃ) નિષ્કલ આરામ કરનાર-નિર્લક્ષ્ય ધર્મોચ્ચ કરનાર- (ભવાભિનન્દિનઃ સન્તિ) ભવાભિનન્દી છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં ભવાભિનન્દીઓ માટે જે વિશેષણોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે તેમની પ્રકૃતિના દ્યોતક છે. આવા વિશેષણ-વિશિષ્ટ સુતિ જ પ્રાયઃ ઉક્ત સંસારોને વશી-ભૂત થાય છે, તેમના બધા ધર્મોનુષ્ઠાનને અહીં નિષ્કલ-અંતઃસારવિહીન-દ્યોપિત કરવામાં આવેલ છે. આગલા પદ્યમાં તે લોકપ્રકૃતિનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. જેમાં ભવાભિનન્દીઓ સદા આદર રહ્યા કરે છે. ૧૯

ભવાભિનન્દીઓએ આદરેલ લોકપ્રકૃતિનું સ્વરૂપ.

આરાધનાય લોકાનાં મલિનેનાન્તરાત્મના ।

ક્રિયતે યા ક્રિયા વાલૈલૌકપદ્ધતિરસૌ મતા ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—(વાલૈઃ) અવિવેકી સાધુઓ દ્વારા (મલિનેનાન્તરાત્મના) મલિન અંતરાત્મા યુક્ત થઈને (લોકાનાં આરાધનાય) લોકોના આરાધન-અનુરંજન અથવા પોતાની તરફ આકર્ષણ કરવા માટે (યા ક્રિયા ક્રિયતે) જે ધર્મ-ક્રિયા કરવામાં આવે છે (સૌ) તે (લોકપદ્ધતિઃ મતા) ‘લોક-પદ્ધતિ’ કહેવાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં લૌકિકજનો જેવી તે ક્રિયાનું નામ ‘લોકપદ્ધતિ’ છે જેને અવિવેકી દ્વેષિત-મનોવૃત્તિ દ્વારા લોકારાધન માટે કરે છે અર્થાત્ જે લોકારાધનમાં આતિલાભ-પૂલદિ જેવો પોતાનો કોઈ લૌકિક સ્વાર્થ રહેલો હોય છે. તેથી જ જે લોકારાધનરૂપ ક્રિયામાં એવો કોઈ લૌકિક સ્વાર્થ રહેલો ન હોય અને જે વિવેકી વિદ્વાનો દ્વારા કેવળ

णिगંથો પવ્વડ્ઢો વટ્ટદિ જદિ ણહિમેહિ કમ્મેહિં ।

સો લોગિગો ચિ મણિદો સંજમ-તવ-સંજુદો ચાવિ ॥ ૧૯ ॥

આ ગાથામાં બતાવ્યું છે કે ‘ જે નિર્ઘંથરૂપે દીક્ષિત થયો છે-જેણે નિર્ઘંથ દિગંબર
જેન મુનિની દીક્ષા ધારણ કરી છે-તે જે આ લોક-સંઘની સાંસારિક દુનિયાદારીના કાર્યોમાં
પ્રવૃત્ત થાય છે તો તપ-સંયમથી યુક્ત હોવા છતાં પણ તેને ‘લૌકિક’ કહેવામાં આવ્યો
છે. તે પારમાર્થિક મુનિ ન હોતાં એક પ્રકારનો સાંસારિક દુનિયાદારી જીવ છે. તેના
લૌકિક કાર્યોમાં પ્રવર્તનનો આશય મુનિપદને આજીવિકાનું સાધન બનાવવું, જ્યાતિ-
લાભ-પૂલદિ માટે બધા ક્રિયાકાંડ કરવા, વૈદક, ન્યોતિપ-મંત્ર-તંત્રાદિનો વેપાર કરવો
પૈસા એકઠા કરવા, લોકોના ઝઘરા-ટંટામાં ફસાવું, જીવનની કરવી, સાંપ્રદાયિકતાને ઉગ્ર
બનાવવી, અને બીજા એવા કામ કરવા-જે થઈ શકે, જે સમતામાં બાધક હોય અથવા
યોગીજનોને યોગ્ય ન હોય.

એક મહત્ત્વની બીજી વાત આના પહેલાંની ગાથામાં આચાર્ય મહોદયે કહી છે અને
તે એ કે ‘ જેણે આગમ અને તેના દ્વારા પ્રતિપાદિત જીવાદિ પદાર્થોનો નિશ્ચય કરી લીધો
છે, કપાયો શાન્ત કર્યો છે અને જે તપશ્ચર્યામાં પણ ખૂબ વધેલા છે, એવા મુનિ પણ જે
લૌકિક મુનિઓ તથા લૌકિક જનોનો સંસર્ગ નથી છોડતા તો તે સંયમી મુનિ નથી હોતા

૪. મુક્તિં ચિયાસતા ધાર્યે જિનલિહ્નં પટીયસા । —યોગસાર પ્ર. ૮-૧.

યુક્તાચરણમ્ મનો મમાગમેજમન્મેનાપિ ।

ન હિ ભવતિ જાતુ હિંસા પ્રાણવ્યપમેપમાદેત ॥ ૪૧ ॥

વ્યુત્થાનાવસ્થાયાં મમાદીનાં વજપ્રવચાયામ્ ।

મ્રિયતાં જીવો મા વા માતન્મયો મુર્ધા હિંસા ॥ ૪૨ ॥

યસ્માત્સકપાયઃ સન્ હન્ત્યાત્મા પ્રથમમાત્મનાન્માનમ્ ।

પશ્ચાજ્જાયેત ન વા હિંસા પ્રાણ્યન્તરાણાં તુ ॥ ૪૩ ॥

—પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય.

આમાં બતાવ્યું છે કે 'જે સાધુ યત્નાચારથી પ્રવર્તે છે તેને સગાદિના આવેશનો અભાવ હોવાથી કોઈને પ્રાણવ્યપરોણ થઈ જવા છતાં પણ કદી હિંસા નથી થતી. સગા-દિને વશ થઈને પ્રવૃત્ત થનારી પ્રમાદ અવસ્થામાં તો કોઈ જીવ મરે કે ન મરે હિંસા આગળ આગળ દોડતી ચાલે છે—નાશ્વતરૂપે હિંસા થાય જ છે. કારણ કે જે જીવ કપાયરૂપ પ્રવૃત્ત થાય છે તે પહેલાં પોતાના દ્વારા પોતાનો જ ઘાત કરે છે પછી બીજા જીવોનો ઘાત થાય કે ન થાય—એ તેમના ભવિષ્ય સાથે સંબંધ રાખે છે. ૨૮.

‘પૂર્વકથનનું’ સ્પષ્ટીકરણ.

‘પાદમુક્ષિપતઃ સાધોરીર્યાસમિતિ—ભાગિનઃ ।

યદ્યપિ મ્રિયતે સૂક્ષ્મઃ શરીરી પાદ—યોગતઃ ॥ ૨૧ ॥

૧. ઉચ્ચાલિયમ્હિ પાપ ઇરિયાસમિદસ્સ નિગ્ગમત્થાપ ।

આવાધેજ્જ કુલિંગં મરિજ્જં તેં જોગમાસેજ્જ ॥ ૧૮૧ ॥

અંતઃશુદ્ધિ વિના બાહ્ય શુદ્ધિ વિશ્વાસપાત્ર નથી.

અન્તઃશુદ્ધિં વિના વાહ્યા ન સાશ્વાસકરી મતા ।

ધવલોઽપિ વકો વાહ્યે હન્તિ મોનાનનંકશઃ ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—(અન્તઃ શુદ્ધિ વિના) અંતરંગની શુદ્ધિ વિના (વાહ્યા ન સાશ્વાસકરી મતા) બાહ્ય શુદ્ધિ વિશ્વાસને યોગ્ય હોતી નથી. (વકઃ) બંગલો (વાહ્યે ધવલઃ અપિ) બાહ્યમાં ઊજ્જવળ હોવા છતાં પણ (અંતરંગ શુદ્ધિ ના અભાવમાં) (અનેકશઃ મીનાત્ હન્તિ) અનેક માછલીઓ માર્યા કરે છે.

વ્યાખ્યાઃ—અંતઃશુદ્ધિ વિના બાહ્યશુદ્ધિ વિશ્વાસનું કારણ થતી નથી, આ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં અહીં બગલાનું દષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે જે બાહ્યમાં સ્વચ્છ ધવલ હોવા છતાં પણ અંતરંગમાં મલિનતાને કારણે અનેક માછલીઓ માર્યા કરે છે. તેની આ અંતઃ શુદ્ધિ વિનાની કપટવૃત્તિને લીધે જ કોઈ કવિએ કહ્યું છે—

‘ઉજ્જવળ વર્ણ અધીન ગતિ એક ચરણ દો ધ્યાન
મેં જાના કોઈ સાધુ હૈ, નિરી કપટકી ખાન.’

આથી જ જે સાધુઓનું અંતરંગ શુદ્ધ હોતું નથી તેમને ‘બગલગત’ કહેવામાં આવે છે. તેમનો વિશ્વાસ કરવામાં આવતો નથી, જે ભૂલથી વિશ્વાસ કરી બેસે છે તે કમળ છે, હાનિ પામે છે. ઊર.

પ્રમાદી તથા નિપ્રમાદી યોગીની સ્થિતિ.

યોગી પદ્સ્વપિ કાચેષુ સપ્રમાદઃ પ્રવચ્યતે ।

સરોજમિવ તોયેષુ નિપ્રમાદો ન લિપ્યતે ॥૩૩॥

સામ્યથા:—(યોગી) જે યોગી (પદ્સ્વપિ કાચેષુ) ૫૪ કાચના છવેમાં (સપ્રમાદઃ) પ્રમાદથી પ્રવર્તે છે તે (પ્રવચ્યતે) ક્રમાંથી બાંધાય છે અને (નિપ્રમાદઃ) જે પ્રમાદથી પ્રવર્તતો નથી તે (તોયેષુ) જળમાં (સરોજમિવ) કમળની જેમ (ન લિપ્યતે) દોપાનો નથી.

વ્યાખ્યા:—સંસારી હવ તસ-સ્થાવરના ભેદથી એ પ્રકારના હોવા છતાં પણ કાચની દૃષ્ટિએ છ પ્રકારના છે- પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ તથા અનુદયનિના મરીરને ધારણ કરનાર- પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય સ્થાવર હવ હોય છે અને બે દ્વિન્દ્રિયાદિ દ્વય તસ મરીર ધારણ કરનાર તસ હવ કહેવાય છે. આ છ જે પ્રકારના હૃદય-ધારી હોવા પ્રત્યે જે યોગી પ્રમાદથી પ્રવર્તે છે તે દિશાના દોપનો બાગીદાર થઈને ક્રમાંગ્રહન પામે છે અને જેનો પ્રવર્તિ પ્રમાદદ્વય ન હોતાં ચન્તાચાર સદિત હોય છે તે જળમાં કમળના જેમ નિર્લેપ હોઈને ક્રમાંગ્રહ પામતો નથી. ઉક.

કયા શ્રમણ અનાહાર કહેવાય છે.

કપાય-વિકથા-નિદ્રા-પ્રેમાક્ષાર્થ-પરાઙ્મુખાઃ ।

જીવિતે મરણે તુલ્યાઃ શત્રૌ મિત્રે સુખેઽસુખે ॥ ૫૬ ॥

‘આત્મનોઽન્વેષણા યેષાં મિક્ષા યેષામણેષણા ।

સંયતા સન્ત્યનાહારાસ્તે સર્વત્ર સમાશયાઃ ॥ ૫૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—(કપાય-વિકથા-નિદ્રા-પ્રેમાક્ષાર્થ-પરાઙ્મુખાઃ) જે કપાય-વિકથા, નિદ્રા, રાગ અને ઇન્દ્રિયવિષયોથી વિમુગ્ધ છે, (જીવિતે મરણે શત્રૌ મિત્રે સુખેઽસુખે તુલ્યાઃ) જીવન-મરણ, શત્રુ-મિત્ર, અને સુખ-દુઃખમાં સમતા ધારણ કરે છે, (યેષાં આત્મનઃ અન્વેષણા) જેમને આત્માની ખોજ ખની રહે છે, (યેષાં મિક્ષા અણેષણા) ભિક્ષા જેમની એધણા-ઈચ્છા રહિત છે, (સર્વત્ર સમાશયાઃ) અને સર્વત્ર સમચિત્ત રહે છે (તે સંયતાઃ) એવા શ્રમણ-સાધુને (અનાહારાઃ સન્તિ) ‘અનાહાર’ કહેવામાં આવ્યા છે.

વ્યાખ્યાઃ—ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ ચાર કપાયો, સ્ત્રી, રાજ, લોજન, ચોર એ ચાર પ્રકારની વિકથાઓ, નિદ્રા, પ્રેમ (વેદ-રાગ) અને પાંચ ઇન્દ્રિય વિષય, આ ૫૬૨

૧. જસ્ત અણેસણમપ્પા તં પિ તવો તપ્પહિલ્લચ્છા સમણા ।

અણં મિક્કમણેસણમથ તે સમણા અણાહારા ॥ ૩-૨૭ ॥

—પ્રવચનસાર.

પ્રમાદોથી જે મુનિ વિમુખ રહે છે; ઇન્દ્રિય-મરણ, માન-મિત્ર અને સુખ-દુઃખ આવતાં
જેમને સમતાં ટકી રહે છે-સગ-હેવતી હાથનિ થતી નથી. જે સદા આત્માની ચિંતા-
અ.વેપળા-આરાધનામાં કીન રહે છે અને એમ સમજે છે કે આત્મા આહાર રૂપે કદી
કોઈ પરમાત્મ બદલો નથી-સ્વભાવે નિરાહાર છે તે જે હેવતી ચિદ્વતિ આકેતી દૃષ્ટિએ
કોઈવાર આહાર લે પણ તે સોપણ નેમને 'આત્માહાર' કહ્યા છે, જેના થે મૂળ કારણો છે-
૧. આત્માને સ્વભાવથી આત્માહાર સમજવેલો,
૨. આહારમાં કોઈ ખાસ ઈચ્છા નથા આકર્ષિત રાખ્યા વિના તે લેવેલો. ૫૬-૫૮.

વ્યાખ્યા:—અર્થાં ‘મમ્’ અને ‘તત્તિના’ શબ્દોની તરફ મરેલ ‘ગદિ’ શબ્દ તે અન્વેષણીય કંઈ-મૂળાદિનો વાગ્દાર જે લેખનો કાંઈક લેખ અને રાજન આગળ દુકમા પદમાં કરવામાં આવેલ છે. અને ભિક્ષાતુ ‘મનાલ્લખ’ નિરોપણ એ વાતનું રાજ્ય છે કે તે કોઈ પ્રેરણા પ્રાર્થના કે સંકેત વિના પ્રાપ્ત થવી લેખની. જો આગળ આદિમાં મૂકેલ કોઈ ભોજન આપવા માટે આંગળીનો ઈશારો પણ કરવામાં આવે તો તે ભોજનનું શબ્દ પણ યથાલબ્ધ ભિક્ષાની કોટિમાંથી નીકળી જાય છે. એ જ રીતે જે સાધુ ભોજન આગમ અનુસાર નિર્દોષ હોવા છતાં પણ તે પોતાની પસંદગી અને રુચિ પ્રમાણેનું ન હોવાથી તેને લેતો નથી તે પણ યથાલબ્ધ ભિક્ષાનો ભોલ રહેતો નથી. ૫૬.

વર્જિત માંસ-દોષ,

‘પક્વે’પક્વે સદા માંસે પચ્યમાને ચ સંભવઃ ।

તજ્જાતીનાં^૨ નિગોદાનાં^૩ કથ્યન્તે જિનપુરુષૈઃ ॥ ૬૦ ॥

માંસં પક્વમપક્વં વા સ્પૃશ્યન્તે યેન ભક્ષ્યન્તે ।

અનેકાઃ કોટ્યસ્તેન હન્યન્તે કિલ જન્મિનામ્” ॥ ૬૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(પક્વે’પક્વે માંસે) માંસ આલે કાચું હોય, સંધેકું હોય કે (પચ્ય-માને રંધાઈ રહું હોય તેમાં (જિનપુરુષૈઃ) જિનેન્દ્રોએ (તજ્જાતીનાં) તે ભતિના

૧. પક્વેસુ અ આમેસુ અ વિપચ્ચમાણાસુ મંસપેસીસુ ।

સંતત્તિયમુવવાદો તજ્જાતીનાં નિગોદાનાં ॥ ૩-૨૯ ॥ (ક)

જો પક્વ મ પક્વં વા પેર્તી મંસસ્સ ક્ષાદિ ફાસદિ વા ।

સો કિલ નિહણદિ પિંડં જીવાણમણેગ કોટીનાં ॥ ૩-૨૯ ॥ (લ)—પ્રવચનસાર.

૨. આ તજ્જાતાનાં ।

૩. આ વ્યા નિગોતાનાં ।

૪. આ વ્યા જન્મિનાં કિલ ।

(નિર્ગોદાનાં) નિર્જોડિયાં છુદોનો (મદા મંયમઃ કાચ્ચને) સવા (નિર્વિનદ) ઉપાદ કયો છે તેથી (નેન) નેના દ્વારા (અવચ્ચં પચ્ચં માનં જા) કાચું કે પાકું માંસ (ન્હુચ્ચને) સ્પર્શવામાં આવે છે, (મહ્ચને) ખાવામાં આવે છે (નેન) નેના દ્વારા (કિલ) નિશ્ચિત- (જનકાઃ કોચ્ચઃ) અનેક કોટિ-કરોટો (જન્મિનામ જન્મને) છુદોનો ૬ - થાય છે.

વ્યાખ્યા:—ભોજનમાં જે માંસતા અટકુનો પાછલા પગમાં તિમેવ જે અને જે ડિ ઈન્દ્રિયાદિ પણ છુદોના રસ-રસાદિ-મિશ્રિત કહેવકોથી ઉત્પન્ન થાય છે; નેના મું દેવ છે તે આ જાને પદ્ધોમાં સ્પષ્ટ કરતાં જ્યેમ સુચિત કરવામાં આવ્યું છે કે વિવેક દેવોના કથન અનુસાર માંસ કોઈ પણ અવસ્થામાં બહે પોચ થયું નેમાં નેની જનિત નિર્ગોદોના છુદોનો (જે એક વ્યાધિમા અદાન દાર જન્મ-મરણ કર્યા કરે છે) ઉપર બારબાર મળે છે અને તેથી જે કોઈ પણ માંસને અટકે કે ખાય છે તે કમ સુધી છુદોનો ઉત્પન્ન બાગીદાર થાય છે. ૧૦-૧૧.

મધ, જેનો ત્યાગ સ્વાર્થી વિવર્જિત છે, તે પદાર્થ છે જેને મધમાખીઓ ફૂલોમાંથી લાવીને ખોતાના પુડામાં સંગ્રહ કરે છે અને જે પછીથી પણ ફરીને પુડાને તોડી ફેરીને મનુષ્યોને ખાવા માટે રજુ કરવામાં આવે છે અને જેને આ રીતે ખાવાનાં મધમાખીઓને બહુ બાધા-હાનિ પહોંચે છે. તેમના તથા તેમના ઇંડા-ખરચાના સ્પષ્ટિક પળ નીચોવાઈને તેમાં સામેલ થઈ જાય છે અને આ રીતે જે એક નિર્લ પદાર્થ બની જાય છે. 'ક્ષીર' સંજ્ઞા પણ તેને પ્રાયઃ આ પ્રક્રિયાની દ્રષ્ટિએ જ મળેલી છે. આ પ્રક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલ મધ ખોતાના પ્રથમ વિશેષણ 'વહુજીવપ્રજાતોત્ક' ને સાર્થક કરે છે અને આ રીતે ઉત્પન્ન થયેલ ધૂણિત મધ સ્વભાવથી જ ઘણાં જીવોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન હોવાને કારણે તેનામાં બીજું વિશેષણ પણ સહેજે ઘટિત થઈ જાય છે. પરંતુ જે મધ ઉક્ત પ્રક્રિયાથી-મધમાખીઓના મધપૂડાને તોડી-ફેડી-નીચોવીને-ઉત્પન્ન થતું નથી પણ સડજ સ્વભાવે ટપકતું ઘ્રહણ કરવામાં આવે છે અથવા અત્યારે મધમાખી પાલનની જે પ્રથા પ્રચલિત થઈ છે તે પ્રમાણે મધમાખીઓ તથા તેના ઇંડા-ખરચાને કોઈ કદ પહોંચાડ્યા વિના તથા તેમના ભોજનની પૂરી વ્યવસ્થા રાખીને જે મધ તેમના પૂડામાંથી ચતનપૂર્વક લેવામાં આવે છે તેને પ્રથમ વિશેષણ લાગુ પડતું નથી; તો બીજું વિશેષણ લાગુ પડે છે કે નહિ તે વિચારણીય છે. આ વિષયની શોધખોળ કરતાં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યનીચેનું વચન તેના સમાધાન રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે-

સ્વયમેવ વિગલિતં યોગ્યલીયાદ્વા છલેન મધુ-ગોલાત્ ।

તત્રાપિ ભવતિ હિંસા તદાશ્રય-પ્રાણિનાં ઘાતાત્ ॥ ૭૦ ॥

—પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય.

એમાં બતાવ્યું છે કે જે મધ મધપૂડામાંથી સ્વયં ટપકતું હોય અથવા જેને પૂડામાંથી કપટપૂર્વક લેવામાં આવ્યું હોય તેના સેવનથી પણ તદાશ્રિત જીવોનો ઘાત થવાના કારણે હિંસાનો દોષ લાગે છે. તેથી માલૂમ પડે છે કે મધના આશ્રયે સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિ થયા કરે છે તેથી જ તેને અહીં 'વહુજીવોદ્ભવાસ્પદમ્' વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. ખોતામાં ઘણાં જીવોની ઉત્પત્તિવાળું હોવાથી મધ ખાવા યોગ્ય નથી-ખાવાથી તે જીવોની હિંસા થાય છે અને તેથી પ્રથમ વિશેષણના અભાવમાં પણ તેનું ખાવું નિષિદ્ધ છે.

જે કંઈ-મૂળ ગાદિનો મળી નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તેમજ 'જલેલી' વિશે પણ આમ પ્રકારે પદ્યમાં લેવા ચોક્કસ છે તેનો તથા તેના પ્રતિપક્ષી 'જલ્લીલ' વિશેષનો સારો ઉદાહરણ મૂળાચારની નીચેની એ ગાથાઓ અને તેમની સમુદાયી ગાથ સંકુલ દીકારી કંઈ નય છે—

કલકંઠમૂલર્ણયં અગ્નિવશં તુ આમયં કિં વિ ।

જલ્લા અણસર્ણયં ય વિ ચ પટિન્નંતિ તે ધ્રોગ ॥ ૧-૨૧ ॥

ટીકા:—કલ્પાગિ કલ્પ-મૂળાગિ સ્ત્રીજાગિ જાગિ જલ્લાગિ ન અગ્નિગિ જાગિ અગ્નિવશે આમયં ચત્તિકાચિદ્ગદાનીયં તાત્પર્ય તેવ પ્રતીત્ત્વાગિ નામુપગમ્યતે તે ધ્રોગ: ।

જં દ્યદિ અણર્ણયં ણ વિ જિવદિયં કામુચ્ચયં ચેટ ।

જાહઃ ણ અસર્ણયં તેં મિચયં મૂળી પટિન્નંતિ ॥ ૧-૨૨ ॥

આગમની ઉપયોગિતા અને તેમાં શાસ્ત્ર પ્રવૃત્તિની પ્રેરણા.

‘एकाग्रमनसः साधोः पदार्थेषु विनिश्चयः ।

यस्मादागमतस्तस्मात् तास्मिन्नाद्रियतां तराम् ॥ ૬૮ ॥

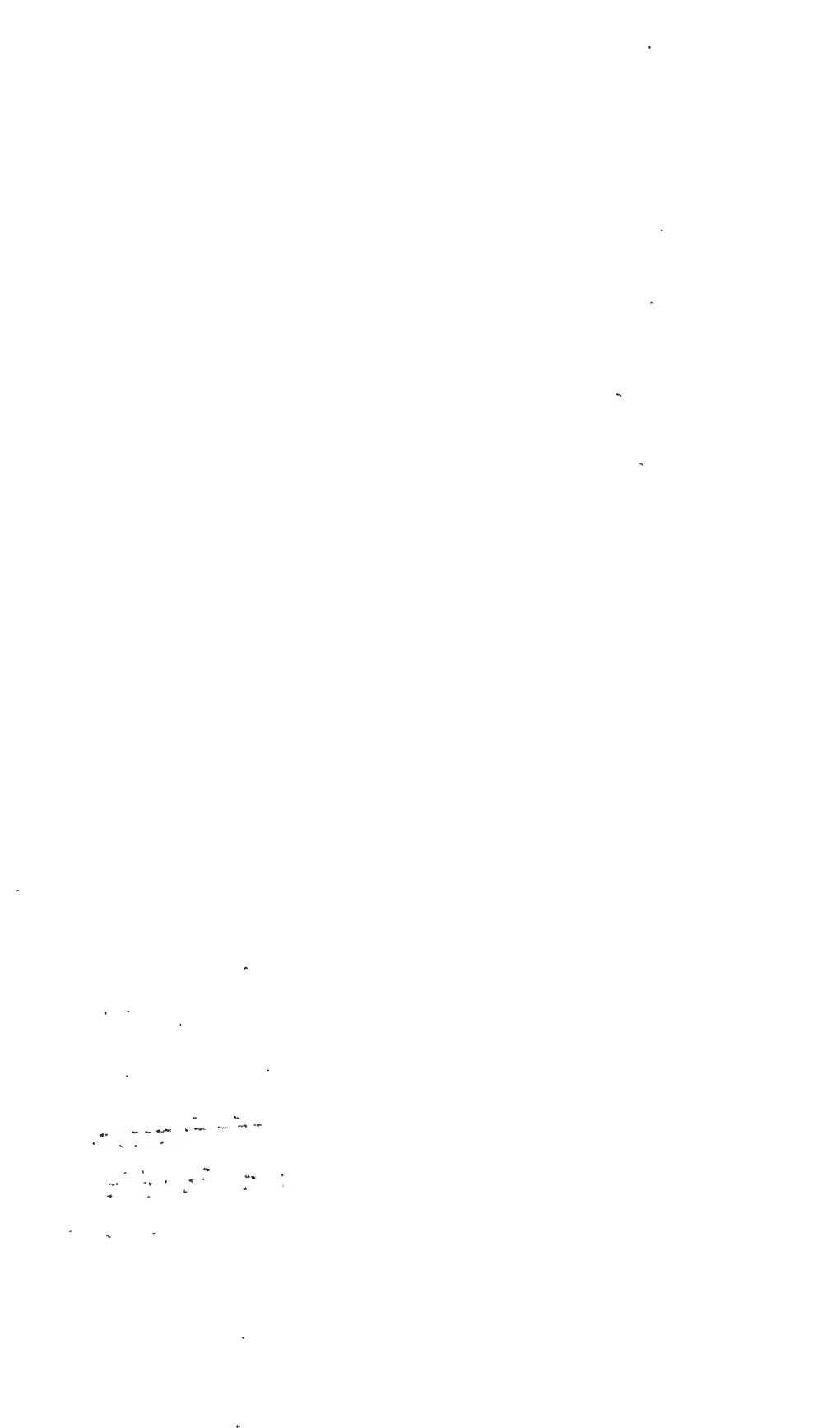
શબ્દાર્થ:—(યસ્માત્) કારણકે (एकाग्रमनसः માનસઃ) એકાગ્રચિત્તાના ધારક સાધુને (आगमतः) આગમથી (पदार्थेषु વિનિશ્ચયઃ) પદાર્થોમાં નિશ્ચય થાય છે (तस्मात्) તેથી (तस्मिन्) આગમમાં (आद्रियतां तराम्) વિશેષ આદરથી પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.

વ્યાખ્યા:—આત્મા અથવા યુક્તિનું સાધન કરનાર શ્રમણ સાધુનું અહીં ‘એકાગ્ર મન’ વિશેષણ આપ્યું છે, જે ધ્યાનું જ યુક્તિ યુક્ત છે, કેમકે મનની એકાગ્રતા વિના સાધના થતી નથી અને સાધના વિના સાધુતા નામભાવની જ રહી જાય છે. મનની એકાગ્રતા પદાર્થોના નિશ્ચય પર આધાર રાખે છે. જે સાધુને પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ નો પર-પદાર્થોનો, પર-પદાર્થોના સંયોગ-વિયોગના હેતુઓનો, કર્મ-પુણ્યનો તથા તેમની શક્તિનો અને આ વિશ્વના સ્વરૂપનો બરાબર નિશ્ચય ન હોય તેનું ચિત્ત હામાડોળ રહેવાને કારણે સ્થિરતાને પ્રાપ્તિ થતું નથી. પદાર્થોના નિશ્ચયની પ્રાપ્તિ આગમથી-સર્વજ્ઞદેશિત અથવા સર્વજ્ઞ-દેશના અનુસાર શાસ્ત્રોથી-થાય છે તેથી આગમ-શાસ્ત્રો પ્રત્યે વિશેષ આદરભાવ રાખવાની અહીં સાધુઓને પ્રેરણા કરવામાં આવી છે. ૬૮.

૧. पयगगदो समणो पयगं निच्छिदस्त अत्थेसु ।

निच्छित्ती आगमदो आगमचेष्टा तदो जेट्ठा ॥ ૩-૩૨ ॥

—પ્રવચનસાર.

તસ્માદ્ધર્માર્થિભિઃ શશ્વન્ત્રાન્ત્રે યત્નો વિધીયતે ।

મોહાન્ધકારિતે લોકે શાસ્ત્રં લોક-પ્રકાશકમ્ ॥ ૭૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—(તસ્માન્) તેથી (ધર્માર્થિભિઃ) જે ધર્મના અભિલાષી છે તેમણે (શશ્વન્ત્ર) સદા (શાસ્ત્રે) શાસ્ત્રમાં-શાસ્ત્રોપદેશની પ્રાપ્તિમાં-(યત્નઃ) યત્ન (વિધીયતે) કરવો જોઈએ. (કેમકે) (મોહાન્ધકારિતે લોકે) મોહરૂપી અંધકારથી વ્યાપ્ત લોકમાં (શાસ્ત્રં) શાસ્ત્ર (૪) (લોક-પ્રકાશકમ્) લોકનું પ્રકાશક છે-લોકને યથાર્થરૂપે દેખાડનાર છે.

વ્યાખ્યાઃ—ધર્મસાધના માટે આગમ-શાસ્ત્રની ઉક્ત આવશ્યકતા જ્ઞેતાં ધર્માર્થી સાધુ-જ્ઞાનું એ સ્વરૂપ કર્તવ્ય છે કે તેઓ સદા આગમ-શાસ્ત્રના અધ્યયન, શ્રવણ તથા મનનનો યત્ન કરે. વાસ્તવમાં મોહાંધકારથી વ્યાપ્ત લોકમાં શાસ્ત્ર ૪ લોકના સ્વરૂપનું સાચું પ્રકાશક છે.

અહીં પાછળ તથા આગળ જે શાસ્ત્ર (આગમ) નો ઉલ્લેખ છે તે તે ૪ છે જેનું સ્વરૂપ સ્વામી સમન્તભદ્રે સમીચીન ધર્મશાસ્ત્ર (રત્ન કરંડ) ના નીચેના પદ્યમાં આપ્યું છે—

આપ્તોપજ્ઞમનુલ્લઙ્ઘ્યમદૃષ્ટે-વિરોધકમ્ ।

તત્ત્વોપદેશકૃત્સર્વં શાસ્ત્રં કાપથ-ઘટ્ટનમ્ ॥ ૯ ॥

અર્થાત્—જે આપ્તોચિત્ત હોય-આપ્તદ્વારા પ્રથમ જ્ઞાન થઈને ઉપદેશાયું હોય-અનુલ્લઙ્ઘ્ય હોય-ઉલ્લઙ્ઘનીય અથવા ખંડનીય ન હોતાં ગ્રાહ્ય હોય, દૃષ્ટ (પ્રત્યક્ષ) અને ઇષ્ટ

(અનુમાનાદિ વિષયક સ્વસ્થાંમત સિદ્ધાંત)નું વિરોધ કરનાર ન હોય-અન્યથા સ્પષ્ટિ પ્રમ-
ભૂષી લેમાં કોઈ બાધા ન આવતી હોય અને ન પૂર્વાપરને કોઈ વિરોધ લેમાં પ્રાપ્ત
થેતી હોય. તત્ત્વોપદેશનું કર્તૃ હોય-વસ્તુના અર્થ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદક હોય. તથાને
માટે દિતરૂપ હોય અને કુમાર્યનું નિરાકરણ કરનાર હોય. તેને 'શાસ્ત્ર'-'પરમાર્થ' સ્વાયમ-
કહે છે.

એની વિરોધ વ્યાખ્યા માટે સર્વોચ્ચત ધર્મમાત્રા પૃષ્ઠ ૪૩-૪૪ જેના જેટલો છે.

માયામયૌષધં શાસ્ત્રં શાસ્ત્રં પુણ્યનિવચ્ચતમ્ ।

ચક્ષુઃ સર્વગતં શાસ્ત્રં શાસ્ત્રં સર્વાર્થમાધકય ॥ ૭૩ ॥

આગમે શાશ્વતો બુદ્ધિર્મુક્તિસ્ત્રી-શંકલી યતઃ ।

તતઃ સા યત્નતઃકાર્યા મઘ્યેન મવમીરુણા ॥ ૭૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યતઃ) કારણ કે (આગમે) આગમશાસ્ત્રમાં (શાશ્વતી બુદ્ધિઃ) નિરં-
તર લાગેલી બુદ્ધિ (મુક્તિ સ્ત્રી-શંકલી) મુક્તિ સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરવામાં હતી સમાન છે-મુક્તિને
પ્રાપ્ત કરાવે છે-(તતઃ) તેથી (મવમીરુણા મઘ્યેન) જે સંસારના દુઃખોથી-લયલીત લબ્ધ
છવ છે તેણે (યત્નતઃ) યત્નપૂર્વક (સા) બુદ્ધિ શાસ્ત્રમાં-શાસ્ત્રના અધ્યયન-શ્રવણ-મનના-
દિમાં- (કાર્યા) લગાવવી જોઈએ.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં અલંકારની ભાષામાં આગમમાં નિરંતર લીન રહેનારી સાધુની
બુદ્ધિને મુક્તિ સ્ત્રી સાથે મેળાપ કરાવનારી હતી સમાન બતાવી છે અને તેથી સંસારથી
લયલીત લબ્ધ સાધુએ સદા યત્નપૂર્વક પોતાની બુદ્ધિ આગમના અધ્યયનાદિમાં પ્રવર્તાવવી
જોઈએ—તેથી તેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થશે. ૭૬

કાન્તારે પતિતો દુર્ગે ગર્તાગ્રપરિહારતઃ ।

યથાઽન્ધો નાશ્નુતે^૧ માર્ગમિષ્ટસ્થાન-પ્રવેશકમ્ ॥ ૭૭ ॥

પતિતો ભવ-કાન્તારે કુમાર્ગપરિહારતઃ ।

તથા નાપ્નોત્યશાસ્ત્રજ્ઞો માર્ગ મુક્તિપ્રવેશકમ્ ॥ ૭૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યથા) જેમ (દુર્ગે કાન્તારે પતિતો) દુર્ગમ વનમાં પડેલો (અન્ધઃ)
અન્ધ મનુષ્ય (ગર્તાદિ અપરિહારતઃ) ખાડા વગેરેના પરિત્યાગ ન કરી શકવાથી (ઇષ્ટ-

૧. ન લભતે ।

બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહના ભેદથી બધાં કર્મ ભેદરૂપ.

બુદ્ધિજ્ઞાનમસંમોહત્રિવિધઃ પ્રક્રમઃ^૧ સ્મૃતઃ ।

સર્વકર્માણિ ભિદ્યન્તે તદ્ભેદાच्च शरीरिणाम् ॥ ૮૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—(બુદ્ધિઃ જ્ઞાનમ અસંમોહઃ) બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહ (ત્રિવિધઃ પ્રક્રમઃ) એવા ત્રણ પ્રકારના પ્રક્રમ-કાર્યમાં પ્રવર્તનરૂપ ઉદયમ-(સ્મૃતઃ) છે (તદ્ભેદાત્ ચ) અને તેના ભેદથી (શરીરિણાં) દેહધારીઓનાં (સર્વ કર્માણિ ભિદ્યન્તે) સર્વ કાર્યો ભેદથી પ્રાપ્ત થાય છે—કોઈ બુદ્ધિપૂર્વક, કોઈ જ્ઞાનપૂર્વક અને કોઈ અસંમોહરૂપ હોય છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે બુદ્ધિ આદિના ભેદથી પાછલા પદ્યમાં દ્વળભેદની વાત કહેવામાં આવી છે તેને અહીં બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના પ્રક્રમ-ઉદયમ બતાવ્યા છે—એક બુદ્ધિપૂર્વક, બીજો જ્ઞાનપૂર્વક અને ત્રીજો અસંમોહહેતુક. આ ત્રણેતુ સ્પષ્ટીકરણ આગલા કેટલાક પદ્યોમાં કરવામાં આવ્યું છે. અહીં એટલી જ સૂચના કરવામાં આવી છે કે આ ત્રણેના ભેદથી દેહધારીઓનાં બધાં કાર્ય ભેદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૧.

બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહનું સ્વરૂપ.

બુદ્ધિમક્ષાશ્રયાં તત્ર જ્ઞાનમોગમપૂર્વકમ્ ।

તદેવ સદનુષ્ઠાનમસંમોહં વિદો વિદુઃ ॥ ૮૨ ॥

૧. ઉદયમઃ ।

શબ્દભેદ હોવા છતાં નિર્વાણતત્ત્વ એક જ છે.

નિર્વાણ સંજ્ઞિતં તત્ત્વં સંસારાતીતલક્ષણમ્ ।

एकमेवावबोद्धव्यं शब्दभेदेऽपि तत्त्वतः ॥ ८९ ॥

શબ્દાર્થઃ—(સંસારાતીત લક્ષણ) સંસારાતીત લક્ષણવાળું (નિર્વાણસંજ્ઞિત) જે નિર્વાણ-સંજ્ઞા પ્રાપ્ત (મોક્ષ) (તત્ત્વ) તત્ત્વ છે તેને (શબ્દભેદે અપિ) શબ્દ ભેદ હોવા છતાં પણ (તત્ત્વતઃ) વાસ્તવમાં (એકમ એવમ્બોદ્ધવ્યં) એક જ બાણુવું બોધ્યે.

વ્યાખ્યાઃ—નિર્વાણ નામનું તત્ત્વ, જેને સાત તત્ત્વોમાં ' મોક્ષ ' નામથી ગણાવવામાં આવેલ છે અને જેનું લક્ષણ સંસારપણાનો અભાવ છે—અર્થાત્ જેમાં ભવ-પરિવર્તન નથી, જન્મ-મરણ નથી, શરીર નથી, ઇન્દ્રિયો નથી, ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયગ્રહણ નથી, રાગ દ્વેષ-મોહ નથી, ક્રોધ-માન-માયાલોભ નથી, હાસ્ય-રતિ-અરતિ-શોક-અય-ભુગુપ્તિ નથી, કામસેવા નથી, કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા નથી, તૃષ્ણા નથી, અહંકાર-મમકાર નથી, સંયોગ વિયોગ નથી, ઇષ્ટવિયોગ અનિષ્ટયોગ-જન્ય કોઈ કષ્ટ નથી, રોગ નથી, જરા નથી, આળસુવા-વૃદ્ધાવસ્થા નથી, ભૂખ-તરસ નથી, ખાવું-પીવું-સૂવું-બગવું નથી, કયાંય જવા આવવાનું નથી, કોઈની સાથે કાંઈ વાર્તાલાપ નથી, કોઈ ધંધો-વ્યાપાર નથી, કોઈ બાતની સાધના-આરાધના નથી, માટી-ઇંટ-પથ્થર-ચૂના આદિના મકાનોમાં રહેવાનું નથી, સંસારનું કોઈ સુખ-દુઃખ નથી, અનિત્યતા-ક્ષણભંગુર નથી; અને ન કોઈ પ્રકારનું કોઈ વિભાવ પરિણમન છે, તે સ્વ-સ્વભાવ-સ્થિત નિર્વિકાર શુદ્ધ શાશ્વત જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપને ' સંસારાતીત

નિર્વાણતત્ત્વ ત્રણ વિશેષગોથી યુક્ત.

તલ્લક્ષણાવિસંવાદા નિરાવાધમકલ્મષમ્ ।

કાર્યકારણતાતીતં જન્મમૃત્યુવિયોગત^૧ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(તત્ લક્ષણ અવિસંવાદા) તે નિર્વાણતત્ત્વના લક્ષણમાં જે વિસંવાદ-રહિત છે તેઓ તેને (નિરાવાધ) ‘ નિરાવાધ ’ -સર્વ પ્રકારની આકૃષ્ટતા આદિ બાધાઓ રહિત—(અકલ્મષમ્) ‘ અકલ્મષ ’—બાધા કર્મભંગોથી શૂન્ય—અને (જન્મમૃત્યુવિયોગત:) જન્મ-મરણનો અભાવ થઈ જવાથી (કાર્યકારણતાતીતં) ‘ કાર્ય-કારણતાથી વિમુક્ત ’ કહે છે.

વ્યાખ્યા:—નિર્વાણ તત્ત્વના ઉક્ત સંસારાતીત લક્ષણમાં જેમને કોઈ વિવાદ નથી તેઓ તે નિર્વાણ તત્ત્વને ત્રણ ખાસ વિશેષણોથી યુક્ત અનુભવે છે—એક નિરાવાધ, જેમાં કદી કોઈ પ્રકારે કોઈ બાધા આવતી નથી, બીજું અકલ્મષ, જેમાં કદી કોઈ પ્રકારે કર્મભંગનો સંબંધ થઈ શકતો નથી, ત્રીજું જન્મ-મરણનો વિયોગ થઈ જવાથી જે સદા કાર્ય-કારણતાથી રહિત રહે છે—ન કદી કોઈનું કાર્ય બને ન કદી કારણ. ૯૧.

અસંભોહથી જ્ઞાત નિર્વાણ-તત્ત્વમાં કોઈ વિવાદ તથા ભેદ હોતો નથી.

જ્ઞાતે નિર્વાણ-તત્ત્વેઽસ્મિન્નસંમોહેન તત્ત્વતઃ ।

મુમુક્ષુણાં ન તદ્યુક્તૌ વિવાદ ઉપપદ્યતે ॥ ૧૨ ॥

૧. આ જન્મમૃત્યોર્વિયોગતઃ, વ્યા જન્મમૃત્યાદિયોગતઃ ।

ઉક્ત ચારિત્ર વ્યવહારથી મુક્તિનો હેતુ છે, નિશ્ચયથી વિવિક્ત ચેતનાનું ધ્યાન,

કારણં નિવૃત્તેરેતચ્ચારિત્રં વ્યવહારતઃ ।

વિવિક્તચેતનધ્યાનં જાયતે પરમાર્થતઃ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—(ઇતત્ ચારિત્રં) આ ચારિત્ર જે ઉપર વર્ણવ્યું છે (વ્યવહારતઃ) વ્યવહારથી (નિવૃત્તેઃ કારણ) નિર્વાણનું કારણ છે, (પરમાર્થતઃ) નિશ્ચયથી (વિવિક્તચેતનધ્યાનં) કર્મકલંક વિમુક્ત શુદ્ધ આત્માનું જે ધ્યાન છે તે નિર્વાણનું કારણ (જાયતે) થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં પૂર્વે વર્ણવેલ ચારિત્રના વિષયમાં એ ઘોષણા કરવામાં આવી છે કે તે વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ મોક્ષનો માર્ગ છે—મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં સહાયક છે—નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ વિવિક્ત ચેતનાનું—કર્મકલંકરહિત શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન મુક્તિનું કારણ થાય છે. ૯૫.

વ્યાખ્યા:— આ આઠમાં અધિકારનાં લેખનંતર ગાળ છે. અધિકારમાં વર્ણવેલ પવિત્ર આરિયનું અનુષ્ઠાન કરનાર યોગીનાં પાંચ ગાળ નિર્દેશન આપતામાં આઠમાં છે—એક રાગ-દેવ-પ્રપંચ-બ્રમ-મહ-મન-દેવ-યોગી રહિત હોવું. બીજાં શુદ્ધિનું વાનુર્થ હોવું અને ત્રીજું લોકચાત્રાની અપેક્ષા ન રાખવી. આ શુદ્ધિથી ચક્રન જ્યેષ્ઠ યોગી જ્યારે આત્મ-સ્વભાવનું ધ્યાન કરે છે, કે જે કર્મકર્તૃક રહિત, શાન્તિ અને આત્મગમ્ય છે, ત્યારે તેની સાથે દર્શન-જ્ઞાનાવશ્યાદિ કર્મોનો જે સમૂહ છે તે બધો વિચિત્ર અને વિવિધ થઈ જાય છે અને તેથી યોગી નિર્ગંધ તથા નિર્દોષ શિદ્ધિના તે વરમપામમાં પહોંચી જાય છે જે પરમ સુખસ્વરૂપ છે અને તેની સ્થિતિ લોકના અગમ્યમાં શિદ્ધશિલાથી ઉપર છે.

આ રીતે શ્રી અમિતગતિ-નિઃસંગયોગિરાજ-વિરગિત યોગસાર-પ્રાભુતમાં આરિયાધિકાર નામનો આઠમો અધિકાર સમાપ્ત થયો. ૮.

ચન્દ્રની ક્રાંતિ અને મેવાના નિર્માણ મારા વિચારનાં અસીરણ.

યથા ચન્દ્રે સ્થિતા કાન્તિર્નિર્મલે નિર્મલા મદા ।

પ્રકૃતિર્વિકૃતિસ્તસ્ય મેવાદિજનિતાવૃત્તિઃ ॥ ૬ ॥

તથાત્મનિ સ્થિતા જ્ઞાપિર્નિશ્ચદે વિશદા મદા ।

પ્રકૃતિર્વિકૃતિસ્તસ્ય કર્માદિકકૃતાવૃત્તિઃ ॥ ૭ ॥

જીમૂતાપગમે ચન્દ્રે યથા સ્ફુટતિ ચન્દ્રિકા ।

દુરિતાપગમે શુદ્ધા તથૈવ જ્ઞાપિરાત્મનિ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યથા) જેવી રીતે (નિર્મલે ચન્દ્રે) નિર્મળ ચન્દ્રમામાં (નિર્મલ કાન્તિઃ) નિર્મળ પ્રકાશ (સદા સ્થિતા) સદા સ્થિત રહે છે, (તસ્ય પ્રકૃતિઃ) તેની પ્રકૃતિ (વિકૃતિઃ) જે વિદ્યુતિરૂપ થાય છે અથવા તેના નિર્મળ સ્વભાવમાં જે વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ (મેવાદિજનિતાવૃત્તિઃ) મેવાદિ જનિત આવરણ છે, (તથા) તેવી જ રીતે (વિશદે આત્મનિ) નિર્મળ આત્મામાં (વિશદા જ્ઞાપિઃ) નિર્મળ જ્ઞાપિ-જ્ઞાન જ્યોતિઃ—(સદા સ્થિતા) સદા સ્થિત રહે છે, (તસ્ય પ્રકૃતિઃ) તેની પ્રકૃતિ (વિકૃતિઃ) જે વિદ્યુતિરૂપ થાય છે અથવા તેના નિર્મળ સ્વભાવમાં વિભાવ પરિણમનરૂપ જે વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ (કર્માદિકકૃતાવૃત્તિઃ) આઠ કર્મોનું કરેણું આવરણ છે. (જીમૂતાપગમે) વાદળનાં વિખરાઈ જતાં (યથા) જેવી રીતે (ચન્દ્રે) ચન્દ્રમાં (ચન્દ્રિકા સ્ફુટતિ) ચાંદની પ્રગટ થાય છે (તથૈવ) તેવી જ રીતે (દુરિતાપગમે) કર્મો દૂર થતાં (આત્મનિ) આત્મામાં (શુદ્ધા જ્ઞાપિઃ) શુદ્ધ જ્ઞાપિ-જ્ઞાન જ્યોતિ પ્રગટ થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—આ ત્રણે પદોમાં ચન્દ્ર અને વાદળાંના ઉદાહરણ દ્વારા એ સ્પષ્ટ કરીને બતાવ્યું છે કે વસ્તુને જે સ્વભાવ છે તેને કદી અભાવ થતો નથી—પરના નિમિત્તે ન્યૂના ધિક રૂપે તિશેભાવ અથવા વિભાવ પરિણમન જરૂર થઈ જાય છે, પરને સંબંધ મટતાં

યોગથી ઉત્પન્ન સુખની વિશિષ્ટતા.

નિરસ્ત-મન્મથાતઙ્કં યોગજં સુખમુત્તમમ્ ।

શમાત્મકં સ્થિરં સ્વસ્થં જન્મમૃત્યુજરાપહમ્ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(યોગજં) જે યોગથી-ધ્યાન જન્ય-વિવિક્તઆત્મ પરિજ્ઞાનથી-ઉત્પન્ન થયેલું (સુખં) સુખ છે તે (ઉત્તમં) ઉત્તમ સુખ છે; (કેમ કે) તે (નિરસ્ત-મન્મથ-આતઙ્કં) કામદેવતા આતંકથી-વિષય વાસનાની પીડાથી-રહિત છે, (શમાત્મકં) શાન્તિ સ્વરૂપ છે, નિરાકુળતા મય છે, (સ્થિરં) સ્થિર છે-અવિનાશી છે-(સ્વસ્થં) સ્વાત્મામાં સ્થિત છે-કયાંય બહારથી નથી આવતું, પરાશ્રિત નથી (જન્મમૃત્યુજરાપહમ્) અને જન્મ, જરા તથા મૃત્યુનો વિનાશક છે અથવા તત્જન્ય દુઃખથી રહિત છે.

વ્યાખ્યા:—જે યોગનો પાછલા પદ્યમાં ઉદ્દેશ્ય છે તે સ્વાત્માનો પરિણાયક અને પાપોનો ઉચ્છેદક હોવાને કારણે જે સુખ આપે છે તેનાં અહીં ઉત્તમ આદિ છ વિશેષણ આપવામાં આવ્યાં છે, જે બધાં તેની નિરાકુળતા, સ્વાધીનતા અને ઉત્કૃષ્ટતાનાં દ્યોતક છે. ૧૧.

સુખ-દુઃખનું સાંક્ષિપ્ત લક્ષણ

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

वदन्तीति समासेन लक्षणं सुख-दुःखयोः ॥ १२ ॥

ભોગનું રૂપ અને તેને સ્થિર-વાસ્તવિક સમજનારા.

ગન્ધર્વનગરાકારં વિનશ્વરમવાસ્તવમ્ ।

સ્થાવરં વાસ્તવં ભોગં બુદ્ધ્યન્તે^૧ મુગ્ધબુદ્ધયઃ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—(મુગ્ધ બુદ્ધયઃ) જે મૂઢબુદ્ધિ છે-જેમને વસ્તુ સ્વરૂપનું સાચું પરિજ્ઞાન નથી-તેઓ (ગન્ધર્વ નગરાકારં) ગન્ધર્વનગરના આકાર સમાન (વિનશ્વરમ્) વિનાશીક અને (અવાસ્તવમ્) અવાસ્તવિક (ભોગં) ભોગસમૂહને (સ્થાવરં) સ્થિર અને (વાસ્તવં) વાસ્તવિક (બુદ્ધ્યન્તે) સમજે છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે પુણ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા ભોગોનો ૧૩ મા પદમાં ઉલ્લેખ છે તે આકાશમાં રંગબેરંગી વાદળાંઓથી સ્વતઃ બનેલ ગાંધર્વનગર સમાન વિનશ્વર અને અવાસ્તવિક તેમને મૂઢબુદ્ધિ સ્થિર અને વાસ્તવિક સમજે છે, એ તેમની મોટી ભૂત છે. અહીં પ્રત્યક્ષ રીતે જોવામાં આવતાં વાદળોના આકારની ક્ષણભંગુરતા તરફ સંકેત કરીને ભોગોની અસ્થિરતા અને નિઃસારતાને તેની સમકક્ષ દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને જેઓ ભ્રમવશ વિષયભોગોને એવા નથી સમજતા તેમને મોહથી દૂષિતમતિ કહ્યા છે. ૧૫.

આ સંસાર, આત્માનો મહાન રોગ.

વિત્તભ્રમકરસ્તીવ્રરાગદ્વેષોદિવેદનઃ ।

સંસારોઽયં મહાવ્યાધિર્નાના જન્માદિ વિક્રિયઃ ॥ ૧૬ ॥

૧. મુ બુદ્ધ્યન્તે ।

ઉદ્ઘાટરણ દ્વારા પૂર્વ કથનનું સમર્થન.

યથેહામયમુક્તસ્ય નામયઃ સ્વસ્થતા પરમ્ ।

તથા પાતકમુક્તસ્ય ન ભવઃ સ્વસ્થતા પરમ્ ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યથા) જેમ (હા) આ લોકમાં (આમયમુક્તસ્ય) જે શેગથી મુક્ત થઈ ગયો હોય તેને (ન આમયઃ) શેગ રહેતો નથી. (પરં સ્વસ્થતા) પરમ સ્વસ્થતા થઈ જાય છે (તથા) તેમ (પાતક મુક્તસ્ય) જે કર્મોથી મુક્ત થઈ ગયો હોય તેને (ન ભવઃ) ભવ-સંસાર રહેતો નથી, (પરં સ્વસ્થતા) પરમ સ્વસ્થતા થઈ જાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં પાછલી વાતને એક ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરતાં જતાવું છે કે જેવી રીતે શેગથી સર્વથા મુક્ત શેગીને શેગ રહેતો નથી, પરમ નીશેગતાની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે જે પાપાદિ કર્મોથી સર્વથા મુક્ત થઈ જાય છે તેને પછી પર-પર્યાય-અહણુરૂપ સંસાર રહેતો નથી, પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાંજ સદા સ્થિરતા જતો રહે છે. ૧૯.

કેના ભોગ સંસારનાં કારણ નથી થતાં.

શુદ્ધજ્ઞાને મનો નિત્યં કાર્યેઽન્યત્ર વિચેષ્ટિતે ।

યસ્ય તસ્યાગ્રહાભવાન્ ન ભોગા ભવહેતવઃ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યસ્ય મનઃ) જેનું મન (નિત્યં) સદા (શુદ્ધજ્ઞાને) શુદ્ધજ્ઞાનમાં રમી રહે છે, (અન્યત્રકાર્યે વિચેષ્ટિતે) અન્ય કોઈ કાર્યમાં જેની કોઈ પ્રવૃત્તિ હોતી નથી (તસ્ય ભોગાઃ) તેના ભોગ (આગ્રહાભવાન્ ન ભવહેતવઃ) આસક્તિના અભાવમાં સંસારના કારણ થતા નથી.

મોગાંસ્તત્ત્વવિયા પચ્ચન્ નામ્હેતિ મયગામગ્મ ।

માયામ્મો જાનતામત્તં ગમ્યતે તેન નાન્વના ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(મોગાન) ભોગોને (તત્ત્વવિયા પચ્ચન્) તત્ત્વ-લક્ષણ દેખતો થકો (મયગામગ્મ ન અપ્નેતિ) ભવસાગરને પાપત થતો નથી. (પચ્ચાપર છે) (માયામ્મઃ) અમમ્ જાનતા) માયાજળને અસત્ય જળરૂપે બાળતો થકો (તેન અન્વના) તે માર્ગ (ન ગમ્યતે) જતો નથી.

વ્યાખ્યા:—જેવી રીતે માયાજળને તેના અસતી સ્વરૂપે બાળનાર અને તેને મૂલ જળ ન સમજનાર તેની પ્રાપ્તિ માટે ત્યાં દોડધામ કરતો નથી. તેવી જ રીતે ભોગોને તાત્ત્વિકદષ્ટિએ દેખનાર તેમાં આસક્ત થતો નથી-દુઃખ ભોગવતો નથી. વિષય-ભોગોને તાત્ત્વિકદષ્ટિએ ન દેખવું તે જ તેમાં આસક્તિનું દ્રશ્ય બને છે અને તે આસક્તિ આસક્તને ભવભવમાં રખડાવે છે અને કષ્ટ પહોંચાડે છે. ૨૩.

ભોગ-માયાથી વિમોહિત જીવની સ્થિતિ.

સ તિષ્ઠતિ મયોદ્વિગ્નો યથા તત્રેવ શક્તિઃ ।

તથા નિર્વૃત્તિમાર્ગેઽપિ ભોગમાયાવિમોહિતઃ ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થ:—(યથા) જેમ (તત્રેવ શક્તિઃ સઃ) માયા જળમાં શક્તિ તે પ્રાણી (મયોદ્વિગ્નઃ) ભયથી ઉદ્વિગ્ન થયેલો-થઇને (તિષ્ઠતિ) રહે છે (તથા) તેવી જ રીતે (મોગમાયાવિમોહિતઃ) ભોગમાયાથી વિમોહિત થયેલો-ભોગોનું સત્ય સ્વરૂપ ન સમજીને-જીવ (નિર્વૃત્તિમાર્ગેઽપિ) મુક્તિમાર્ગમાં શક્તિ થઇને પ્રવર્તે છે.

વ્યાખ્યા:—જેવી રીતે માયાજળનું સત્ય સ્વરૂપ ન સમજનાર પ્રાણી શક્તિચિત્ત થઇને તેના તરફ, જળના ફેલાવાની આશંકાથી, જવામાં ભયાકુળ થાય છે તેવી જ રીતે જે જીવ ભોગોની માયાથી વિમોહિત થઇ તેમનું સત્ય સ્વરૂપ સમજતો નથી તે નિર્વૃત્તિના માર્ગમાં-ભોગોથી વિરક્તિના પંથમાં-નિઃશંક પ્રવૃત્તિ નથી કરતો. તેને તે માર્ગ પર ચાલવામાં ભય રહ્યા કરે છે. ૨૪.

ભોગ-સંસારથી સાચો વૈરાગ્ય ક્યારે ઉત્પન્ન થાય છે.

ભોગ-સંસાર-નિવૈદો જાયતે પારમાર્થિકઃ ।

સમ્યગ્જ્ઞાન-પ્રદીપેન તન્નેગુણ્યાવલોકને ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—(ભોગ-સંસાર-નિવૈદો) ભોગ અને સંસારથી વૈરાગ્યનું થવું (પારમાર્થિકઃ જાયતે) ત્યારેજ પારમાર્થિક બને છે ત્યારે (સમ્યગ્જ્ઞાન-પ્રદીપેન) સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ (તન્નેગુણ્યાવલોકને) તેમનામાં નિર્ગુણતાનું અવલોકન કરવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યાઃ—ભોગોથી અને સંસારથી સાચો વૈરાગ્ય ક્યારે થાય છે. ઓ, જાણતને બતાવતાં આર્ટી ઓ સ્પષ્ટ ઘોષણા કરવામાં આવી છે કે ત્યારે સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ દીપકથી ભોગો તથા સંસારની નિર્ગુણતા-નિઃસારતા સ્પષ્ટ દેખાય છે ત્યારે તેમનાથી પારમાર્થિક વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે—ઉક્ત નિર્ગુણતાના દર્શન વિના સાચો વૈરાગ્ય થતો નથી, બનાવટી અને દેખાવનો વૈરાગ્ય બની રહે છે. તેથી જ કેટલાય છવો ભાવુકતાદિમાં આવીને બ્રહ્મચારી તો બને છે પરંતુ તેમનાથી બ્રહ્મચર્યનું પૂરી રીતે પાલન થઈ શકતું નથી. જે સ્ત્રીના કામંગ-ને સ્વામી સમંતભદ્રના શબ્દોમાં મળબીજ, મળયોનિ, ગળત્મળ, પૃતિગંધિ અને બીલત્સ આ પાંચ વિશેષણોથી સુક્ત દેખે છે, અનુભવે છે અને રમવા યોગ્ય નથી સમજતો તે વાસ્તવમાં કામથી-અબ્રહ્મરૂપ મૈથુનથી-ઘૂણા કરીને-વિરક્ત થઈને સાચો બ્રહ્મચારી બને છે.^૧ ૨૭.

નિર્વાણમાં પરમ ભક્તિ અને તે માટે કર્તવ્ય.

નિર્વાણે પરમા ભક્તિ

ચિત્ર-દુઃસ્વમહાવોજે

પરમ્ ।

॥ ૨૮ ॥

૧, પાર્શ્વોર્થ મલ્લયોનિ

પરમત્ત દિરમતિ

—સમીચી

અનુષ્ઠાનાસ્પદં જ્ઞાનં જ્ઞાનં મોહનમોઽપહમ ।

પુરુષાર્થકરં જ્ઞાનં જ્ઞાનં નિર્વૃત્તિ-સાધનમ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(જ્ઞાનં) સમ્યક્જ્ઞાન (અનુષ્ઠાનાસ્પદં) વિદ્યા કર્મના અનુષ્ઠાનનો આધાર છે, (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (મોહનમોઽપહમ) મોહાનાધારનો નાશ કરનાર છે, (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (પુરુષાર્થકરં) પુરુષના પ્રયોજનને પૂર્ણ કરનાર છે, અને (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (નિર્વૃત્તિ-સાધનમ) મોક્ષનું સાધન છે.

વ્યાખ્યા:—જે જ્ઞાનીનો પાછલા પદમાં ઉદ્દેશ છે તેના જ્ઞાનના મહિમાનું આ પદમાં કાંઈક કીર્તન કરતાં તેને આર વિશેષભોવાળું બતાવ્યું છે, જેમાં એક છે. અનુષ્ઠાનો નો આશ્રય-આધાર, બીજું મોહાન્ધકારનો નાશ, ત્રીજું પુરુષના પ્રયોજનનું પૂરક અને ચોથું છે સુક્ષિતનું સાધન. આ બધાં વિશેષભૂ પોતાના અર્થની સ્પષ્ટતા સ્થિત છે. ૩૧.

કથું તત્ત્વ કોના દ્વારા વાસ્તવમાં ચિંતન યોગ્ય છે.

વિકારા નિર્વિકારત્વં યત્ર ગચ્છન્તિ ચિન્તિતે ।

તત્ તત્ત્વં તત્ત્વતશ્ચિન્ત્યં ચિન્તાન્તર-નિરાશિભિઃ ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થ:—(યત્ર ચિન્તિતે) જેનું ચિંતન કરતાં (વિકારાઃ) વિકાર (નિર્વિકારત્વં ગચ્છન્તિ) નિર્વિકારપણાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (તત્ તત્ત્વં) તે તત્ત્વ (તત્ત્વતઃ) વાસ્તવમાં તેમના દ્વારા (ચિન્ત્યં) ચિંતન યોગ્ય છે (ચિન્તાન્તર-નિરાશિભિઃ) જેઓ અન્ય ચિંતાઓનું નિરાકરણ કરવામાં સમર્થ છે-સ્થિર ચિત્ત છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં વાસ્તવમાં તે તત્ત્વને ચિંતન અને ધ્યાન યોગ્ય બતાવ્યું છે જેના ચિંતનથી વિકાર રહેતા નથી-નિર્વિકાર-પણે પરિણમી જાય છે અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ દોષ મટીને વીતરાગતાની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ તત્ત્વચિંતનના અધિકારી તે યોગી છે જે

ખીલુ ચિંતાનું નિરાકરણ કરવામાં સમર્થ હોય છે-જે તત્ત્વનું ચિંતન કરે છે તેમાં પોતાનું મન એટલું એકાગ્ર કરી લે છે કે ખીલુ કોઈ પણ ચિંતા પાસે આવી શકતી નથી. ૩૨.

પરમ તત્ત્વ ક્યું અને તેનાથી ભિન્ન શું ?

विविक्तमान्तरं ज्योतिर्निरावाधमनामयम् ।

यदेतत् तत्परं तत्त्वं तस्यापरमुपद्रवः ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(ચત્ પત્ત) આ જે (વિવિક્ત) વિવિક્ત-કર્મકલંક રહિત-(નિરાવાધ) નિર્ભય અને (અનામય) નિરામય (નિર્વિકાર) (આન્તરં જ્યોતિઃ) અંતરંગ (અધ્યાત્મ) જ્યોતિ છે (તત્ પરં તત્ત્વં) તે પરમ તત્ત્વ છે, (તસ્ય અપરં) તેનાથી ભિન્ન ખીલુ બધું (ઉપદ્રવઃ) ઉપદ્રવ છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં જે શુદ્ધ આત્મ જ્યોતિને ઉલ્લેખ છે તેને જ ચિંતન અને ધ્યાન યોગ્ય પરમ તત્ત્વ કહ્યું છે. બાકી બધાને ઉપદ્રવ શ્રોપિત કરેલ છે; કારણ કે અંતિમ લક્ષ્ય અને ધ્યેય આ જ પરમ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાનું છે, એની પ્રાપ્તિ માટે ખીલ બધાને છોડવા પડશે. તેથી જ ખીલ બધાને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ ‘ઉપદ્રવ’ સંજ્ઞા આપવામાં આવેલી જણાય છે. ૩૩.

મુમુક્ષુઓએ કોઈ પણ તત્ત્વમાં આગ્રહ ન કરવો.

न कुत्राप्याग्रहस्तत्त्वे विधातव्यो मुमुक्षुभिः ।

निर्वाणं साध्यते यस्मात् समस्ताग्रहवर्जितैः ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:—(મુમુક્ષુભિઃ) જે મોક્ષના અભિલાષી છે તેમણે (કુત્ર અપિ તત્ત્વે) (અન્ય) કોઈ પણ તત્ત્વમાં (આગ્રહઃ ન વિધાતવ્યઃ) આગ્રહ ન કરવો જોઈએ; (યસ્માન્) કારણ કે (સમસ્ત આગ્રહ વર્જિતૈઃ) જે સમસ્ત આગ્રહોથી-એકાન્ત અભિનિવેશોથી-વર્જિત છે તેમના દ્વારા (નિર્વાણં સાધ્યતે) નિર્વાણ સિદ્ધ કરાય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં મુમુક્ષુઓને તત્ત્વવિષયમાં કયાંય પણ આગ્રહ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે; કારણ કે આગ્રહ એકાન્તનો ઘોતક છે અને વસ્તુ તત્ત્વ અનેકાન્તાત્મક છે. નિર્વા-

અનુષ્ઠાનાસ્પદં જ્ઞાનં જ્ઞાનં મોહતમોઽપહમ્ ।

પુરુષાર્થકરં જ્ઞાનં જ્ઞાનં નિર્વૃત્તિ-માધનમ્ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(જ્ઞાનં) સમ્યગ્જ્ઞાન (અનુષ્ઠાનાસ્પદં) વિના કર્મના અનુષ્ઠાનનો આધાર છે, (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (મોહતમોઽપહમ્) મોહાન્યકારનો નાશ કરનાર છે, (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (પુરુષાર્થકરં) પુરુષના પ્રયોજનને પૂર્ણ કરનાર છે, અને (જ્ઞાનં) જ્ઞાન (નિર્વૃત્તિ-માધનમ્) મોક્ષનું સાધન છે.

વ્યાખ્યા:—જે જ્ઞાનીનો પાછલા પદમાં ઉદ્દેશ છે તેના જ્ઞાનના મહિમાનું આ પદમાં કાંઈક કીર્તન કરતાં તેને આર વિશેષભોવાળું બતાવ્યું છે, જેમાં એક છે. અનુષ્ઠાનનો આશ્રય-આધાર, બીજું મોહાન્યકારનો નાશ, ત્રીજું પુરુષના પ્રયોજનનું પૂરક અને ચોથું છે મુક્તિનું સાધન. આ બધાં વિશેષણ પોતાના અર્થની સ્પષ્ટતા સહિત છે. ૩૧.

કથું તત્ત્વ કોના દ્વારા વાસ્તવમાં ચિંતન યોગ્ય છે.

વિકારા નિર્વિકારત્વં યત્ર ગચ્છન્તિ ચિન્તિતે ।

તત્ તત્ત્વં તત્ત્વતશ્ચિન્ત્યં ચિન્તાન્તર-નિરાશિભિઃ ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થ:—(યત્ર ચિન્તિતે) જેનું ચિંતન કરતાં (વિકારાઃ) વિકાર (નિર્વિકારત્વં ગચ્છન્તિ) નિર્વિકારપણુને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (તત્ તત્ત્વં) તે તત્ત્વ (તત્ત્વતઃ) વાસ્તવમાં તેમના દ્વારા (ચિન્ત્યં) ચિંતન યોગ્ય છે (ચિન્તાન્તર-નિરાશિભિઃ) જેઓ અન્ય ચિંતાઓનું નિરાકરણ કરવામાં સમર્થ છે-સ્થિર ચિત્ત છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં વાસ્તવમાં તે તત્ત્વને ચિંતન અને ધ્યાન યોગ્ય બતાવ્યું છે જેના ચિંતનથી વિકાર રહેતા નથી-નિર્વિકાર-પણુ પરિણમી જાય છે અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ દ્વૈષ મટીને વીતરાગતાની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ તત્ત્વચિંતનના અધિકારી તે યોગી છે જે

ખીલુ ચિંતાનું નિરાકરણ કરવામાં સમર્થ હોય છે-જે તત્ત્વનું ચિંતન કરે છે તેમાં પોતાનું મન એટલું એકાગ્ર કરી લે છે કે ખીલુ કોઈ પણ ચિંતા પાસે આવી શકતી નથી. ૩૨.

પરમ તત્ત્વ કયું અને તેનાથી ભિન્ન શું ?

विविक्तमान्तरं ज्योतिर्निरावधमनामयम् ।

यदेतत् तत्परं तत्त्वं तस्यापरमुपद्रवः ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(યત્ પતત્) આ જે (વિવિક્તં) વિવિક્ત-કર્મકલંક રહિત-(નિગ-
વાર્ધ) નિર્લય અને (અનામયં) નિરામય (નિર્વિકાર) (આન્તરં જ્યોતિઃ) અંતરંગ
(અધ્યાત્મ) જ્યોતિ છે (તત્ પરં તત્ત્વં) તે પરમ તત્ત્વ છે, (તસ્ય અપરં) તેનાથી ભિન્ન
ખીલુ બધું (ઉપદ્રવઃ) ઉપદ્રવ છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં જે શુદ્ધ આત્મ જ્યોતિને ઉલ્લેખ છે તેને જ ચિંતન અને ધ્યાન
યોગ્ય પરમ તત્ત્વ કહ્યું છે. ખાટી બધાને ઉપદ્રવ લેખિત કરેલ છે; કારણ કે અંતિમ લક્ષ્ય
અને ધ્યેય આ જ પરમ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાનું છે, એની પ્રાપ્તિ માટે ખીલ બધાને છોડવા
પડશે. તેથી જ ખીલ બધાને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ ‘ઉપદ્રવ’ સંજ્ઞા આપવામાં આવેલી
જણાય છે. ૩૩.

મુમુક્ષુઓએ કોઈ પણ તત્ત્વમાં આગ્રહ ન કરવો.

न कुत्राप्याग्रहस्तत्त्वे विधातव्यो मुमुक्षुभिः ।

निर्वाणं साध्यते यस्मात् समस्ताग्रहवर्जितैः ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:—(મુમુક્ષુભિઃ) જે મોક્ષના અભિલાષી છે તેમણે (કુત્ર અપિ તત્ત્વે)
(અન્ય) કોઈ પણ તત્ત્વમાં (આગ્રહઃ ન વિધાતવ્યઃ) આગ્રહ ન કરવો જોઈએ (યસ્માન્)
કારણ કે (સમસ્ત આગ્રહ વર્જિતૈઃ) જે સમસ્ત આગ્રહો “ એકાન્ત ” સ્થિતિ-વર્જિત
છે તેમના દ્વારા (નિર્વાણં સાધ્યતે) નિર્વાણ મિલે છે.

વ્યાખ્યા:— એને તત્ત્વ તો કયાં કરવાનો નથી
કર્યો છે; કારણ કે ના અને

લિङ્ગં દેહાશ્રિતં રૂપં દેહ જ્વાન્મનો મતઃ ।

ન મુચ્યન્તે મવાત્તસ્માત્તે ચે લિંગકૃતાગ્રહાઃ ॥ ૮૭ ॥

જાતિર્દેહાશ્રિતા રૂપા દેહ જ્વાન્મનો મતઃ ।

ન મુચ્યન્તે મવાત્તસ્માત્તે ચે જાનિકૃતાગ્રહાઃ ॥ ૮૮ ॥

જાતિલિંગવિકલ્પેન ચેવાં ન સમયાગ્રહઃ ।

તેઽપિ ન પ્રાપ્નુવન્ત્યેવ પરમં પદમોત્તમનઃ ॥ ૮૯ ॥—સમાધિતં. ૩૪.

આગ્રહવર્જિત તત્ત્વમાં કર્તા-કર્માદિનો વિકલ્પ નથી.

કર્તાહં નિર્વૃત્તિઃ કૃત્યં જ્ઞાનં હંતુઃ સુખં ફલમ્ ।

નૈકોઽપિ વિદ્યતે તત્ર વિકલ્પઃ કલ્પનાતિમે ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—(અહં કર્તા) હું કર્તા છું, (નિર્વૃત્તિઃ કૃત્યં) નિર્વાણ કૃત્ય-કાર્ય છે, (જ્ઞાનં હંતુઃ) જ્ઞાન હેતુ છે અને (સુખં ફલં) સુખ તેનું ફળ છે, (તત્ર) આમાંથી (યકઃ અપિ) એક પણ (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ (કલ્પનાતિમે) તે કલ્પનારહિત અને આગ્રહવર્જિત સાધકમાં (ન) હોતો નથી.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં સમસ્ત આગ્રહ છોડવાની વાતને સ્પષ્ટ કરતાં ત્યાંસુધી લખ્યું છે કે મુક્તિના તે નિર્વિકલ્પ સાધકમાં કર્તા, કાર્ય, કારણ, અને ફળનો પણ કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી. આમાંથી એક પણ વિકલ્પ રહેતાં મુક્તિની સાધના બનતી નથી. મુક્તિની ચરમ સાધનામાં 'પોતાનું' (વિકલ્પરૂપ) અસ્તિત્વ પણ ભૂલાવીને તે પરમ તત્ત્વરૂપ અધ્યાત્મ જ્યોતિમાં લીન થઈ જવાનું હોય છે. તેથીજ બાહ્ય અને ભિન્ન અન્ય સર્વને પાછલા એક પદમાં (૩૩) ' ઉપદ્રવ ' કહ્યા છે. ૩૫.

આત્મસ્થિત કર્મવર્ગણાઓ કદી આત્મત્વ પામતી નથી.

આત્મ-વ્યવસ્થિતા યાન્તિ નાત્મત્વં કર્મવર્ગણાઃ ।

વ્યોમરૂપત્વમાયાન્તિ વ્યોમસ્થાઃ કિમુ પુદ્ગલાઃ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—(આત્મ-વ્યવસ્થિતાઃ) આત્મામાં વ્યવસ્થિત (કર્મવર્ગણાઃ) કર્મ-વર્ગણાઓ (કદી) (આત્મત્વં ન યાન્તિ) આત્મત્વને પ્રાપ્ત થતી નથી-આત્મા થઈ જતી નથી. (બરાબર છે) (વ્યોમસ્થાઃ) આકાશમાં સ્થિત (પુદ્ગલાઃ) પુદ્ગલો (કિમુ) શું કદી (વ્યોમરૂપત્વં આયાન્તિ) આકાશ થઈ જાય છે-નથી થઈ જતા.

વ્યાખ્યાઃ—જે કર્મોનો આત્માથી સંપૂર્ણપણે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કર્મ અનેક પ્રકારની વર્ગણાઓ રૂપે આત્મ-વ્યવસ્થિત હોવા છતાં કદી આત્મ-ત્વને પ્રાપ્ત થતાં નથી, એની સૂચના કરતાં આકાશસ્થિત પુદ્ગલોનાં ઉદાહરણ દ્વારા તેને સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. આકાશમાં સ્થિત પુદ્ગલો જેવી રીતે કદી આકાશ રૂપે પરિણમતા નથી તેવી જ રીતે આત્મા સાથે વ્યવસ્થિત થયેલી કર્મવર્ગણાઓ પણ કદી આત્મારૂપે પરિણ-મતી નથી. ૩૬.

કર્મજન્ય સ્થાવર વિકાર આત્માના થતા નથી.

સ્થાવરાઃ કર્મણાઃ સન્તિ વિકારાસ્તેऽપિ નાત્મનઃ ।

શશ્વચ્છુદ્ધસ્વભાવસ્ય^૧ સૂર્યસ્યેવ ઘનાદિજાઃ ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—(કર્મણાઃ) કર્મજન્ય જે (સ્થાવરાઃ વિકારાઃ) સ્થાવર વિકાર છે (તે અપિ) તે પણ (આત્મનઃ ન) આત્માના નથી જેમ (ઘનાદિજાઃ) મેઘાદિ જન્ય વિકાર (શશ્વત) સદા (શુદ્ધસ્વભાવસ્ય) શુદ્ધ સ્વભાવ રૂપ (સૂર્યસ્યેવ) સૂર્યને નથી.

વ્યાખ્યાઃ—જો કોઈ કહે કે આત્મામાં જે સ્થાવર વિકાર છે-પૃથ્વી-પર્વત-વૃક્ષાદિ સમાન સ્થિર રહેનાર વિકાર છે-તેમને તો આત્માના સ્વતઃ વિકાર સમજવા જોઈએ. તો તેના સમાધાન અર્થે અહીં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે સ્થાવર વિકાર પણ આત્માના

જીવના રાગાદિ પરિણામોની સ્થિતિ.

રાગાદયઃ પરીણામાઃ કલ્મષોપાધિસંભવાઃ ।

જીવસ્ય સ્ફટીકસ્યેવ પુણ્યોપાધિભવા મતાઃ ॥ ૩૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—(જીવસ્ય) જીવના જે (રાગાદયઃ પરીણામાઃ) રાગાદિક પરિણામ હોય છે (કલ્મષોપાધિ સંભવાઃ) તે કપાયાદિ કર્મભગ્નની ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ (સ્ફટીકસ્યેવ) સ્ફટિકને બિના બિના રંગાદિરૂપ પરિણામ (પુણ્યોપાધિભવાઃ મતાઃ) પુણ્યોની ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જ સ્ફટિકને ‘ વિરૂપ મણિ ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં રાગાદિ રૂપ ણીજી વિકાસને લેવામાં આવ્યા છે અને તેમના વિષયમાં યતાવવામાં આવ્યું છે કે તે પણ જીવના વાસ્તવિક પરિણામ નથી. પણ કપાયાદિ રૂપ કલ્મષની ઉપાધિથી ઉત્પન્ન, સ્ફટિકના વાસ્તવિક પરિણામ હોતા નથી. ૩૮.

જીવના કપાયાદિક પરિણામોની સ્થિતિ.

પરિણામાઃ કપાયાદ્યા નિમિત્તીકૃત્ય ચેતનામ્ ।

મૃત્પિण्डेनेव कुम्भाद्यो जन्यन्ते कर्मणाखिलाः ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—જીવના (કપાયાદ્યા પરિણામાઃ) કપાયાદિક જેટલા પરિણામ છે તે (અખિલાઃ) યથા (ચેતનામ્ નિમિત્તીકૃત્ય) ચેતનાને નિમિત્તભૂત કરીને (કર્મણા જન્યન્તે) કર્મદ્વારા ઉપજાવવામાં આવે છે, જેમ (મૃત્પિण्डेन इव कुम्भाद्याः) કુંભારત્વ નિમિત્ત પાત્રીને માટીના પિંડ દ્વારા ઘટાદિક ઉપજાવવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં કપાયાદિ પરિણામોની ઉત્પત્તિમાં મૂળ કારણ કર્મને અને નિમિત્ત કારણ જીવની ચેતનાને કહેલ છે, જેમ ઘટાદિની ઉત્પત્તિમાં મૂળ (ઉપાદાન) કારણ માટીનો પિંડ અને નિમિત્ત કારણ કુંભાર હોય છે તેમ. ૩૯.

કપાય પરિણામોતું સ્વરૂપ.

આત્મનો યે પરિણામાઃ મલતઃ સન્તિ કશ્મલાઃ ।

સલિલસ્યેવ કલ્લોલાસ્તે કપાયા નિવેદિતાઃ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—(આત્મનઃ યે પરિણામાઃ) આત્માના જે પરિણામ (મલતઃ) મળના નિમિત્તે (કશ્મલાઃ સન્તિ) મલિન હોય છે (તે) તે, (સલિલસ્ય કલ્લોલાઃ) સ્વ) જળના કલ્લોલોની જેમ, (કપાયાઃ નિવેદિતાઃ) ‘ કપાય ’ કહેવામાં આવ્યા છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે કપાયોનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેમતું આ પદ્યમાં સ્પષ્ટીકરણ કરતાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે આત્માના જે પરિણામ (રાગાદિ) મળના નિમિત્તે મલિન-કપાચલા થાય છે તેમને ‘ કપાય ’ કહે છે. તેમની સ્થિતિ જળમાં કલ્લોલો સમાન હોય છે. ૪૦.

કાલુષ્ય અને કર્મમાંથી એકનો નાશ થતાં બન્નેનો નાશ.

કાલુષ્યોભાવતોઽકર્મ કાલુષ્યં કર્મતઃ પુનઃ ।

एकनाशे द्वयोर्नाशः स्याद् बीजाङ्कुरयोरिव ॥ ४१ ॥

શબ્દાર્થઃ—(પુનઃ) વળી (કર્મતઃ) કર્મથી (આત્મામાં) (કાલુષ્યં) કલુષપતાની ઉત્પત્તિ અને (કાલુષ્ય અભાવતઃ) કલુષપતાના અભાવથી (અકર્મ) કર્મનો અભાવ થાય છે. (વીજાઙ્કુર-યોઃ) સ્વ) બીજ અને અંકુરની જેમ (એકનાશો) એકનો નાશ થતાં (દ્વયોઃ નાશઃ સ્યાદ્) બન્નેનો નાશ થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે મળનો પાછલા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તેને અહીં ‘ કર્મ ’ કહ્યું છે, તેનાથી જ કલુષપતાની ઉત્પત્તિ થાય છે અને કલુષપતાનો અભાવ થતાં કર્મ રહેતું નથી, આથી એ પરિણામ આવ્યું કે કર્મ અને કલુષપતા એ બન્નેમાંથી કોઈનો પણ નાશ થતાં બન્નેનો નાશ થઈ જાય છે; જેમ બીજનો નાશ થતાં અંકુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને અંકુરનો નાશ થઈ જતાં તેનાથી બીજની ઉત્પત્તિ બની શકતી નથી. ૪૧.

વ્યાખ્યા:—જીવ અને કર્મનો જે પરસ્પરસંબંધ છે તે જાણકાર અને પ્રકાશના જેમ વધ્ય-ધાતકરૂપે નથી. તેથી જ કર્મ જીવના અને જીવ કર્મના બંનેનો વાત કરતા નથી-એક બીજાના સ્વભાવને તદ્દ પરવામાં પડી સમર્થ થતા નથી. તદા, એકબીજાના વિલાવ-રૂપ પરિણમનમાં નિમિત્ત કારણ જરૂર પડે. કારણ કે જીવ અને પુદ્ગલ બંનેમાં વિલાવિક્ષી-વિલાવરૂપ પરિણમનની-શક્તિ રહેલી છે. ૪૬.

જીવ અને કર્મમાં પારસ્પરિક પરિણામનું નિમિત્તપણું ન રહે ત્યારે મોક્ષ

યદા પ્રતિ પરીણામં વિદ્યતે ન નિમિત્તતા ।

પરસ્પરસ્ય વિશ્લેષસ્તયોર્મોક્ષસ્તદા મતઃ ॥ ૫૦ ॥

શબ્દાર્થ:—(યદા) ત્યારે (તયોઃ) જીવ અને કર્મને (પરસ્પરસ્ય) પરસ્પરમાં (પ્રતિ પરીણામં) પરિણતા પ્રત્યે (નિમિત્તતા ન વિદ્યતે) નિમિત્તપણાનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી, (તદા) ત્યારે (તયોઃ વિશ્લેષઃ) બંનેનો જે વિશ્લેષ-સર્વથા જુદાપણું-થાય છે તે (મોક્ષઃ મતઃ) ‘ મોક્ષ ’ માનવામાં આવ્યો છે.

વ્યાખ્યા:—જીવ અને પુદ્ગલકર્મનું વિલાવ-પરિણમન એકબીજાના નિમિત્તે થાય છે, જે વળતે આ નિમિત્તપણું રહેતું નથી-મિથ્યાદર્શનાદિ બંધ હેતુઓનો અભાવ થવાથી સદ્બોધે માટે સમાપ્ત થઈ જાય છે-તેજ વળતે જીવ અને કર્મનો વિશ્લેષ-સર્વથા પૃથક્ત્વ-થઈ જાય છે, જેને ‘ મોક્ષ ’ (નિર્વાણ) કહેવામાં આવ્યો છે અને જે બંધનું વિપરીત રૂપ છે. ૫૦

યુક્ત ભાવ સાથે આત્માની સ્ફટિક સમ તન્મયતા.

યેન યેનૈવ ભાવેન યુજ્યતે યન્ત્રવાહકઃ ।

તન્મયસ્તત્ર તત્રાપિ વિશ્વરૂપો મણિર્યાથા ॥ ૫૨ ॥

૧. જેણ સરૂર્વિ જ્ઞાણ્યદ્ અપ્પા ય હુ અણંતુ ।

તેણ સરૂર્વિ પરિણવદ્ જહ કલિહત્-મણિમંતુ ॥—૨-૧૭૩

—પરમાત્મપ્રકાશ.

શબ્દાર્થ:—(યન્ત્રવાહકઃ) આ યંત્રવાહક જીવાત્મા (યેન યેન પવ ભવેન) જે જે ભાવ સાથે (યુજ્યતે) જોડાય છે (તન્મયઃ તત્ર તત્રાપિ) તે તે ભાવ સાથે ત્યાં તન્મય થઈ જાય છે, (યથા) જેવી રીતે (વિશ્વરૂપઃ મણિઃ) વિશ્વરૂપધારી સ્ફટિક મણિ.

વ્યાખ્યા:—‘ યંત્રવાહક ’ શબ્દ દેહધારી જીવાત્માના અર્થમાં યોજાયો છે કે જે દેહનું સંચાલન કરે છે અને જેના વાદ્યા જવાથી દેહ પોતાનું કામ કરવામાં સમર્થ થતો નથી. કારણ કે દેહ એક યંત્ર સમાન છે. આ જીવની એક ખાસ સંજ્ઞા છે જેની શબ્દ-રોપમાં સામાન્ય રીતે ઉપલબ્ધિ નથી થતી. અને ‘ વિશ્વરૂપ ’ સંજ્ઞા અહીં સ્ફટિકમણિને આપવામાં આવી છે, કેમ કે તે વિશ્વના બધા પદાર્થોના રંગરૂપે પરિણમવાની યોગ્યતા રાખે છે. આ સ્ફટિકનાં ઉદાહરણ દ્વારા જીવાત્માની પરપદાર્થ સાથે તન્મયતાની-તદ્રૂપ પરિણમનની-વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. જેવી રીતે સ્ફટિકમણિ જે જે રંગરૂપની ઉપાધિ સાથે સંબંધ કરે છે તે તે રંગ રૂપની ઉપાધિ સાથે તન્મયતા (તદ્રૂપતા) પામે છે, તેવીજ રીતે આત્મજ્ઞાની આત્માને જે ભાવસાથે જે રૂપે ધ્યાવે છે તેની સાથે તે તેજ રૂપે તન્મય તા પામે છે. આથી વિવક્ષિત તન્મયતા સ્પષ્ટ થાય છે, કે જે તાદાત્મ્ય-સંબંધરૂપે નથી. ૫૧.

આત્માને આત્મભાવના અભ્યાસમાં લગાડવાનું આવશ્યક છે.

‘તેનાત્મભાવનાભ્યાસે સ નિયોજ્યો વિપશ્ચિતા ।

યેનાત્મમયતાં^૧ યાતિ નિર્વૃત્યાપરભાવતઃ ॥ ૫૨ ॥

શબ્દાર્થ:—(યેન) કારણ કે આત્મા (અપરભાવતઃ નિર્વૃત્ય) પરભાવથી નિર્વૃત્ત થઈને જ (આત્મમયતાં યાતિ) આત્મરૂપપણું પામે છે (તેન) તેથી ‘ (વિપશ્ચિતા) વિક્ષાને (ત્ત) આત્માને (સદા) (આત્મભાવનાભ્યાસે) આત્મભાવના ના અભ્યાસમાં (નિયોજ્યઃ) લગાવવો યોગ્ય છે.

યેન ભાવેન યદૃપં ધ્યાયત્યાત્માનમાત્મવિન્ ।

તેન તન્મયતાં યાતિ સોપાધિઃ સ્ફટિકો યથા ॥—૧૬૧. —નન્દાનુશાસન.

યેન યેન દિ ભાવેન યુજ્યતે યન્ત્રવાહકઃ ।

તેન તન્મયતાં યાતિ વિશ્વરૂપો મણિર્યથા ॥

—હાનુમંત, યોગસાર.

૧. મુ. યેનાત્મભાવનાભ્યાસે ।

૨. મુ. તેનાત્મમયતાં ।

કર્મભળથી પૂર્ણપણે પૃથક્ થયેલો આત્મા ફરીથી તે ભળથી લેખાતો નથી.
 યુજ્યતે રજસા નાત્મા મૂયોઽપિ વિરજી કૃતઃ ।
 પૃથક્કૃતં કૃતઃ સ્વર્ણં પુનઃ કિદ્વેન^૧ યુજ્યતે ॥ ૫૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—(વિરજીકૃતઃ આત્મા) જે આત્મા કર્મભળથી (પૂર્ણપણે) પૃથક્ કર-
 વામાં આવ્યો છે તે (મૂયઃ અપિ) ફરીથી (રજસા) કર્મભળથી (ન યુજ્યતે) લિપ્ત
 થતો નથી. (બરાબર છે) (કિદ્વેન પૃથક્કૃતં સ્વર્ણં) કિદ્વેનથી જુદું કરાયેલું સોનું (પુનઃ)
 ફરીથી (કૃતઃ યુજ્યતે) કયા કારણે કિદ્વેન સાથે જોડાય ? હેતુનો અભાવ હોવાથી જોડાતું
 નથી.

વ્યાખ્યાઃ—જે આત્મા આત્મભાવનાના અભ્યાસદ્વારા પરભાવને છોડતો થકો પોતામાં
 તન્મય (લીન) થાય છે અને એ રીતે કર્મભળથી જુદે તે ફરી કદી તે કર્મભળ સાથે
 સંબંધ પામતો નથી, જેવી રીતે કાલિમાથી જુદું થયેલું સોનું ફરી તે કાલિમા સાથે
 જોડાતું નથી તેમ. ૫૩.

ઘડાના ઉપાદાન મોટીની જેમ કર્મનું ઉપાદાન કલુષતા છે.

દण्ड-चक्र-कुलालादि-सामग्री सम्भवेऽपि नो ।

संपद्यते यथा कुम्भो विनोपादानकारणम् ॥ ५४ ॥

मनो-वचो-वपुः कर्म-सामग्री संभवेऽपि नो ।

संपद्यते तथा कर्म विनोपादानकारणम् ॥ ५५ ॥

૧. મુ કીદ્વેન ।

કાલુષ્યં કર્મણો જ્ઞેયં સદોપાદાનકારણમ્ ।

મૃદ્દ્રવ્યમિવ કુમ્ભસ્ય જાયમાનસ્ય યોગિભિઃ ॥ ૫૬ ॥

શબ્દાર્થ:—(યથા) જેમ (ઘણ્ડ-ચક્ર-કુલાલાદિ) દંડ; ચક્ર અને કુલાર વર્ગે (સામગ્રી સમ્ભવે અપિ) સામગ્રી મોલુદ હોવા છતાં પણ (વિના ઉપાદાનકારણમ્) ઉપાદાનકારણ વિના (કુમ્ભઃ ન સંપદ્યતે) (માટીના) ઘડાની ઉત્પત્તિ થતી નથી (તથા) તેવી જ રીતે (મનો-વચ્ચો-વપુઃ કર્મ-સામગ્રી) મન-વચન-કાયાની ક્રિયારૂપ સામગ્રી (સમ્ભવે અપિ) હોવા છતાં પણ (વિના ઉપાદાનકારણમ્) ઉપાદાનકારણ વિના (કર્મ ન સંપદ્યતે) કર્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી. (કર્મણઃ) કર્મનું (ઉપાદાનકારણમ્) ઉપાદાનકારણ (કાલુષ્યં) કલુષતા છે, જેમ (જાયમાનસ્ય કુમ્ભસ્ય) માટીથી ઉત્પન્ન થનાર ઘડાનું ઉપાદાનકારણ (મૃદ્દ્રવ્યમ્ ઇવ) માટી દ્રવ્ય છે, એ (યોગિભિઃ સદા જ્ઞેયં) યોગીઓએ સદા બ્રહ્મણું જોઈએ.

વ્યાખ્યા:— માટીના ઘડાની ઉત્પત્તિમાં માટી ઉપાદાન કારણ છે તેના અભાવમાં બીજી બધી સામગ્રી (દંડ-ચક્ર-કુલાલ આદિ) નો સફલાવ હોવા છતાં પણ જેમ માટીનો ઘડો બનતો નથી, તેવી જ રીતે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મની ઉત્પત્તિનું ઉપાદાનકારણ કપાયલાવ છે, તેના અભાવમાં મન-વચન-કાયની ક્રિયારૂપ બીજી બધી સામગ્રીનો સફલાવ હોવા છતાં પણ આત્માને કર્મબંધની પ્રાપ્તિ થતી નથી, આ વાત સદા ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. તેથી જે સુસુક્ષ્મ યોગી પોતાને કર્મબંધન છોડાવીને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવવા ઇચ્છે છે તેમણે સદા કર્મના ઉપાદાનકારણ કપાયલાવને દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેને દૂર કર્યા વિના બીજા બધા ક્રિયાકાંડથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે નહિ. બીજી બધી સામગ્રી ત્યારે જ સહાયકરૂપે પોતાનું કામ કરી શકશે જ્યારે કલુષતાનો અભાવ થશે. જો કલુષતા દૂર કરવામાં ન આવે તો સમજવું જોઈએ કે કર્મનો બંધ બરાબર ઘટી રહ્યો છે અને એવી સ્થિતિમાં સુદ્ધિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. ૫૪-૫૫-૫૬.

કપાયાદિ કરતો છવ કેવી રીતે કપાયાદિરૂપ ન થાય ?

યથા કુમ્ભમયો જાતુ કુમ્ભકારો ન જાયતે ।

સહકારિતયા કુમ્ભં કુર્વાણોઽપિ કથંચન ॥ ૫૭ ॥

કળયાદિમયો જીવો જાયતે ન કદાચન ।

કુર્વાણોઽપિ કળાયાદીન્ સહકારિતયા તથા ॥ ૫૮ ॥

વ્યાખ્યાન—આવી જો કોઈ જીવ આશ્વના રૂપે કે કપાય ગાદિ પડે તો યજ્ઞ
 તો કપાયદિમય થઈ જાય છે—કપાય ગાદિ તેનો સ્વભાવ જાણી જાય છે—તો કપાયોનું જીવું
 કેવી રીતે બની શકે ? તો તેના સમાધાનમાં જ આ બંને પત્નોની રચના થઈ હોય એમ
 જણાય છે. એમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે સહકારી રૂપે પડે બનાવતો કુંભાર
 કોઈ રીતે ઘડાઈ થઈ જતો નથી તેવી જ રીતે આ જીવ પણ સહકારી રૂપે કપાયો કરવા
 છતાં કદી પણ કપાયદિરૂપ થઈ જતો નથી. કપાયદિ જેટલાં પરિણામ છે તે બધાં જીવની
 ચેતનાને નિમિત્તભૂત કરીને કર્મદ્વારા ઉત્પાદન કરાય છે આ વાત પાછલા ૩૬ માં પદ્યમાં
 બતાવાઈ ગઈ છે. તેથી કપાયની ઉત્પત્તિમાં જીવ નિગિત કારણ છે—ઉપાદાન કારણ નથી,
 ઉપાદાન કારણ દ્રવ્યકર્મરૂપ પુદ્ગલ છે અને તેથી કપાયોને ‘પૌદ્ગલિક’ કહેવામાં આવ્યા
 છે. કુંભાર જે ઘડાતા નિર્માણમાં પોતાનો સહયોગ ન આપે તો ઘડાનું નિર્માણ થતું નથી,
 માટી તેને સહયોગ માટે પરવશ કરતી નથી. આ રીતે કપાયનો ઉદય આવતાં જો જીવ
 તેની સાથે સહયોગ ન કરે—રાગ-દ્રેષાદિરૂપ ન પરિણમે—તો નવા કપાયકર્મનો ઉત્પાદ થતો
 નથી અને કર્મનો ઉદય જીવને કપાયકર્મ કરવા માટે ફરજ પાડતો નથી, તે (જીવ)
 તેને કરવા ન કરવામાં સ્વતંત્ર છે, ત્યારે જ તે કપાયોનાં બંધન દૂર કરવામાં સમર્થ થઈ
 શકે છે અને તેથી જ તેને કપાયરૂપ ન પરિણમવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. કપાયોનું
 જીવની સાથે તાદાસ્ય થઈ જતાં તો પછી કદી પણ તેનાથી છુટકારો થઈ શકતો નથી અને
 ન તો મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. અને તેથી જીવનો કપાયોની ઉત્પત્તિમાં કુંભારની જેમ
 સહકારી નિમિત્તરૂપ-જેવો સંબંધ છે, ઉપાદાન કારણરૂપે નથી, એ સારીરીતે સમજી લેવું
 જોઈએ. ૫૭-૫૮.

સર્વ કર્મેનો કર્તા થવા છતાં કોણ અકર્તા થાય છે ?

યઃ કર્મ મન્યતે કર્માકર્મ વાકર્મ સર્વથા ।

સ સર્વકર્મણાં કર્તા નિરાકર્તા ચ જાયતે ॥ ૫૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યઃ) જે (કર્મ) કર્મને (સર્વથા) સર્વથા (કર્મ) કર્મ અને (અકર્મ) અકર્મને સર્વથા (અકર્મ) અકર્મ રૂપ (મન્યતે) માને છે—કર્મને અકર્મ અને અકર્મને કર્મ સમજવાની કદી ભૂલ નથી કરતો—(તે) તે (સર્વકર્મણાં) સર્વકર્મોના (કર્તા) કર્તા થવા છતાં પણ (એક દિવસ) તેમનો (નિરાકર્તા ચ જાયતે) નિરાકર્તા—તેમનો ત્યાગ કરનાર—થઈ જાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે કર્મ—અકર્મનું બરાબર સ્વરૂપ સમજે છે અને તે સ્વરૂપથી વિપરીત કદી તેમને પોતાની શ્રદ્ધાનો વિષય બનાવતો નથી તે કર્મ કરવા તથા અકર્મ છોડવામાં રાગ-દ્વેષ રૂપે પ્રવર્તતો નથી-સદા તેમાં અનાસક્ત બની રહે છે. અને તેથી સર્વ કર્મોનો કર્તા હોવા છતાં પણ તે એક દિવસ તેમને છોડવાને સમર્થ થાય છે અથવા અનાસક્તિને કારણે કર્મ-બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૫૬.

વિષયમાં રહેવા છતાં પણ કોણ લેપાતો નથી ?

વિષયૈર્વિષયસ્યોઽપિ નિરાસક્નો ન લિપ્યતે ।

કર્દમસ્યો વિશુદ્ધાત્મા સ્ફટિકઃ કર્દમૈરિવ ॥ ૬૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—(નિરાસક્ઃ) જે નિઃસંગ છે—નિર્ભ્રમ અને અનાસક્ત છે—તે (વિષયસ્યઃ) (અપિ) વિષયોમાં સ્થિત હોવા છતાં પણ (વિષયૈઃ ન લિપ્યતે) વિષયોથી લેપાતો નથી, જેમ (કર્દમસ્યઃ) કીચડમાં પડેલો (વિશુદ્ધાત્મા સ્ફટિકઃ) વિશુદ્ધ સ્ફટિક મણિ (કર્દમૈઃ) (રિવ) કીચડથી લેપાતો નથી—કીચડને પોતાનું બનાવતો નથી, પોતાના અંતરંગમાં પ્રવેશ કરાવતો નથી.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં કાદવમાં પડેલા નિર્ભ્રમ સ્ફટિકના ઉદાહરણ દ્વારા વિષયોમાં સ્થિત અનાસક્ત યોગી વિષયોથી લિપ્ત ન હોવાની વાતને સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. ૬૦.

શરીર અને ચેતનનો તાત્ત્વિક ભેદ જાણનારની સ્થિતિ.

દેહચેતનયોર્મેદા દૃશ્યતે યેન તત્ત્વતઃ ।

ન સદ્ગો જાયતે તસ્ય વિષયં કદાચન ॥ ૬૧ ॥

૧. ય્યા કદાચનઃ ।

૪૨

વ્યાખ્યા:— આ આઠમાં અધિકારનું ઉપસાર-પદ છે. અધિકારમાં વર્ણવેલ પવિત્ર આસ્ત્રિયનું અનુષ્ઠાન કરનાર યોગીના ત્રણ ખાસ વિશેષાણુ આપવામાં આવ્યાં છે—એક રાગ-દ્રેષ-પ્રપંચ-ભ્રમ-મદ-મદન-કોપ-ક્રોધની રહિત હોવું, બીજું શુદ્ધિનું ચાતુર્ય હોવું અને ત્રીજું લોકયાત્રાની અપેક્ષા ન રાખવી. આ ગુણોની યુક્ત ધમેલ યોગી ત્યારે આત્મ-સ્વભાવનું ધ્યાન કરે છે, કે જે કર્મકલ્પ રહિત, શાન્ત અને આત્મગમ્ય છે, ત્યારે તેની સાથે દર્શન-જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો જે સમૂહ છે તે બધો વિચિત્ર અને વિભિન્ન થઈ જાય છે અને તેથી યોગી નિર્બંધ તથા નિર્દોષ શિદ્ધિના તે ગરમધામમાં પહોંચી જાય છે જે પરમ સુખસ્વરૂપ છે અને તેની સ્થિતિ લોકના અગ્રગામમાં શિદ્ધશિલાથી ઉપર છે.

આ રીતે શ્રી અમિતગતિ-નિઃસંગયોગિરાજ-વિરચિત યોગસાર-પ્રાભૂતમાં આસ્ત્રિ-ધિકાર નામનો આઠમો અધિકાર સમાપ્ત થયો. ૮.

ॐ ચૂ લિ ક્ષ ધિ ક્ષ ર ॐ

મુકતાત્મા દર્શન-જ્ઞાન-સ્વભાવ સહિત સદા આનંદરૂપ રહે છે.

દૃષ્ટિજ્ઞાનસ્વભાવસ્તુ સદાનન્દોઽસ્તિ નિર્વૃત્તઃ ।

ન ચૈતન્ય-સ્વભાવસ્ય નાશો નાશ-પ્રસંગતઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—(નિર્વૃત્તઃ) નિર્વૃત્તિને-મુક્તિને-સિદ્ધિને-પ્રાપ્ત થયેલ આત્મા (દૃષ્ટિજ્ઞાન-સ્વભાવઃતુ) દર્શન-જ્ઞાન-સ્વભાવ સહિત (સદા આનન્દઃ અસ્તિ) સદા આનંદરૂપ રહે છે. તેને (ચૈતન્ય-સ્વભાવસ્ય) (દર્શનજ્ઞાન) ચૈતન્ય સ્વભાવનો (નાશઃ ન) કદી નાશ થતો નથી (નાશ-પ્રસંગતઃ) કારણ કે સ્વભાવનો નાશ માનવાથી આત્માના જ નાશનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—પાછલા અધિકારમાં વર્ણવેલ સમ્યક્ ચારિત્રની પૂર્ણતા પામીને ન્યાયે આ જીવ નિર્વૃત્ત-મુક્ત થાય છે-તેને કાંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી-ત્યારે એ પોતાના દર્શન-જ્ઞાન-સ્વભાવ સહિત સદા આનંદરૂપે સ્થિત રહે છે. જો કોઈ વૈશેષિક મતની માન્યતાવાળો એમ કહે કે નિર્વૃત્ત-મુક્ત થતાં બુદ્ધિ આદિ વૈશેષિક ગુણોનો ઉચ્છેદ થઈ જવાથી ચૈતન્ય સ્વભાવનો નાશ થઈ જાય છે તો એમ કહેવું બરાબર નથી; કેમ કે ચૈતન્ય સ્વભાવનો, સ્વભાવ હોવાથી કદી નાશ નથી થતો. જો સ્વભાવનો પણ નાશ માનવામાં આવે તો દ્રવ્યના નાશનો જ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે-તેનું કોઈ પણ પ્રકારે કયાંય કોઈ અસ્તિત્વ બની શકશે નહિ, એ મોટો દોષ આવશે. પ્રત્યેક વસ્તુ પોત-પોતાના સ્વભાવના કારણે પોત-પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. દર્શનજ્ઞાનરૂપ ચૈતન્ય સ્વભાવના કારણે આત્મા પણ પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ રાખે છે-તેનો કદી નાશ નથી થતો. ૧.

મુકતાત્માનું ચૈતન્ય નિરર્થક નથી.

सर्वथा ज्ञायते तस्य न चैतन्यं निरर्थकम् ।

स्वभावत्वेऽस्वभावत्वे विचारानुपपत्तिः ॥ २ ॥

ચૈતન્યને આત્માનો નિર્રથક સ્વભાવ માનતાં દોષાપત્તિ

નિર્રથક-સ્વભાવત્વે જ્ઞાનભાવાનુપદ્ધતઃ ।

ન જ્ઞાનં પ્રકૃતેર્ધર્મશ્ચેતનત્વાનુપદ્ધતઃ ॥ ૩ ॥

પ્રકૃતેશ્ચેતનત્વે^૧ સ્યાદાત્મત્વં દુર્નિવારણમ્ ।

જ્ઞાનાત્મકત્વે^૨ ચૈતન્યે નૈરર્થક્યં ન યુજ્યતે ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—(નિર્રથક-સ્વભાવત્વે) જે ચૈતન્યને આત્માનો નિર્રથક સ્વભાવ માનવામાં આવે—સાર્થક સ્વભાવ ન માનતાં પ્રકૃતિજનિત વિભાવ સ્વીકારવામાં આવે—તો (જ્ઞાન-ભાવાનુપદ્ધતઃ) પ્રકૃતિને જ્ઞાનત્વનો પ્રસંગ આવે છે અને (ન જ્ઞાનં પ્રકૃતેઃ ધર્મઃ) જ્ઞાન પ્રકૃતિનો ધર્મ છે નહિ; કેમ કે (ચેતનત્વાનુપદ્ધતઃ) જ્ઞાનને પ્રકૃતિનો ધર્મ માનતાં પ્રકૃતિને ચેતનત્વનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. (પ્રકૃતેઃ ચેતનત્વે) અને પ્રકૃતિને જે ચેતનપણું માનવામાં આવે તો (આત્મત્વં દુર્નિવારણં સ્યાત્) તેને આત્મત્વ માનવું પણ અવશ્યભાવી

૧. મુ પ્રકૃતેશ્ચેતનત્વં ।

૨. મુ જ્ઞાનાત્મકેન ।

થશે. તેથી (ચૈતન્યે) ચૈતન્યને (જ્ઞાનાત્મકત્વે) જ્ઞાનાત્મકપણું હોવાથી (નૈર્સ્થિક્યં ન યુજ્યતે) તેને નિર્સ્થિકપણું બનતું નથી.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદમાં ચૈતન્યને નિર્સ્થિક ન હોવાની જે વાત કહેવામાં આવી છે તેનું જ આ બન્ને પદોમાં નિર્સ્થિક સ્વભાવ નામનો વિકલ્પ લઈને સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. ચૈતન્યને આત્માનો નિર્સ્થિક સ્વભાવ માનવાનો અર્થ એ થાય છે કે ચૈતન્ય આત્માનો સાર્થક (સ્વક્રીય) સ્વભાવ ન હોતાં તેનો વિભાવ પરિણામ છે. કેઈ પણ વિભાવ પરિણામ પરના નિમિત્ત વિના થતો નથી. આત્માના વિભાવ પરિણામનું કારણ પૌદ્ગલિક કર્મ હોય છે, જેને પ્રકૃતિ પણ કહે છે. વિભાવ પરિણામ બે ચૈતન્યરૂપ હોયાતો તેને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રકૃતિ પણ જ્ઞાનરૂપ ઠરે છે. પરંતુ જ્ઞાન પ્રકૃતિનો ધર્મ નથી. તેને પ્રકૃતિનો ધર્મ માનતાં પ્રકૃતિને ચૈતન્યપણાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે, જેને સાંખ્યમતના અનુયાયીઓએ પણ માન્યો નથી. પ્રકૃતિને ચૈતન્યધર્મનો સદ્ભાવ માનવામાં આવે તો તેને આત્મા (પુરુષ) માનવો અનિવાર્ય બની જશે; કારણ કે સાંખ્યોએ પુરુષ આત્માનો ચૈતન્ય રૂપ સ્વીકાર કર્યો છે અને પ્રકૃતિનો જડરૂપે. આ માન્યતાથી તેમના મતમાં વિરોધ ઉત્પન્ન થશે. તેથી ચૈતન્યને સ્વભાવથી જ્ઞાનરૂપ હોતાં નિર્સ્થિકપણું કાંઈ જ બનતું નથી. જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ હોવાથી તેમાં નિર્સ્થિકપણાની સંગતિ બેસતી નથી. આવી સ્થિતિમાં સાંખ્યોની ઉક્ત માન્યતા સદોષ ઠરે છે. ૩-૪.

સત્ત્વો અભાવ ન હોવાથી મુક્તિમાં આત્માનો અભાવ બનતો નથી.

નાભાવો મુક્ત્યવસ્થાયમાત્મનો ઘટતે તતઃ^૧ ।

વિદ્યમાનસ્ય ભાવસ્ય નાભાવો યુજ્યતે યતઃ^૨ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—(યતઃ) કારણ કે (વિદ્યમાનસ્ય ભાવસ્ય) વિદ્યમાન ભાવનો-સત્ત્વો- (રૂઢી) (અભાવઃ ન યુજ્યતે) અભાવ થતો નથી (તતઃ) તેથી (મુક્તિ અવસ્થાયાં) મુક્તિ-અવસ્થામાં (આમત્તઃ અભાવઃ ન ઘટતે) આત્માનો અભાવ (પણ) ઘટતો નથી.

વ્યાખ્યા:—જે હોકો બૌદ્ધ માન્યતા અનુસાર મુક્તિ અવસ્થામાં આત્માનો પ્રતીય-નિર્વાણ (દીવો) એકલાઈ બંધ તેમ) સમાન અભાવ માને છે તેમનું લક્ષ્ય કરીને અહીં શબ્દ-

૧. આ, વ્યા ઘટતે યતઃ ।

૨. આ, વ્યા યુજ્યતે તતઃ ।

ચન્દ્રની કાંતિ અને મેઘના ઉદારણ-દ્વારા વિપયનું સ્પષ્ટીકરણ.

યથા ચન્દ્રે સ્થિતા કાન્તિર્નિર્મલે નિર્મલા સદા ।

પ્રકૃતિર્વિકૃતિસ્તસ્ય મેઘાદિજનિતાવૃત્તિઃ ॥ ૬ ॥

તથાત્મનિ સ્થિતા જ્ઞસિર્વિશદે વિશદા સદા ।

પ્રકૃતિર્વિકૃતિસ્તસ્ય કર્માટકકૃતાવૃત્તિઃ ॥ ૭ ॥

જીમૂતાપગમે ચન્દ્રે યથા સ્ફુટતિ ચન્દ્રિકા ।

દુરિતાપગમે શુદ્ધા તથૈવ જ્ઞસિરાત્મનિ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—(યથા) જેવી રીતે (નિર્મલે ચન્દ્રે) નિર્મળ ચન્દ્રમામાં (નિર્મલ કાન્તિઃ) નિર્મળ પ્રકાશ (સદા સ્થિતા) સદા સ્થિત રહે છે, (તસ્ય પ્રકૃતિઃ) તેની પ્રકૃતિ (વિકૃતિઃ) જે વિકૃતિરૂપ થાય છે અથવા તેના નિર્મળ સ્વભાવમાં જે વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ (મેઘાદિજનિતાવૃત્તિઃ) મેઘાદિ જનિત આવરણ છે, (તથા) તેવી જ રીતે (વિશદે આત્મનિ) નિર્મળ આત્મામાં (વિશદા જ્ઞસિઃ) નિર્મળ જ્ઞસિ-જ્ઞાન જ્યોતિઃ—(સદા સ્થિતા) સદા સ્થિત રહે છે, (તસ્ય પ્રકૃતિઃ) તેની પ્રકૃતિ (વિકૃતિઃ) જે વિકૃતિરૂપ થાય છે અથવા તેના નિર્મળ સ્વભાવમાં વિભાવ પરિણમનરૂપ જે વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ (કર્માટકકૃતાવૃત્તિઃ) આઠ કર્મોનું કર્ણ આવરણ છે. (જીમૂતાપગમે) વાદળાં વિખરાઈ જતાં (યથા) જેવી રીતે (ચન્દ્રે) ચન્દ્રમાં (ચન્દ્રિકા સ્ફુટતિ) ચાંદની પ્રગટ થાય છે (તથૈવ) તેવી જ રીતે (દુરિતાપગમે) કર્મો દૂર થતાં (આત્મનિ) આત્મામાં (શુદ્ધા જ્ઞસિઃ) શુદ્ધ જ્ઞસિ-જ્ઞાન જ્યોતિઃ પ્રગટ થાય છે.

વ્યાખ્યા:—આ ત્રણે પદોમાં ચન્દ્ર અને વાદળાંના ઉદાહરણ દ્વારા એ સ્પષ્ટ કરીને બતાવ્યું છે કે વસ્તુનો જે સ્વભાવ છે તેનો કદી અભાવ થતો નથી—પરના નિમિત્તો ન્યૂનાધિક રૂપે તિરેભાવ અથવા વિભાવ પરિણમન જરૂર થઈ જાય છે, પરનો સંબંધ મટતાં

વસ્તુ પોતાના અસલી સ્વભાવમાં પ્રગટ થઈ જાય છે. આ વિભાવ પરિણમન. જીવ અને પુદ્ગલ આ બે દ્રવ્યોમાં જ થાય છે, જેમાં વૈભાવિક શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે-અન્ય દ્રવ્યોમાં નહિ. વાદળાંરૂપે પરિણમેલાં પુદ્ગલ પરમાણુઓ જેમ પોતાના અસલીરૂપે પ્રગટ થવાં હેતા નથી તેવીજ રીતે આઠ કર્મરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલ પરમાણુઓ આત્માની શુદ્ધ ચેતનામાં વિદ્યાર ઉત્પન્ન કરે છે-તેને પોતાના અસલી રૂપે પ્રગટ થવાં હેતા નથી. વાદળાં સંપૂર્ણ રીતે વિખરાઈ જતાં નિર્મળ આંદનીની જેવી સ્થિતિ થાય છે તેવીજ સ્થિતિ શુદ્ધાત્મજ્યોતિની કર્મોના પૂર્ણપણે વિલય થતાં થાય છે-અર્થાત્ તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પૂર્ણરૂપે વિકસિત થઈ જાય છે. ૬-૭-૮.

આત્મા ઉપર છવાયેલા કર્મેની યોગી કેવી રીતે ક્ષણમાત્રમાં ઉડાડી મૂકે છે.

ધુનાતિ ક્ષણતો યોગી કર્માવરણમાત્મનિ ।

મેઘસ્તોમમિવાદિત્યે પવમાનો મહાવલઃ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—(આત્મનિ) આત્મામાં લાગેલા (કર્માવરણમ) કર્મોના આવરણને (યોગી) યોગી (ક્ષણતો) એક ક્ષણ માત્રમાં (ધુનાતિ) ઉડાડી મૂકે છે જેમ (મહાવલઃ પવમાનઃ) તીવ્ર ગતિથી ચાલનાર મહા બળવાન પવન (મેઘસ્તોમમ ઇવ અદિત્યે) સૂર્ય પર લાગેલા મેઘસમૂહને ક્ષણમાત્રમાં ભગાડી મૂકે છે તેમ.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં તે યોગીના યોગમાહાત્મ્યને બતાવવામાં આવ્યું છે જે આત્માની ઉપર ફેલાયેલ કર્મ પટલોને ક્ષણ માત્રમાં ભેદી નાખે છે. તે યોગીની શક્તિ તીવ્ર વેગે ચાલતા તે પ્રચંડ પવન સમાન હોય છે જે સૂર્ય ઉપર છવાયેલ વાદળોને ક્ષણમાત્રમાં છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખે છે. ૯.

યોગીના યોગનું લક્ષણ.

વિવિક્તાત્મ-પરિજ્ઞાનં યોગાત્સંજાયતે ચતઃ ।

સ યોગો યોગિભિર્ગીતો યોગનિર્ઘૃત-પાતકેઃ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—(ચતઃ યોગાત) જે યોગધી-ધ્યાનધી- (વિવિક્તાત્મ પરિજ્ઞાનં) કર્મ-

યોગથી ઉત્પન્ન સુખની વિશિષ્ટતા.

નિરસ્ત-મન્મથાતઙ્કં યોગજં સુખમુત્તમમ્ ।

શમાત્મકં સ્થિરં સ્વસ્થં જન્મમૃત્યુજરાપહમ્ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(યોગજં) જે યોગથી-ધ્યાન જન્ય-વિવિદ્ધાત્મ પરિજ્ઞાનથી-ઉત્પન્ન થયેલું (સુખં) સુખ છે તે (ઉત્તમં) ઉત્તમ સુખ છે; (કેમ કે) તે (નિરસ્ત-મન્મથ-આતઙ્કં) કામદેવના આતંકથી-વિષય વાસનાની પીડાથી-રહિત છે, (શમાત્મકં) શાન્તિ સ્વરૂપ છે, નિરાકુળતા મય છે, (સ્થિરં) સ્થિર છે-અવિનાશી છે-(સ્વસ્થં) સ્વાત્મામાં સ્થિત છે-કયાંય બહારથી નથી આવતું, પરાશ્રિત નથી (જન્મમૃત્યુજરાપહમ્) અને જન્મ, જરા તથા મૃત્યુનો વિનાશક છે અથવા તત્તજન્ય દુઃખથી રહિત છે.

વ્યાખ્યા:—જે યોગનો પાછલા પદમાં ઉદ્દેશ્ય છે તે સ્વાત્માનો પરિણામક અને પાપોનો ઉચ્છેદક હોવાને કારણે જે સુખ આપે છે તેનાં આડીં ઉત્તમ આદિ છ વિશેષણ આપવામાં આવ્યાં છે, જે બધાં તેની નિરાકુળતા, સ્વાધીનતા અને ઉત્કૃષ્ટતાનાં દ્યોતક છે. ૧૧.

સુખ-દુઃખનું સાંક્ષિપ્ત લક્ષણ

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

वदन्तीति समासेन लक्षणं सुख-दुःखयोः ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ:—(પરવશં) ‘ જે પરાધીન છે (સર્વે દુઃખં) તે બધું દુઃખ છે અને જે (આત્મવશં) સ્વાધીન છે તે (સર્વે સુખં) બધું સુખ છે ’ (इति) આ પ્રમાણે (વિશ્વ-પુરુષ) (સમાસેન) સંક્ષેપમાં (સુખ-દુઃખयोः) સુખ-દુઃખનું (લક્ષણं वदन्ति) લક્ષણ કહે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં સંક્ષેપમાં સુખ અને દુઃખ બન્નેના વ્યાપક લક્ષણોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેનાથી વાસ્તવિક સુખ-દુઃખને સહજમાંજ ઓળખી શકાય છે. જે સુખની પ્રાપ્તિમાં થોડી પણ પરાધીનતા-પરની અપેક્ષા હોય તે વાસ્તવમાં સુખ ન હોતાં દુઃખ જ છે અને જેની પ્રાપ્તિમાં કોઈ પરાધીનતા-પરની અપેક્ષા ન હોય, તે બધું જ સ્વાધીન હોય તેજ સાચું સુખ છે. તેથી જે ઇન્દ્રિયાગ્રિત ભોગોને સુખદાયક સમજે છે તેઓ અંતે સંતાપજ પામે છે—સાચું તથા વાસ્તવિક સુખ તેમને મળી શકતું નથી. ૧૨.

ઉક્ત લક્ષણની દૃષ્ટિએ પુણ્યજન્ય ભોગો અને યોગજન્ય જ્ઞાનની સ્થિતિ.

ततः पुण्यमवा भोगा दुःखं परवशत्वतः ।

सुखं योगमवं ज्ञानं स्वरूपं स्ववशत्वतः ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:—કારણકે જે પરાધીન છે તે બધું દુઃખ છે. (તતઃ) તેથી (પુણ્યમવા-ભોગાઃ) જે પુણ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા ભોગ છે તે (પરવશત્વતઃ) પરવશ (પરાગ્રિત) હોવાને કારણે દુઃખરૂપ છે. અને (યોગમવં જ્ઞાનં) યોગથી ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન-વિવિક્રાત્મ પરિજ્ઞાન-છે તે (સ્વવશત્વતઃ) સ્વાધીન હોવાને કારણે (સુખં સ્વરૂપં) સુખરૂપ પોતાનું સ્વરૂપ છે.

વ્યાખ્યા:—સુખ-દુઃખના ઉક્ત લક્ષણોની દૃષ્ટિએ અહીં પુણ્યથી ઉત્પન્ન થનાર ભોગોને પણ દુઃખરૂપ બતાવ્યા છે; કારણ કે તે પુણ્યોદયને આગ્રિત છે—પરાધીન છે—અને સ્વરીય ધ્યાનબળથી ઉત્પન્ન થનાર શુદ્ધાત્મજ્ઞાનને સુખરૂપ બતાવેલ છે; કારણ કે તે સ્વાધીન છે અને પોતાનો સ્વભાવ છે. ૧૩.

निर्भीण ज्ञान स्थिर यतां ध्यान यर्धं जय છે.

ધ્યાનં વિનિર્મલજ્ઞાનં પુંસાં સંપદ્યતે સ્થિરમ્ ।

‘ હેમક્ષીણમલં કિં ન કલ્યાણત્વં પ્રપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

ભોગનું રૂપ અને તેને સ્થિર-વાસ્તવિક સમજનારા.

ગન્ધર્વનગરાકારં વિનશ્વરમવાસ્તવમ્ ।

સ્થાવરં વાસ્તવં ભોગં બુદ્ધ્યન્તે' મુગ્ધચુદ્ધયઃ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—(મુગ્ધ ચુદ્ધયઃ) જે મૂઢબુદ્ધિ જે-જેમને વસ્તુ સ્વરૂપનું જ્ઞાનું પરિજ્ઞાન નથી-તેઓ (ગન્ધર્વ નગરાકારં) ગન્ધર્વનગરના આકાર સમાન (વિનશ્વરમ) વિનાશીક અને (અવાસ્તવમ્) અવાસ્તવિક (ભોગં) ભોગસમૂહને (સ્થાવરં) સ્થિર અને (વાસ્તવં) વાસ્તવિક (બુદ્ધ્યન્તે) સમજે છે.

વ્યાખ્યા:—જે પુણ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા ભોગોનો ૧૩ મા પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે તે આકાશમાં રંગબેરંગી વાદળોઓથી સ્વતઃ બનેલ ગાંધર્વનગર સમાન વિનશ્વર અને અવાસ્તવિક તેમને મૂઢબુદ્ધિ સ્થિર અને વાસ્તવિક સમજે છે, એ તેમની મોટી ભૂલ છે. અહીં પ્રત્યક્ષ રોજ ભોવાંમાં આવતાં વાદળોના આકારની ક્ષણભંગુરતા તરફ સંકેત કરીને ભોગોની અસ્થિરતા અને નિઃસારતાને તેની સમકક્ષ દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને જેઓ ભ્રમવશ વિષયભોગોને એવા નથી સમજતા તેમને મોહથી દૂષિતમતિ કહ્યા છે. ૧૫.

આ સંસાર, આત્માનો મહાન રોગ.

ચિત્તભ્રમકરસ્તીવ્રરાગદ્વેષાદિવેદનઃ ।

સંસારોઽયં મહાવ્યાધિર્નાના જન્માદિ. વિક્રિયઃ ॥ ૧૬ ॥

૧. મુ બુદ્ધ્યન્તે ।

‘અનાદિરાત્મનોઽમુખ્યો મૂરિકર્મનિદાનકઃ ।

યથાનુભવસિદ્ધાત્મા સર્વપ્રાણમૃતામયમ્ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—(અયં સંસારઃ) આ સંસાર (ચિત્તભ્રમકરઃ) જે ચિત્તને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર, (તીવ્ર રાગદ્વેષાદિ વેદનઃ) તીવ્ર રાગ-દ્વેષાદિની વેદનાવાળો તથા (નાના જન્માદિ-ચિક્રિયઃ) વિવિધ જન્મ-મરણાદિની વિક્રિયાથી યુક્ત છે (આત્મનઃ મહાવ્યાધિઃ) તે આત્માનો મહાન રોગ છે, (અનાદિઃ) આત્મા સાથે અનાદિ-સંબંધવાળો છે, (અમુખ્યઃ) અપ્રધાન છે, (મૂરિકર્મનિદાનકઃ) ઘણા કર્મોથી બંધનો કર્તા છે અને (સર્વપ્રાણમૃતામ) સર્વ પ્રાણીઓનો (યથાનુભવસિદ્ધાત્મા) આ પ્રમાણે અનુભવ સિદ્ધ (પર્યાયરૂપ) આત્મા છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં સંસારને, જે મુખ્યપણે ભવભ્રમણ રૂપે છે, આત્માનો એક બહુ મોટો રોગ બતાવ્યો છે, જે અનાદિ કાળથી તેની સાથે લાગેલો છે, રાગ-દ્વેષ-કામ-ક્રોધાદિ રૂપ તીવ્ર વેદનાઓ સહિત છે, ચિત્તને ભ્રમરૂપ કરનાર છે જુદા જુદા પ્રકારે જન્મ-મરણાદિ વિક્રિયા-રૂપ સહિત છે અને સર્વ પ્રાણીઓને માટે અતિશય બંધનું કારણ છે. આયું સંસારનું રૂપ બતાવીને અહીં પરિણામે તેનાથી વિરક્તિ અથવા તેમાં આસક્તિ ન થવાની પ્રેરણા કરવામાં આવી છે. ૧૬-૧૭.

સર્વ સંસાર-વિકારોનો અભાવ થતાં મુક્ત જીવની સ્થિતિ.

સર્વજન્મવિકારાણામભાવે તસ્ય તત્ત્વતઃ ।

ન મુક્તો જાયતેઽમુક્તોઽમુખ્યોઽજ્ઞાનમયસ્તથા ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—(તસ્ય) આત્માને (તત્ત્વતઃ) વાસ્તવમાં (સર્વ જન્મવિકારાણાં અભાવે) સર્વ સંસારવિકારોનો અભાવ થઈ જતાં (મુક્તઃ) જે મુક્ત થાય છે તે પછી કદી (ન જાયતે અમુક્તઃ) અમુક્ત-સંસારપર્યાયનો ધારક સંસારી-નથી થતો, (અમુખ્યઃ) ન સાધારણ પ્રાણી થાય છે, અને (અજ્ઞાનમયઃ) ન અજ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે.

વ્યાખ્યાઃ—જે સંસારી આત્માનો પાટલા બે પડોનાં ઉલ્લેખ છે તેના બધા ભવ-વિકારોનો ત્યારે અભાવ થઈ જાય છે ત્યારે તે મુક્ત થઈ જાય છે. જે મુક્ત થઈ જાય છે

૧. આ આનાદિઃ આદિ અનાદિ :

યથેહામયમુક્તસ્ય નામયઃ સ્વસ્થતા પરમ્ ।

તથા પાતકમુક્તસ્ય ન ભવઃ સ્વસ્થતા પરમ્ ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યથા) જેમ (હા) આ લોકમાં (આમયમુક્તસ્ય) જે રોગથી મુક્ત થઈ ગયો હોય તેને (ન આમયઃ) રોગ રહેતો નથી. (પરં સ્વસ્થતા) પરમ સ્વસ્થતા થઈ જાય છે (તથા) તેમ (પાતક મુક્તસ્ય) જે કર્મોથી મુક્ત થઈ ગયો હોય તેને (ન ભવઃ) ભવ-સંસાર રહેતો નથી, (પરં સ્વસ્થતા) પરમ સ્વસ્થતા થઈ જાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં પાછલી વાતને એક ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરતાં બતાવ્યું છે કે જેવી રીતે રોગથી સર્વથા મુક્ત રોગીને રોગ રહેતો નથી; પરમ નીરોગતાની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે જે પાપાદિ કર્મોથી સર્વથા મુક્ત થઈ જાય છે તેને પછી પર-પર્યાય-ગ્રહણરૂપ સંસાર રહેતો નથી, પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાંજ સદા સ્થિરતા બની રહે છે. ૧૯.

કેના ભોગ સંસારનાં કારણ નથી થતાં.

શુદ્ધજ્ઞાને મનો નિત્યં કાર્યેઽન્યત્ર વિચેષ્ટિતે ।

યસ્ય તસ્યાગ્રહાભાવાન્ ન ભોગા ભવહેતવઃ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યસ્ય મનઃ) જેનું મન (નિત્યં) સદા (શુદ્ધજ્ઞાને) શુદ્ધજ્ઞાનમાં રમી રહે છે, (અન્યત્રકાર્યે વિચેષ્ટિતે) અન્ય કોઈ કાર્યમાં જેની કોઈ પ્રવૃત્તિ હોતી નથી (તસ્ય ભોગાઃ) તેના ભોગ (આગ્રહાભાવાન્ ન ભવહેતવઃ) આસક્તિના અસાધમાં સંસારના કારણ થતા નથી.

વ્યાખ્યા:—કોના ભોગ કેમ બંધનું કારણ નથી થતા, એ વાત દર્શાવતાં અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે યોગીનું મન સદા આત્માના શુદ્ધજ્ઞાનની આરાધનમાં લીન રહે છે અન્ય કોઈ કામ કરવામાં જેની કોઈ વિશેષ રુચિ હોતી નથી, તેને સામાન્યપણે આહાર-શ્રદ્ધાદિ રૂપ ભોગ અનાસક્તિને કારણે સંસારના હેતુભૂત બંધનાં કારણ નથી થતા-એનાથી ઉદ્ધૃત નિર્જરાનાં કારણ થાય છે. ૨૦

ભોગોને ભોગવવા છતાં પણ કોણ પરમપદ પામે છે.

માયામ્મો મન્યતેઽસત્યં તત્ત્વતો યો મહોમનાઃ ।

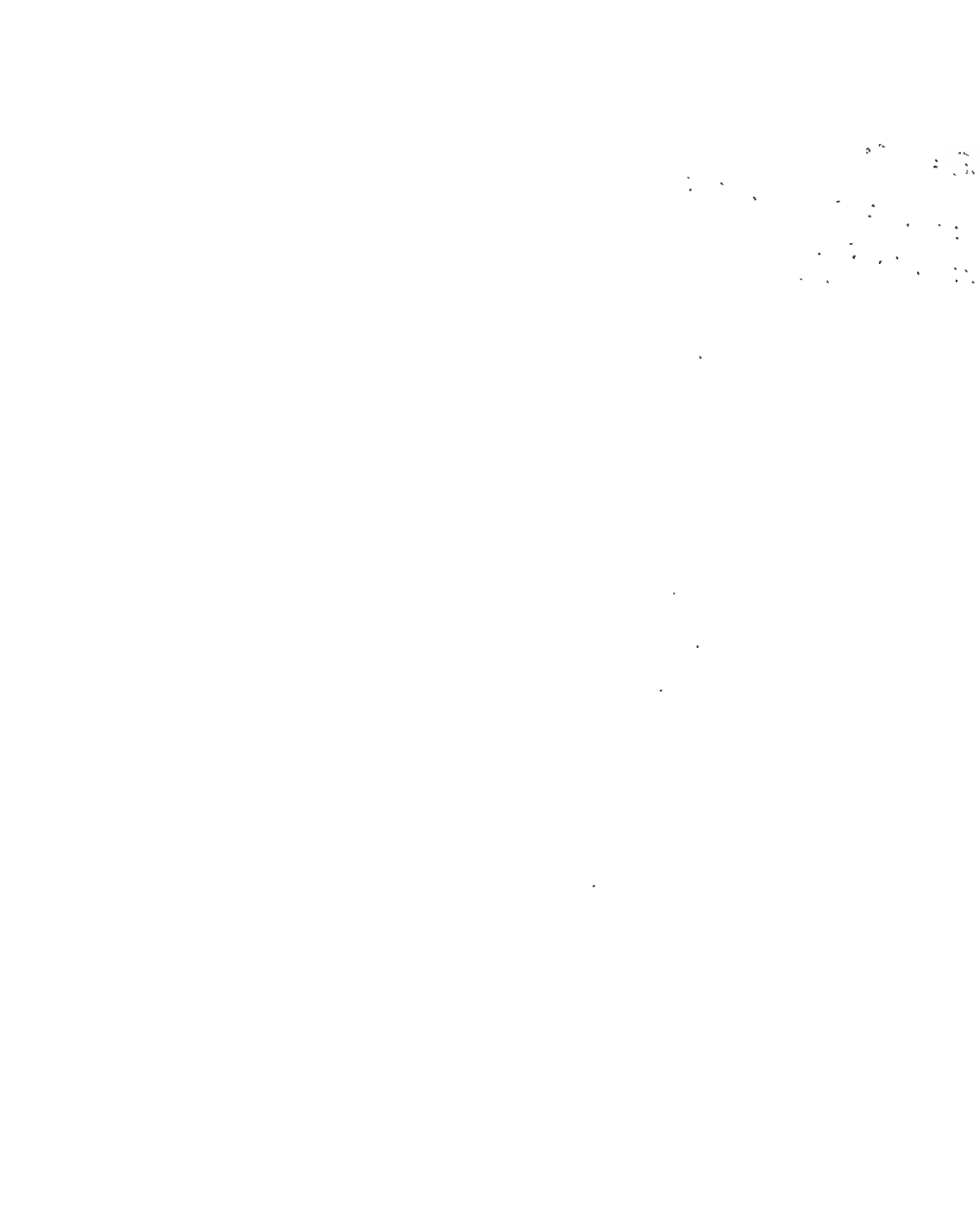
અનુદ્વિગ્નો નિરાશઙ્કસ્તન્મધ્યે સ ન ચ્છતિ ॥ ૨૧ ॥

માયાતોયોપમા ભોગો દૃશ્યન્તે યેન વસ્તુતઃ ।

સ મુઞ્જાનોઽપિ નિઃસઙ્ગઃ પ્રયાતિ પરમં પદમ્ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:—(યઃ મહોમનાઃ) જે મહાત્મા (માયામ્મઃ) માયા જળને-મૃગજળને- (તત્ત્વતઃ) વાસ્તવમાં (અસત્યં) અસત્ય (મન્યતે) સમજે છે (ન) તે (અનુદ્વિગ્નઃ નિરાશઙ્કઃ) તેના પ્રત્યે ઉદ્વિગ્ન. આકૃષ્ટિ તથા શકિત નથી હોતો અને (તન્મધ્યે ન ગચ્છતિ) તેથી તેમાં ફસાતો નથી. (યેન) જેને (ભોગાઃ) ભોગો (વસ્તુતઃ) વાસ્તવમાં (માયાતોયોપમા) માયા જળ સમાન (દૃશ્યન્તે) દેખાય છે (ન) તે મહાત્મા (મુઞ્જાનોઽપિ) તેમને ભોગવતો હોવા છતાં પણ (આસક્તિના અભાવથી) (નિઃસઙ્ગઃ) નિઃસંગ છે અને (પરમં પદં પ્રયાતિ) પરમપદને પામે છે.

વ્યાખ્યા:—શુદ્ધ જ્ઞાન-આચરણમાં લીન જ્ઞાનીને ભોગ બંધના કારણ નથી, ક્યારેક પાછળની વાતને એક ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરતાં અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે કોઈ મહાત્મા પુરુષ જે મૃગજળને વાસ્તવમાં મિથ્યા સમજે છે તે કદી તેના વિષયમાં શકિત તથા તેની પ્રાપ્તિ માટે આકૃષ્ટ થતો નથી અને તેથી તેમાં પ્રવેશ કરતો નથી. તેવી જ રીતે જે મહાત્મા યોગી ભોગોને વાસ્તવમાં માયા જળ રૂપ દેખે છે તે તેમને નિરાશરૂપ હોવા છતાં પણ નિઃસંગ હોય છે-જળમાં કમળની જેમ અલિપ્ત રહે છે-અને તેથી બંધને પ્રાપ્ત ન થવાથી પરમપદ પામવામાં સમર્થ થાય છે. ૨૧-૨૨.

આત્મસ્થિત કર્મવર્ગણાઓ કદી આત્મત્વ પામતી નથી.

આત્મ-વ્યવસ્થિતા યાન્તિ નાત્મત્વં કર્મવર્ગણાઃ ।

વ્યોમરૂપત્વમાયાન્તિ વ્યોમસ્થાઃ કિમુ પુદ્ગલાઃ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—(આત્મ-વ્યવસ્થિતાઃ) આત્મામાં વ્યવસ્થિત (કર્મવર્ગણાઃ) કર્મ-વર્ગણાઓ (કદી) (આત્મત્વં ન યાન્તિ) આત્મત્વને પ્રાપ્ત થતી નથી-આત્મા થઈ જતી નથી. (ધરાબર છે) (વ્યોમસ્થાઃ) આકાશમાં સ્થિત (પુદ્ગલાઃ) પુદ્ગલો (કિમુ) શું કદી (વ્યોમરૂપત્વં આયાન્તિ) આકાશ થઈ જાય છે-નથી થઈ જતા.

વ્યાખ્યાઃ—જે કર્મોનો આત્માથી સંપૂર્ણપણે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં સુકિતની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કર્મ અનેક પ્રકારની વર્ગણાઓ રૂપે આત્મ-વ્યવસ્થિત હોવા છતાં કદી આત્મ-ત્વને પ્રાપ્ત થતાં નથી, એની સૂચના કરતાં આકાશસ્થિત પુદ્ગલોનાં ઉદાહરણ દ્વારા તેને સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. આકાશમાં સ્થિત પુદ્ગલો જેવી રીતે કદી આકાશ રૂપે પરિણમતા નથી તેવી જ રીતે આત્મા સાથે વ્યવસ્થિત થયેલી કર્મવર્ગણાઓ પણ કદી આત્મારૂપે પરિણ-મતી નથી. ૩૬.

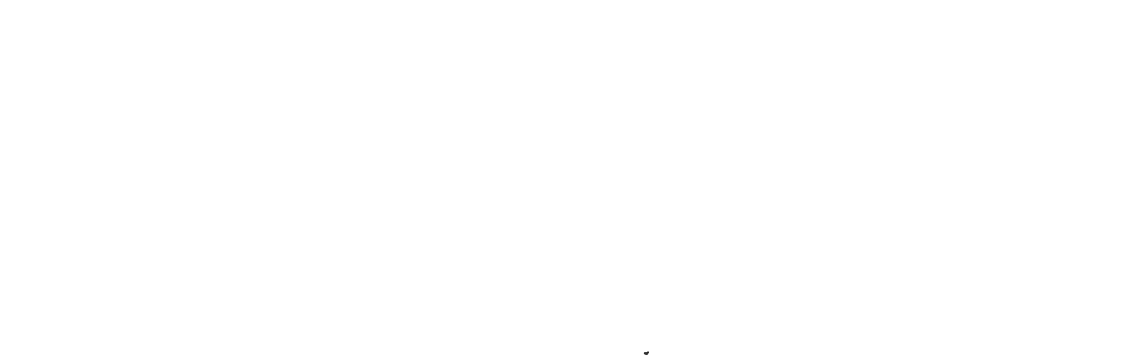
કર્મજન્ય સ્થાવર વિકાર આત્માના થતા નથી.

સ્થાવરાઃ કર્મણાઃ સન્તિ વિકારસ્તેऽપિ નાત્મનઃ ।

શસ્વચ્છુદ્ધસ્વભાવસ્ય^૧ સૂર્યસ્યેવ યનાદિજાઃ ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—(કર્મણાઃ) કર્મજન્ય જે (સ્થાવરાઃ વિકારાઃ) સ્થાવર વિકાર છે (તે અપિ) તે પણ (આત્મનઃ ન) આત્માના નથી જેન (યનાદિજાઃ) જેક દિ જન્ય વિકાર (શરણ) સદા (શુદ્ધસ્વભાવસ્ય) શુદ્ધ સ્વભાવ રૂપ (સૂર્યસ્યેવ) સૂર્યને નથી.

વ્યાખ્યાઃ—જે કોઈ કહે કે આત્મામાં જે સ્થાવર વિકાર છે-જેવી-વર્ણન-વૃદ્ધિ સમાન સ્થિર રહેનાર વિકાર છે-તેમને તે આત્માના સ્વભાવ વિકાર કહેવાય તેવું કહે તેના સમાધાન અર્થે અહીં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે સ્થાવર વિકાર પણ આત્માના

કપાય પરિણામેનું સ્વરૂપ.

આત્મનો એ પરિણામો: મલતઃ સન્તિ કશ્મલાઃ ।

સલિલસ્યેવ કલ્લોલાસ્તે કપાયા નિવેદિતાઃ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થ:—(આત્મનઃ એ પરીણામાઃ) આત્માના જે પરિણામ (મલતઃ) મળતા નિમિત્તે (કશ્મલાઃ સન્તિ) મલિત હોય છે (તં) તે, (સલિલસ્ય કલ્લોલાઃ) એવું જળના કલ્લોલોની જેમ, (કપાયાઃ નિવેદિતાઃ) ‘ કપાય ’ કહેવામાં આવ્યા છે.

વ્યાખ્યા:—જે કપાયોનો પાછલા પદમાં ઉલ્લેખ છે તેમનું આ પદમાં સ્પષ્ટીકરણ કરતાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે આત્માના જે પરિણામ (રાગાદિ) મળતા નિમિત્તે મલિત-કપાચલા થાય છે તેમને ‘ કપાય ’ કહે છે. તેમની સ્થિતિ જગમાં કલ્લોલો સમાન હોય છે. ૪૦.

કાલુષ્ય અને કર્મમાંથી એકનો નાશ થતાં બન્નેનો નાશ.

કાલુષ્યાભાવતોઽકર્મ કાલુષ્યં કર્મતઃ પુનઃ ।

एकनाशे द्वयोर्नाशः स्याद् बीजाङ्कुरयोस्त्रिव ॥ ૪૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(પુનઃ) બીજી (કર્મતઃ) કર્મથી (આત્મામાં) (કાલુષ્યં) કલુષપતાની ઉત્પત્તિ અને (કાલુષ્ય અભાવતઃ) કલુષપતાના અભાવથી (ઇર્મ) કર્મનો અભાવ થાય છે. (બીજાઞ્કુર-યોઃ) બીજા અને આંકુરની જેમ (એકનાશે) એકનો નાશ થતાં (દ્વયોઃ નાશઃ સ્યાદ) બન્નેનો નાશ થાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે મળતો પાછલા પદમાં ઉલ્લેખ છે તેને આત્મા પદમાં કહ્યું છે. તેનાથી જ કલુષપતાની ઉત્પત્તિ થાય છે અને કલુષપતાના અભાવ થતાં કર્મ રહેતું નથી. કર્મ એ પરિણામ આવ્યું કે કર્મ અને કલુષપતા એ બન્નેમાંથી કેકનાશ થતું તો બન્ને બન્નેનો નાશ થઈ જાય છે. જેમ બીજાનો નાશ થતાં આંકુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને આંકુરનો નાશ થઈ જતાં તેનાથી બીજાની ઉત્પત્તિ થતી શકતી નથી. ૪૧.

કલુષતાનો અભાવ યતાં પરિણામની સ્થિતિ.

યદોસ્તિ કલુષા(લમ્પા)ભાવો જીવસ્ય પરિણામિનઃ ।

પરિણામાસ્તદા શુદ્ધાઃ સ્વર્ણસ્યેવોત્તરોત્તરાઃ ॥ ૪૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—(યદા) જે વળતે (પરિણામિનઃ જીવસ્ય) પરિણામી જીવને (કલુષા (લમ્પા) (ભાવઃ)) કલુષતાનો અભાવ થાય છે (તદા) તે વળતે (પરિણામાઃ) તેના પરિણામ (સ્વર્ણસ્ય ઇવ) સુવર્ણની જેમ (ઉત્તરોત્તરાઃ શુદ્ધાઃ) ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ થતા જાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં સંસારી જીવને પરિણામી-એક પરિણામથી બીજા પરિણામરૂપ પરિણામન કરનાર-કહ્યો છે. તે જીવને જ્યારે કલુષતાનો અભાવ થઈ જાય છે ત્યારે તેના પરિણામ મળરહિત સુવર્ણ સમાન ઉત્તરોત્તર શુદ્ધતામાં પરિણમ્યા કરે છે. ૪૨,

કલુષતાનો અભાવ થઈ જતાં જીવની સ્થિતિ.

કલ્મષાભાવતો જીવો નિર્વિકારો વિનિશ્ચલઃ ।

નિર્વાત-નિસ્તરજ્ઞાવિ-સમાનત્વં પ્રપચ્ચતે ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—(કલ્મષાભાવતઃ જીવઃ) કલ્મષતા અભાવથી આ જીવ (નિર્વાત-નિસ્તરજ્ઞાવિ-સમાનત્વં) વાયુ અને તરંગ રહિત સમુદ્ર સમાન (નિર્વિકારઃ) નિર્વિકાર અને (વિનિશ્ચલઃ પ્રપચ્ચતે) નિશ્ચલ થઈ જાય છે.

વ્યાખ્યાઃ—કપાયાદિ રૂપ કલ્મષ (કાલુષ્ય) નો અભાવ થઈ જતાં આ જીવની સ્થિતિ તે સમુદ્ર સમાન નિર્વિકાર અને નિશ્ચલ થઈ જાય છે જેમાં વાયુનો સંચાર નથી અને ન કોઈ કલ્બોલ-તરંગ કે લહેર ઉઠે છે. આત્માની આવી અવસ્થાને જ 'નિર્વિકલ્પદશા' કહે છે, જેમાં ધ્યાન, ધ્યાતા, ધ્યેય આદિનો કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી.^૧ ૪૩.

૧. જ્યાં ધ્યાન ધ્યાતા ધ્યેયો ન વિકલ્પ વચ્ચે ન જતાં,
ચિન્તાવ કર્મ, ચિન્તા કર્તા, ચેતના કિરિયા તત્તાં;
તેને અનિત્ય અખિત શુદ્ધ ઉપયોગથી નિશ્ચલ દશા,
મનની મનઃ દય-દાન-વ્રત એ ત્રીનયા એકે લક્ષ્યા.

આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની કેટલીક સૂચના.

અક્ષ-જ્ઞાનાર્થતો મિદ્રં યદન્તરવમાસતે ।

તદ્રૂપમાત્મનો જ્ઞાતૃજ્ઞાતવ્યમવિપર્યયમ્ ॥ ૪૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—(અક્ષ-જ્ઞાનાર્થતો મિદ્રં) ઇન્દ્રિયજ્ઞાનતા વિષયથી મિદ્ર (ગત) જે (અન્તરવમાસતે) અંતરંગમાં અવભાસિત થાય છે (તદ્) તે (જ્ઞાતૃજ્ઞાતવ્યમ્) જ્ઞાતાને ગમ્ય (જ્ઞાન્યનઃ) આત્માનું (અવિપર્યયમ્ રૂપમ્) અભ્રાન્ત રૂપ છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં આત્માના તે શુદ્ધરૂપની, જે કદી વિપરીતતા ને પ્રાપ્ત થતું નથી. કાંઈક સૂચના કરતાં લખ્યું છે કે તે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનતા વિષયથી મિદ્ર છે—કે ઇન્દ્રિય દ્વારા જાણીતો નથી—આત્માના અંતરંગમાં અવભાસમાન છે અને જ્ઞાતા જ્ઞાન્ય દ્વારા જ જાણાય છે. તેથી જ સ્વસંવેદ્ય કોદેયામાં આવે છે. ૪૪.

આત્માની પરંતર્યામિનું સ્વરૂપ.

યત્રાસત્યગ્વિલંધ્વાન્તમુદયોતઃ નતિ તામિદ્રઃ ।

અસ્યપિ ધ્વાન્તમુદયોતસ્તજ્જયોતિઃ સન્નામ્નઃ ॥ ૪૫ ॥

શબ્દાર્થ:—(કર્મ) કર્મ (જીવસ્ય ગુણાન) છવના ગુણોનો અને (જીવઃ) છવ (કર્મણઃ) કર્મના ગુણોનો (ન હન્તિ) ઘાત કરતો નથી. (જીવકર્મણોઃ) છવ અને કર્મ બન્નેનો (અન્યોડન્યં) પરસ્પર એક બીજા સાથે (વધ્ય-ઘાતકભાવઃ ન અસ્તિ) વધ્ય-ઘાતકભાવ નથી.

વ્યાખ્યા:—છવ અને કર્મનો જે પરસ્પર સંબંધ છે તે અંધકાર અને પ્રકાશની જેમ વધ્ય-ઘાતકરૂપે નથી, તેથી જ કર્મ છવના અને છવ કર્મના ગુણોનો ઘાત કરતા નથી-એક બીજાના સ્વભાવને નષ્ટ કરવામાં કદી સમર્થ થતા નથી. હા, એકબીજાના વિભાવરૂપ પરિણમનમાં નિમિત્ત કારણ જરૂર હોઈ શકે. કારણ કે છવ અને પુદ્ગલ બન્નેમાં વૈભાવિદ્ધી-વિભાવરૂપ પરિણમનની-શક્તિ રહેલી છે. ૪૯.

છવ અને કર્મમાં પારસ્પરિક પરિણામનું નિમિત્તપણું ન રહે ત્યારે મોક્ષ

યદા પ્રતિ પરીણામં વિચિતે ન નિમિત્તતા ।

પરસ્પરસ્ય વિશ્લેષસ્તયોર્મોક્ષસ્તદા મતઃ ॥ ૫૦ ॥

શબ્દાર્થ:—(યદા) ત્યારે (તયોઃ) છવ અને કર્મને (પરસ્પરસ્ય) પરસ્પરમાં (પ્રતિ પરીણામં) પરિણતા પ્રત્યે (નિમિત્તતા ન વિચિતે) નિમિત્તપણાનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી, (તદા) ત્યારે (તયોઃ વિશ્લેષઃ) બન્નેનો જે વિશ્લેષ-સર્વથા જુદાપણું-થાય છે તે (મોક્ષઃ મતઃ) ‘મોક્ષ’ માનવામાં આવ્યો છે.

વ્યાખ્યા:—છવ અને પુદ્ગલકર્મનું વિભાવ-પરિણમન એકબીજાના નિમિત્તે થાય છે, જે વખતે આ નિમિત્તપણું રહેતું નથી-મિથ્યાદર્શનાદિ બંધ હેતુઓનો અભાવ થવાથી સદાને માટે સમાપ્ત થઈ જાય છે-તેજ વખતે છવ અને કર્મનો વિશ્લેષ-સર્વથા પૃથક્ત્વ-વધ્ય જાય છે, જેને ‘મોક્ષ’ (નિર્વાણ) કહેવામાં આવ્યો છે અને જે બંધનું વિપરીત રૂપ છે. ૫૦

યુક્ત ભાવ સાથે આત્માની સ્ફુટિક સમ તન્મયતા.

‘યેન યેનૈવ ભાવેન યુજ્યતે યન્ત્રવાહકઃ ।

તન્મયસ્તત્ર તત્રાપિ વિશ્વરૂપો મણિર્યથા ॥ ૫૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—(ચન્દ્રચાતકઃ) આ ચંદ્રવાહક જીવાન્મા (જેન જેન ઈષ્ઠ માવેત) જે જે ભાવ સાથે (ચુક્ચતે) જોડાય છે (તન્મયઃ તત્ર તદ્વાપિ) તે તે ભાવ સાથે ત્યાં તન્મય થઈ જાય છે, (યથા) જેવી રીતે (વિશ્વત્ત્વઃ મણિઃ) વિશ્વરૂપધારી સ્ફટિક મણિ.

વ્યાખ્યાનઃ—‘ ચંદ્રવાહક ’ શબ્દ દેહધારી જીવાન્માના અર્થમાં થે જાય છે કે જે દેહનું સંચાલન કરે છે અને જેના આકૃષ્ટ જવાથી દેહ પોતાનું કામ કરવામાં સમર્થ થતો નથી. કારણ કે દેહ એક ચંદ્ર સમાન છે. આ જીવની એક ખાસ સંજ્ઞા છે જેની શબ્દ-કોષમાં આમાન્ય રીતે ઉપસાધિ નથી થતી. અને ‘ વિશ્વરૂપ ’ સંજ્ઞા અહીં સ્ફટિકમણિને આપવામાં આવી છે, કેમ કે તે વિશ્વના બધા પદાર્થોના સંયત્ત પરિણમનની ચેતના રાશી છે. આ સ્ફટિકનાં ઉદાહરણ કારણ જીવાન્માની પરપદાર્થ સાથે તન્મયતાની-પદાર્થ પરિણમનની-વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. જેવી રીતે સ્ફટિકમણિ જે જે સંપર્કની ઉપાધિ સાથે સંબંધ કરે છે તે તે સંબંધની ઉપાધિ સાથે તન્મયતા (તન્મયતા) પામે છે. તેવીજ રીતે આત્મજ્ઞાની આત્માને જે ભાવસાથે જે રૂપ મળે છે તેની સાથે તે તે તન્મયતા પામે છે. આથી વિવક્ષિત તન્મયતા સ્પષ્ટ થાય છે. કે જે તન્મયતાનાં ઉદાહરણ તરીકે.

વ્યાખ્યા:—આત્માના ઉજ્જ તન્મયતારૂપ પરિણામ-સ્વભાવની દૃષ્ટિએ અહીં વિદ્વા-
નનું કર્તવ્ય પરભાવની ભાવના છાંડીને પોતાને આત્મભાવનાના અભ્યાસમાં લગાવવાનું
બતાવ્યું છે, જેથી આત્મામાં તન્મયતાની ઉપલબ્ધિ-વૃદ્ધિ થઇ શકે. આત્મભાવનાનો અભ્યાસ
જેટલો અધિક વધારવામાં આવે, પરભાવોથી એટલો જ છુટકારો થતો જાય. અને પર-
ભાવોમાં જેટલું વધારે મન લગાવવામાં આવે એટલો જ આત્મભાવનાનો અભ્યાસ દૂર
થઇને આત્મામાં તન્મયતા પ્રાપ્ત કરવાનું દુર્લભ થઇ જાય. તેથી પરપદાર્થો સાથે સંબંધ
ઓછો કરીને આત્મભાવનાનો અભ્યાસ વધારવો તે જ શ્રેયસ્કર (કલ્યાણકારી) છે. પર.

કર્મભજથી પૂર્ણપણે પૃથક્ થયેલો આત્મા ફરીથી તે મજથી લેપાતો નથી.
યુજ્યતે રજસા નાત્મા ભૂયોઽપિ વિરજી કૃતઃ ।
પૃથક્કૃતં કૃતઃ સ્વર્ણં પુનઃ કિટ્વેન^૧ યુજ્યતે ॥ ૫૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(વિરજીકૃતઃ આત્મા) જે આત્મા કર્મભજથી (પૂર્ણપણે) પૃથક્ કર-
વામાં આવ્યો છે તે (ભૂયઃ અપિ) ફરીથી (રજસા) કર્મભજથી (ન યુજ્યતે) લિપ્ત
થતો નથી. (બરાબર છે) (કિટ્વેન પૃથક્કૃતં સ્વર્ણં) કિટ્કથો જુદું કરાયેલું સોનું (પુનઃ)
ફરીથી (કૃતઃ યુજ્યતે) કયા કારણે કિટ્ક સાથે જોડાય ? હેતુનો અભાવ હોવાથી જોડાતું
નથી.

વ્યાખ્યા:—જે આત્મા આત્મભાવનાના અભ્યાસદ્વારા પરભાવને છોડતો થકો પોતામાં
તન્મય (લીન) થાય છે અને એ રીતે કર્મભજથી છૂટે તે ફરી કદી તે કર્મભજ સાથે
સંબંધ પામતો નથી, જેવી રીતે કાલિમાથી જુદું થયેલું સોનું ફરી તે કાલિમા સાથે
જોડાતું નથી તેમ. ૫૩.

વધાના ઉપાદાન મોટીની જેમ કર્મનું ઉપાદાન કલુપતા છે.

દण्ड-चक्र-कुलालादि-सामग्री सम्भवेऽपि नो ।
संपद्यते यथा कुम्भो विनोपादानकारणम् ॥ ५४ ॥
मनो-वचो-वपुः कर्म-सामग्री संभवेऽपि नो ।
संपद्यते तथा कर्म विनोपादानकारणम् ॥ ५५ ॥

શ્રીમદ્ અમિતગતિ વિરચિત

શબ્દાર્થ:—(યથા) જેવી રીતે (સહકારિતયા કુમ્ભં કુર્વાણઃ અપિ) સહકારિતા સાથે ઘડો કરતો હોવા છતાં પણ (કુમ્ભકારઃ) કુંભાર (જાતુ) કદી પણ (કુમ્ભમયઃ) ન (જાયતે) ઘડાઈપ થતો નથી, (તથા) તેવીજ રીતે (સહકારિતયા) સહકારિતા સાથે (કપાયાદીન કુર્વાણઃ અપિ) કપાયાદિ કરવા છતાં પણ (જીવઃ) આ જીવ (કદાચન) કદી (કપાયાદિમયઃ ન જાયતે) કપાયાદિરૂપ થતો નથી.

વ્યાખ્યા:—અહીં જે કોઈ એમ આશંકા કરે કે કપાય આદિ કરતો થકો જીવ તો કપાયાદિમય થઈ જાય છે—કપાય આદિ તેનો સ્વભાવ થઈ જાય છે—તો કપાયોનું છટકું કેવી રીતે બની શકે? તો તેના સમાધાનમાં જ આ બન્ને પદોની રચના થઈ હોય એમ જણાય છે. એમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે સહકારી રૂપે ઘડો બનાવતો કુંભાર કોઈ રીતે ઘડાઈપ થઈ જતો નથી તેવી જ રીતે આ જીવ પણ સહકારી રૂપે કપાયો કરવા છતાં કદી પણ કપાયાદિરૂપ થઈ જતો નથી. કપાયાદિ જેટલાં પરિણામ છે તે બધાં જીવની ચેતનાને નિમિત્તભૂત કરીને કર્મદ્વારા ઉત્પન્ન કરાય છે આ વાત પાછલા ઉદ્ધ મા પદમાં બતાવાઈ ગઈ છે. તેથી કપાયની ઉત્પત્તિમાં જીવ નિમિત્ત કારણ છે—ઉપાદાન કારણ નથી, ઉપાદાન કારણ જે ધ્રુવકર્મરૂપ પુરુષલ છે અને તેથી કપાયોને ‘પૌરુષલિક’ કહેવામાં આવ્યા છે. કુંભાર જે ઘડાના નિર્માણમાં પોતાનો સહયોગ ન આપે તો ઘડાનું નિર્માણ થતું નથી, માટી તેને સહયોગ માટે પરવશ કરતી નથી. આ રીતે કપાયનો ઉદ્ભવ આવતાં જે જીવ તેની સાથે સહયોગ ન કરે—રાગ-દ્વેષાદિરૂપ ન પરિણમે—તો નવા કપાયકર્મનો ઉત્પાદ થતો નથી અને કર્મનો ઉદ્ભવ જીવને કપાયકર્મ કરવા માટે ફરજ પાડતો નથી, તે (જીવ) તેને કરવા ન કરવામાં સ્વતંત્ર છે, ત્યારે જ તે કપાયોનાં બંધન દૂર કરવામાં સમર્થ થઈ શકે છે અને તેથી જ તે તે કપાયરૂપ ન પરિણમવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. કપાયોનું જીવની સાથે તાદાત્મ્ય થઈ જતાં તો પછી કદી પણ તેનાથી છુટકારો થઈ શકતો નથી અને ન તો મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. અને તેથી જીવનો કપાયોની છુટકારો ઉત્પત્તિમાં કુંભારની જેમ સહકારી નિમિત્તરૂપ—જેવો સંબંધ છે, ઉપાદાન કારણરૂપે નથી, એ સારીરીતે સમજી લેવું જોઈએ. ૫૭-૫૮.

સર્વ કર્મેભિર્ના કર્તા થવા છતાં કોણ અકર્તા થાય છે?

યઃ કર્મ મન્યતે કર્માકર્મ વાકર્મ સર્વથા ।
ત સર્વકર્મણાં કર્તા નિરાકર્તા ચ જાયતે ॥ ૫૯ ॥

શબ્દાર્થ:—(ક:) જે (કર્મ) કર્મને (સર્વથા) સર્વથા (કર્મ) કર્મ અને (કર્મ) અકર્મને સર્વથા (કર્મ) અકર્મ રૂપ (મળ્યને) માને છે-કર્મને અકર્મ અને અકર્મને કર્મ સમજવાની કદી ભૂલ નથી કરતો-(તે) તે (સર્વકર્મણ) સર્વકર્મણ (કર્તા) કર્તા થવા છતાં પણ (એક દિવસ) તેમનો (નિગલકર્તા કે જાણને) નિરાકર્તા-તેમનો ત્યાગ કરનાર-થઈ જાય છે.

વ્યાખ્યા:—જે કર્મ-અકર્મનું બરાબર દરેક સમજે છે અને તે દરેકથી વિખરીત કદી તેમને યાત્રાની શ્રદ્ધાનો વિષય બતાવતો નથી તે કર્મ કરવા તથા અકર્મ છોડવામાં રાગ-દ્રવ્ય રૂપ પ્રવર્તતો નથી-સદા નેમાં અત્યાસક્ત બની રહે છે. અને તેથી એ કર્મનો કર્તા હોવા છતાં પણ તે એક દિવસ તેમને છોડવાને સમર્થ થાય છે એવું જ્ઞાન-શક્તિને કારણે કર્મ-બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૫૬.

શબ્દાર્થ:—(યેન) જે (તત્ત્વતઃ) વાસ્તવમાં (દેહચેતનયોઃ) શરીર અને ચેતન આત્માનો (મેદઃ દૃશ્યતે) ભેદ બુદ્ધિ છે (તસ્ય) તેને (વિષયેષુ) વિષયોમાં (કદાચન) કદી (સદ્ગઃ ન જાયતે) સંગ-સંગ'ધ અથવા અનુરાગ હોતો નથી.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં જે નિઃસંગ યોગીનો ઉદ્દેશ છે તેના વિષયને અહીં કાંઈક સ્પષ્ટ કરતાં એમ સૂચવ્યું છે કે તે યોગી શરીર અને આત્માનો ભેદ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ સારી રીતે સમજેલો હોય છે અને તેથી તેની વિષયોમાં કદી આસક્તિરૂપ પ્રવૃત્તિ હોવી નથી-તે તેમનાથી અલિપ્ત રહે છે. જેની પ્રવૃત્તિ (વિષયોમાં આસક્તિરૂપ) હોય છે, તે સમજી લેવું જોઈએ કે તેણે શરીર અને ચેતનનો ભેદ દૃષ્ટિગત કર્યો નથી. ૬૧.

હવના ત્રિવિધ-ભાવોની સ્થિતિ અને કર્તવ્ય.

ભાવઃ શુભોઽશુભઃ શુદ્ધસ્ત્રેધા જીવસ્ય જાયતે ।

યતઃ પુણ્યસ્ય પાપસ્ય નિર્વૃત્તોરસ્તિ^૧ કારણમ્ ॥ ૬૨ ॥

તતઃ શુભાશુભૈ હિત્વા શુદ્ધં ભાવમધિષ્ઠિતઃ ।

નિર્વૃત્તો જાયતે યોગી કર્માગમનિવર્તકઃ ॥ ૬૩ ॥

શબ્દાર્થ:—(જીવસ્ય ભાવઃ) હવનો ભાવ (સ્ત્રેધા જાયતે) ત્રણ પ્રકારનો હોય છે-(શુભઃ અશુભઃ શુદ્ધઃ) શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ. (યતઃ) કારણ કે (પુણ્યસ્ય) શુભ-ભાવ પુણ્યનો, (પાપસ્ય) અશુભભાવ પાપનો અને (નિર્વૃત્તિઃ અસ્તિ કારણમ્) શુદ્ધભાવ નિર્વૃત્તિ (મુક્તિ)નો હેતુ છે (તતઃ) તેથી (કર્માગમનિવર્તકઃ યોગી) જે યોગી કર્મોના આશ્રવનો નિરોધ કરનાર છે તે (શુભાશુભૈ હિત્વા) શુભ, અશુભ ભાવો છોડીને (શુદ્ધં ભાવમધિષ્ઠિતઃ) શુદ્ધભાવમાં સ્થિત થયેા થકે (નિર્વૃત્તિઃ જાયતે) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં હવના ભાવોના શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ એવા ત્રણ ભેદ કરતાં તેમને કર્મપૂર્વક પુણ્ય, પાપ અને મુક્તિના હેતુ બતાવ્યા છે. અને સાથે જ એ સચિત કર્યું છે કે જે યોગી શુભ-અશુભ ભાવો છોડીને, કે જે કર્મોશ્રવના હેતુ છે, શુદ્ધભાવમાં સ્થિત થાય છે તે કર્મોના આશ્રવનો નિવર્તક-નિરોધક થાય છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૨-૬૩.

તેણે બધા કલમપત્રો તાશ કર્યો છે તે યોગીનું કર્તવ્ય.

વિનિવૃત્ત્યા(વત્પી)ર્યતશ્ચિન્નં વિધાયાત્મનિ નિશ્ચલમ્ ।

ન કિંચિન્નિત્યેયોગી નિરસ્તાયિત્કલ્મષઃ ॥ ૬૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—(નિરસ્તાયિત્ કલ્મષઃ યોગી) જે યોગીએ તરફ કલમપત્રો-કલમ-
વાવત્રો-તાશ કર્યો છે તે (ચિન્નં) ચિત્તને (વિનિવૃત્ત્યા(વત્પી)ર્યતઃ) તથા આ યોગી
દેશીને અને (આત્મનિ) આત્મામાં (નિશ્ચલમ્) નિશ્ચલ (વિધાય) કરીને (કિંચિત્
ન ચિન્નયેત) કાંઈ પણ ચિત્તને ન કરે-આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ તેના આત્મામાં સ્થિર રહે.

વ્યાખ્યાઃ—આદી તે યોગીના કર્તવ્યનો નિર્દેશ છે જેને કલમ, કલમ, કલમ, કલમ-
વાવત્રો તાશ કર્યો છે, તેણે પછી પાતાનું ચિત્ત આત્મા પદાર્થમાં સ્થિર રાખે, તથા આત્માના
શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિર કરીને ચિત્તનું કાંઈ પણ કાર્ય ન કરે, એ જ નિરસ્તાયિત્ કલ્મષઃ,
લીનતા જ દેશી રાખવી. ૬૪.

ભોગને ન ભોગવનાર અને ભોગવનાર કોઈ બેની સ્થિતિ.

ભોગં કશ્ચિદ્ભુજ્ઞાનો ભોગાર્થં કુરુતે ક્રિયામ્ ।

ભોગમન્યસ્તુ ભુજ્ઞાનો ભોગચ્છેદાય શુદ્ધધીઃ ॥ ૬૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—(કશ્ચિત) કોઈ (ભોગં અભુજ્ઞાનઃ) ભોગ ન ભોગવતો હોવા છતાં પણ (ભોગાર્થં) ભોગોને માટે (ક્રિયાં કુરુતે) ક્રિયા કરે છે, (અન્યઃ શુદ્ધધીઃ) બીજો શુદ્ધ બુદ્ધિ (ભોગં ભુજ્ઞાનઃ) ભોગને ભોગવતો હોવા છતાં પણ (ભોગચ્છેદાય) ભોગના છેદનો પ્રયત્ન કરે છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં ભોગ ભોગવનાર અને ન ભોગવનાર કોઈ બે વ્યક્તિઓનો વિપરીત વિચાર-લેદ બતાવવામાં આવ્યો છે-એક કોઈ બંધન અથવા લાગ્યારીને કારણે ભોગ નહિ ભોગવતો હોવા છતાં પણ તેના માટે રાગાદિરૂપ મન-વચન-કાયાની ક્રિયા કરે છે અને બીજો ભોગ ભોગવતો હોવા છતાં પણ તેમાં આસક્તિ રાખતો નથી અને તેથી તેના મન-વચન-કાયાનો વ્યાપાર એક દિવસ તેને છોડી દેવા તરફ જ થાય છે. પોતાના આ વિચાર વ્યાપારના કારણે બીજાને ‘ શુદ્ધ-બુદ્ધિ ’ કહ્યો છે અને તેથી પહેલાં, જે બાહ્યમાં ભોગનો ત્યાગ કરે છે તથા અંતરંગમાં તેની લાલસા રાખે છે, તે શુદ્ધ-બુદ્ધિ કહેવાતો નથી, તેને દુર્બુદ્ધિ તથા વિવેકહીન સમજવો જોઈએ. પોતાની આ દુર્બુદ્ધિના કારણે તે ભોગનો ત્યાગી હોવા છતાં પણ પાપનો બંધ કરે છે, જ્યારે બીજો પોતાની શુદ્ધ-બુદ્ધિને કારણે ભોગ ભોગવતો હોવા છતાં પણ પાપક્ષણો ભાગીદાર થતો નથી. બંનેની પ્રવૃત્તિમાં તેનાથી (પ્રવૃત્તિથી) વિપરીત વિચારને કારણે કેટલું અંતર છે તે અહીં સ્પષ્ટપણે જણાય છે. ૬૬.

ઇન્દ્રિય-વિપયોનું સ્મરણ શેડનારની સ્થિતિ.

સ્વાર્થ-વ્યાવર્તિત્તાડક્ષોપિ નિરુદ્ધવિપય-સ્મૃતિઃ ।

સર્વદા સુસ્થિતો જીવઃ પરત્રહ ચ જાયતે ॥ ૬૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—(સ્વાર્થ-વ્યાવર્તિત્તાડક્ષોપિ) જેણે ઇન્દ્રિયો ને પોતાના વિષયથી જુદા કર્યા છે અને જે (નિરુદ્ધ-વિપય-સ્મૃતિઃ) વિષયોની સ્મૃતિ પણ શેડી રાખે છે-પૂર્વે ભોગ-વેદા ભોગોનું કરી સ્મરણ કરતો નથી અને ન તેમને કરી ભોગવવાની ઇચ્છા કરે છે- (જીવઃ) તે જીવ (પરત્રહ ઇહ ચ) આ લોકમાં તથા પરલોકમાં (સર્વદા) સદા (સુસ્થિતઃ) જાયતે) મુખી થાય છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં તે કહેવતે આ કોઈ તથા પરકોઈમાં નથી મુનિશ્ચિત થયેને મુનિશ્ચિત થતાં છે જે પોતાની ઇન્દ્રિયોને તેમના વિષયથી માત્ર મુક્ત થઈ શકે તેથી આગળના પાત્ર પૂર્વે ભોગવેલા તથા આગળ ભોગવવાના વિષયોનું સ્મરણ પણ કરવે નથી. ૬૦.

ભોગ ભોગવતો થકો કોણ બંધાય છે કોણ નહિ :

રાગી ભોગમમુજ્જાનો વધ્યતે કર્મભિઃ સ્ફુટમ્ ।

વિરાગઃ કર્મભિર્ભોગં મુજ્જાનોઽપિ ન વધ્યતે ॥ ૬૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(રાગી) જે રાગી છે તે (ભોગે મમુજ્જાનો) જે ભોગ ભોગવતો છે તેના કર્મોથી બંધાય છે અને તે (વિરાગ) જે વિરાગી છે તે (ભોગે મુજ્જાનોઽપિ) ભોગ ભોગવતો પોતાના ભોગ (ભોગે) ન ભોગવતો તેથી બંધાતો, (સ્ફુટમ) એ મુનિશ્ચિત છે.

વિષયોને જાણવા માત્રથી પણ બંધની પ્રાપ્તિ થયા કરતી હોય તો ત્રણલોકના જ્ઞાતા કેવળી ભગવાન પણ બંધને પ્રાપ્ત થયા કરત. પરંતુ એમ નથી. તેથી વિષયોને જાણવા માત્રથી બંધની પ્રાપ્તિ થતી નથી, બંધની પ્રાપ્તિમાં કારણ તદ્વિષયક રાગ-દ્વેષાદિ ભાવ છે તે જ ન હોય તો બંધ પણ ન થાય. અને તેથી પાછલા જે પદ્યો (૬૫ આદિ) માં ભોગોની સ્મૃતિનો ઉલ્લેખ છે તે માત્ર જ્ઞાનાત્મક સ્મૃતિ ન હોતાં રાગાત્મક સ્મૃતિ છે, તેથી જ તેને દોષિત ગણેલ છે. ૬૬.

મહાસૂદ ઇન્દ્રિય-વિષયોનું ગ્રહણ ન કરતો હોવા છતાં પણ બંધનો કર્તા થાય છે.

વિમૂઢો નૂનમક્ષાર્થમગૃહ્ણનોઽપિ વધ્યતે ।

एकाक्षाद्या निवध्यन्ते विषयाग्रहिणो न किम् ॥ ७० ॥

શબ્દાર્થ:—(વિમૂઢઃ) જે વિમૂઢ છે-વિવેકહીન મહા અજ્ઞાની છે-તે (નૂનં) નિશ્ચયથી (અક્ષાર્થમ્) ઇન્દ્રિય-વિષયોનું (અગૃહ્ણનઃ અપિ) ગ્રહણ ન કરવા છતાં પણ (વધ્યતે) બંધ પામે છે. (અરાખર છે) (एकाक्षाद्या) એકેન્દ્રિયાદિ છવ જે (સ્વ-ભિન્ન) (विषयाग्रहिणः) વિષયોને ગ્રહતા નથી તેઓ (किम्) શું (ન નિવધ્યન્તે) બંધાતા નથી ?-બંધાય જ છે.

વ્યાખ્યા:—પાછલા પદ્યમાં વિષયોને જાણનાર જ્ઞાનીની વાત કહેવામાં આવી છે, અહીં તે મહા અજ્ઞાનીની વાત લીધી છે જે વિષયોને કાંઈ જાણતો તથા સમજતો જ નથી, તો શું તે ઇન્દ્રિય-વિષયોને ગ્રહણ ન કરતો બંધાતો નથી ? ઉત્તરમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તે વિમૂઢ વિષયોનું ગ્રહણ ન કરતો હોવા છતાં પણ બંધાય છે, જેવી રીતે એકેન્દ્રિયાદિ છવ પોતાના વિષયથી ભિન્ન વિષયનું ગ્રહણ ન કરવા છતાં પણ નિશ્ચિત રૂપે બંધાય છે-તેમના અજ્ઞાનાદિ ભાવ તેમને બંધના પાત્ર બતાવે છે. તેથી જેઓ અજ્ઞાનના કારણે દોષ કરીને પોતાને દોષમુક્ત સમજતા હોય તે ભૂલે છે, અજ્ઞાન કોઈને દોષમુક્ત કરતું નથી-એ બીજી વાત છે કે જ્ઞાતભાવથી કરેલા કર્મની અપેક્ષાએ અજ્ઞાત ભાવે કરેલો કર્મના ફળમાં કાંઈક અંતર જરૂર છે. ૭૦.

કોના પ્રત્યાખ્યાનાદિ કર્મ વ્યર્થ છે.

राग-द्वेष-निवृत्तस्य प्रत्याख्यानादिकं वृथा ।

राग-द्वेष-प्रवृत्तस्य प्रत्याख्यानादिकं वृथा ॥ ७१ ॥

શબ્દાર્થ:—(રાગ-રૂપ-નિવૃત્તમ્) જે રાગ-રૂપ સંલિત થાય છે તેના (પ્રત્યા-
ગ્યાનાદિકં વૃથા) પ્રત્યાગ્યાનાદિ કાર્ય વ્યર્થ છે અને જે (રાગ-રૂપ-પ્રવૃત્તમ્) રાગ-
રૂપમાં પ્રવૃત્ત છે તેના (પ્રત્યાગ્યાનાદિકં વૃથા) પ્રત્યાગ્યાનાદિ કાર્યને કોઈ કાર્ય નથી
—તે બધા નિર્વર્થક છે.

વ્યાખ્યા:—જે રાગ-રૂપથી નિવૃત્ત થઈ ગયા છે અને જે રાગ-રૂપમાં પ્રવૃત્ત છે તે
બંનેની પ્રત્યાગ્યાનાદિ ક્રિયાઓને અર્થી વ્યર્થ. અકાર્યકારી અને નિર્વર્થક બન વેલ છે. પ્રત્યા-
ગ્યાનાદિ ક્રમ ઇ આવશ્યક ક્રમાંની અનર્ગલ છે, જેમનું વર્ણન સંવેદ્યક્રમમાં પણ નો
૪૭ થી ૫૩ સુધી આપ્યું છે, તેમાંથી અદિ શબ્દ દ્વારા અર્થી પામીને અપાતા અપાતા
શુભયપામે સામાયિક, પ્રતિષ્ઠમાણ અને કાર્યોન્નયનું કલ્પક છે. આ પદો અને રાગ-રૂપની
નિવૃત્તિ અને સંવર માટે કરવામાં આવે છે તેથી જે રાગ-રૂપને નિવૃત્ત કરી નાખે તેના
આ કર્મ કરવાની જરૂર રહેતી નથી અને તેથી જેમનું કર્મ નેમને કોઈ નથી છે. અને
જે રાગ-રૂપાદિમાં પ્રવૃત્ત છે—જળ સ્વ્યા પચ્યા છે—રાગ-રૂપ નેમનું વૃત્ત નથી નેમને કોઈ
પણ આ કર્મ કરવાં વ્યર્થ છે: કેમ કે તેના કર્મ નું લક્ષણ નેમને કોઈ નથી નેમને કોઈ
પ્રવૃત્તિ હલતી આત્મી સદી છે ને આ કર્મો બદલતી અવગતી નથી હોતી અને તેના કર્મ ને
કોઈ પણ હાથ ન થવાથી ને વ્યર્થ કરે છે. ૧૧.

દોષોના વિષયમાં રાગી-વીતરાગીની સ્થિતિ.

રાગિણઃ સર્વદા દોષાઃ સન્તિ સંસારહેતવઃ ।

જ્ઞાનિનો વીતરાગસ્ય ન કદાચન તે પુનઃ ॥ ૭૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—(રાગિણઃ) રાગી (અસાની) ને (સંસારહેતવઃ) સંસારના કારણ-ભૂત (સર્વદા) સદા (દોષાઃ સન્તિ) સર્વ દોષો હોય છે; (પુનઃ) પરંતુ (જ્ઞાનિનઃ વીતરાગસ્ય) જ્ઞાની વીતરાગીને (તે) તે દોષો (કદાચન) કદી પણ નથી હોતા.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં સાર રૂપે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે રાગી-અસાની છે તેને સંસારના હેતુભૂત બધા દોષોનો સંભવ છે અને જે જ્ઞાની-વીતરાગી છે તેને સંસારના હેતુભૂત તે દોષો કદી નથી બનતા. ૭૩.

ઔદયિક અને પારિણામિક ભાવોનું રૂપ.

जीवस्यौदयिकोभावः समस्तो बन्धकारणम् ।

विमुक्तिकारणं भावो जायते पारिणामिकः ॥ ७४ ॥

શબ્દાર્થઃ—(જીવસ્ય ઔદયિકઃ ભાવઃ) જીવનો જે ઔદયિક ભાવ-કર્મોના ઉદય નિમિત્તે ઉત્પન્ન થનાર પરિણામ-છે તે (સમસ્તઃ બન્ધકારણં) તે બધા બંધનું કારણ છે; (વિમુક્તિકારણં) મુક્તિનું કારણ, (પારિણામિકઃ ભાવઃ જાયતે) પારિણામિક ભાવ હોય છે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં પૂર્વાબંધ-કથનના કર્મમાં જીવના બધા ઔદયિક ભાવને-ઔદયિક ભાવોના સમૂહને-બંધનો હેતુ બતાવ્યો છે. આ કથન રાગી જીવ સાથે સંબંધ રાખે છે; કારણ કે જ્ઞાની વીતરાગીને કોઈ કર્મ પાછલા પદ્ધાનુસાર બંધનું કારણ થતું નથી. અહીં-તોને કેટલાક કર્મોનો ઉદય રહ્યો હોવાથી જે ઔદયિકભાવ થાય છે તે, પૂર્વ રીતે વીતરાગી થઈ જવાથી, બંધનું કારણ રહેતો નથી, પારિણામિક ભાવોને અહીં મુક્તિનો હેતુ કહ્યો છે, જેમાં જીવત્વ અને ભવ્યત્વ એ ભે ભાવ આવે છે. અભવ્યત્વ તો ભવ્યત્વનો પ્રતિપક્ષી છે તેથી તેનું અહીં શ્રદ્ધા કરવામાં આવેલું નથી. ૭૪.

विषयानुभव અને स्वात्मानुभवમાં ઉપાદેય કોણ ?

विषयानुभवं वाह्यं स्वात्मानुभवमान्तरम् ।

विज्ञाय प्रथमं हित्वा स्थेयमन्यत्रसर्वतः ॥ ७५ ॥

શબ્દાર્થઃ—(વિષયાનુભવં જાગં) ઇન્દ્રિય વિષયોનો જે અનુભવ છે તે જાગ (ગુણ) છે અને (સ્વાત્માનુભવં જાગ્તરમ) સ્વાત્માનો જે અનુભવ છે તે જાગરણ (ગુણ) છે. (વિજાગ) એ વાત બતાવે છે (પ્રથમં કિન્ચ) બાકી વિષય-અનુભવને બતાવે છે (સ્વપ્ન) સ્વાત્માનુભવરૂપ અંતરંગમાં (સર્વતઃ સ્વપ્ન) પૂર્ણપણે સ્થિત થઈને બેસે.

વ્યાખ્યાઃ—અહીં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે ઇન્દ્રિય વિષયોનો જે અનુભવ છે તે તો બહારની વસ્તુ છે—બાકી ગુણ છે જે સ્થિત રહેનાર તરીકે—સ્વમે જાગતા અસ્તનો જે અનુભવ છે તે અંતરંગની વસ્તુ છે—સદા સ્થિત રહેનાર આત્મા સ્થિત થઈને બેસે તેથી આ તત્ત્વને બતાવે છે વિષયાનુભવતા ત્યાગપર્યંક સ્વાત્માનુભવમાં પૂર્ણપણે સ્થિત થઈને બેસે, એ જ પરમ નિદ્રારૂપ છે. ૯૫.

વૈષયિકજ્ઞાન યથું પૌદગતિક છે.

જ્ઞાનં વૈષયિકં પુનઃ સર્વં પૌદગતિકં મતમ્ ।

વિષયેભ્યઃ પરાવૃત્તમાર્ગોચ્ચરણં પુનઃ ॥ ૯૬ ॥

સંસારના હેતુઓનો દેશરહેદ થતાં જે ચારિત્રના ઉદ્ભવની અહીં વાત કહેવામાં આવી છે તે વ્યવહાર ચારિત્ર છે, કે જે અશુભથી નિવૃત્તિ તથા શુભમાં પ્રવૃત્તિરૂપ હોય છે અને જેને વ્રત, સમિતિ તથા શુભિત રૂપે ત્રણ અને તેના ઉત્તરભેદો (૫+૫+૩) ની દૃષ્ટિએ તેર પ્રકારનું બતાવ્યું છે.^૧ નિશ્ચયતયની દૃષ્ટિએ જે ચારિત્ર બને છે તે સ્વરૂપા ચરણરૂપે હોય છે, તેને જ અહીં સંસાર હેતુઓના મૂળરહેદનું પરિણામ બતાવ્યું છે. ૮૧.

કેના જન્મ અને જીવન સફળ છે ?

દૃષ્ટ્વા વાહ્યમનાત્મનીનમઃખિલં માયોપમં નશ્વરં
યે સંસાર-મહોદધિં વહુવિધ ક્રોધાદિનક્રોકુલમ્ ।
તીર્ત્વા યાન્તિ શિવાસ્પદં શમમયં ધ્યાત્વાત્મતત્ત્વં સ્થિરં
તેષાં જન્મ ચ જીવિતં ચ સફલં સ્વાર્થેકનિષ્ઠાત્મનામ્ ॥ ૮૨ ॥

શબ્દાર્થ:—(યે) જે (વાહ્યં અખિલં) સમસ્ત બાહ્ય જગતને (અનાત્મનીનં) અનાત્મીય, (માયોપમં) માયારૂપ (નશ્વરં) તથા નશ્વર (દૃઢ્ઠા) ભેદને, (સ્થિરં આત્મ-તત્ત્વં ધ્યાત્વા) સ્થિર આત્મતત્ત્વનું ધ્યાન કરીને (વહુવિધ) અનેક પ્રકારના (ક્રોધાદિનક્રા-કુલં) ક્રોધાદિ મગ્ગેથી ભરેલા (સંસાર-મહોદધિં) સંસાર-સમુદ્રને (તીર્ત્વા) તરીને (શમમયં) મુખમય (શિવાસ્પદં) શિવ સ્થાનને (યાન્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે (તેષાં) તે સ્વાર્થેક-નિષ્ઠાત્મનાં) આત્મીય સ્વાર્થની સાધનામાં એકનિષ્ઠા (અદ્વતીય શ્રદ્ધા) રાખનાર (મહાત્માઓ)નાં (જન્મ ચ જીવિતં ચ) જન્મ અને જીવન (સફલં) સફળ છે.

વ્યાખ્યા:—અહીં જેમના જન્મ અને જીવનને સફળ બતાવ્યા છે તે તે મહાત્મા હોય છે જે આખા બાહ્ય જગતને અનાત્મીય, મુગજળ તથા ઈંદ્રજળ સમાન ભ્રામક અને દણ્ડનગુર ભેદને-સાક્ષાત્ અનુભવીને-પોતાના શાશ્વત આત્માના સ્વાર્થ-સાધનમાં વિભાવ પરિણમન હટાવીને તેને સ્વાત્મસ્થિત કરવામાં-એકનિષ્ઠાથી તત્પર થઈ, શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના ધ્યાન દ્વારા ક્રોધાદિ કપાયરૂપ મગ્ગેથી ભરેલા સંસાર મહાસમુદ્રને તરીને શાંતિમય શિવ-સ્થાન સ્થિતિ પ્રાપ્તિને પામે છે. ૮૨.

૧. અનુદાત્તો વિગિચ્છતી મુદ્દે પવિત્રી ચ જાણ ચરિત્તં ।

ચર-મમિદિ-ગુનિત્ત્વં વચદારણયા દુ જિણ મણિયં ॥

* शुद्धि पत्र *

पृष्ठ	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध
८	१५	भण	भूण	१६०	२२	द्व्यते	व्यते
२३	७	तेतेव	तेनेव	१६४	१०	अडिभूत	अडिभूत
२५	११	जे'छे	जे'छे	१६६	१	अनुयित	अनुर'यित
२६	२४	ज्ञानं	ज्ञानं	२०३	१३	पुद्ध	पुद्धि
४८	२६	संकिलेसणणा	संकिलेस-टाणा	२१७	१५	व'र	व'र
५०	२३	औदिय	औदियि	२१६	४	व्यवस्थितः	व्यवस्थितिः
६७	३	एकका	एकका	२१६	२४	क-र्मवद्धो	कर्म-वद्धो
७१	४	भवकानेन	भवकाने	२२१	२६	मानवभां	मानवभां
७३	२६	आगाठगाठ	आगाठगाठ	२२२	२	यतोऽमात्म	यतोऽमात्म
७३	२७	सुहुमेहि-	सुहुमेहि वादरेहि	२२२	१६	स्तिमितादधि	स्तिमितोदधि
७४	१७	मूर्तामूर्तै	मूर्तामूर्तै	२२२	१७	निष्ठितार्थो	निष्ठितार्थो
७४	२०	मूर्तामूर्तै	मूर्तामूर्तै	२४८	१४	लवालिन'दीओ	लवालिन'दीओ
१०६	११	अपय	अपय	२५८	१५	अ'गलो	अ'गलो
११०	११	अने	अने	२६४	१३	परिथि	परिथि
११२	२३	तदपेक्षया	तदपेक्षया	२६४	२६	किंचण	किं किंचण
१२५	१६	समस्ताम्भ	समस्तारम्भ	२६४	२७	निष्पडिकम्भ	निष्पडिकम्भ
१३१	१२	लो'न	लो'न				समुद्धि
१३३	१७	आडादि	आडादि	२८१	३	परलोकविधौ	परलोकविधौ
१३३	१६	निदेश	निदेश	२६०	२	भार्ग	भार्ग
१३६	१३	असद्व	असद्व	३१२	२६	अनङ्गत्	अनङ्गत्
१४३	२१	निन्दित	निन्दित	३१३	३	विपथ्ये	विपथ्ये
१४८	१७	क्षपत्यसो	क्षपत्यसो	३३०	१२	शुभाशुभै	शुभाशुभौ
१७६	२३	साध्योः	साधोः	३३१	६	उटावीने	उटावीने
१८१	१६	व्यक्तान्तरतर	व्यक्तान्तरतर	३३४	२१	उरेलो	उरेलो
१८०	२१	(कर्मरज्जुभिः)	(कर्मरज्जुभिः)				

